

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Спецвипуск

До 75-річчя від дня народження Івана Корсака

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 11 від 30 серпня 2022 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);

Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник;

Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;

Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;

Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;

Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;

Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;

Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;

Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;

Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;

Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;

Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;

Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;

Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;

Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 12,37 обл.-вид. арк., 13,02 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 0922/348.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Зміст

Вступне слово.....	7
--------------------	---

Корсакіана

<i>Данилюк Ніна</i> Образ Василя Єрошенка в освітленні Івана Корсака.....	8
<i>Дем'янюк Олександр</i> Державницько-політичне становлення В'ячеслава Липинського: читаючи роман «Діти Яфета» Івана Корсака.....	12
<i>Каліщук Оксана</i> Просопографія історичних романів Івана Корсака.....	16
<i>Крالیук Петро, Каліщук Оксана</i> Іван Корсак та Михайло Слабошпицький: паралелі й взаємодія.....	21
<i>Кучерена Микола</i> Творець пантеону українських героїв (Іван Корсак).....	26
<i>Савчук Олег</i> Діти Яфета, Хама чи Німрода? Соціософія у творах В'ячеслава Липинського, Григорія Хомишина та Івана Корсака.....	31
<i>Скакальська Ірина</i> Новий етос для Європи: Миклухо-Маклай (рефлексії за твором Івана Корсака).....	37
<i>Стрільчук Людмила</i> Історична пам'ять у творах Івана Корсака.....	41
<i>Федонюк Світлана</i> В очікуванні кіновиробництва на Волині: від театрального костюму до костюмованого фільму.....	46

Історія Волині

<i>Білик Вікторія</i> Протестні рухи у волинських містечках у першій половині XIX ст. (на прикладі Каменя-Каширського).....	51
<i>Юрій Михайло</i> Вплив товариства «Просвіта» на формування національно-культурної свідомості на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.....	57
<i>Філіпович Мирослава</i> Методичне забезпечення просвітницько-виховних заходів громадських організацій Волині у 1920–1930 рр.....	63
<i>Халак Надія</i> Картографічні джерела у вивченні актуальних питань новітньої історії Волині.....	69
<i>Шульга Світлана</i> Релігійний чинник чеської імміграції на Волині (друга пол. XIX ст.).....	73

Історія України

Бортніков Валерій

В.К. Липинський: елітарно-консервативні засади українського державотворення.....80

Карліна Оксана

Регламентація читання в імперській Росії (XIX – початок XX ст.).....85

Лаврут Ольга

Освіта в УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років: сучасні польські візії.....94

Сергієнко Сергій

Прояви впливу історичних реалій 30-х років XX ст. на особисті відносини в українських родинах.....98

Ткачук Анатолій

Доктрина та ідеологія стригольництва як спроба формування нової світоглядної парадигми на теренах північно-східних руських земель у XIV – на початку XV ст.....106

Contents

Introduction	7
---------------------------	---

Korsakiana

<i>Danylyuk Nina</i> The Image of Vasyl Yeroshenko Represented by Ivan Korsak	8
<i>Demianiuk Oleksandr</i> State and Political Formation of Vyacheslav Lypynsky: Reading the Ivan Korsak's Novel «Children of Japheth».....	12
<i>Kalishchuk Oksana</i> Prosopography of Ivan Korsak's historical novels.....	16
<i>Kraliuk Petro, Kalishchuk Oksana</i> Ivan Korsak and Mykhailo Slaboshpytskyi: parallels and interaction.....	21
<i>Kucherepa Mykola</i> The creator of Ukrainian heroes' pantheon (Ivan Korsak).....	26
<i>Oleg Savchuk</i> Children of Japheth, Ham or Nimrod? Sociosophy in the works of Vyacheslav Lypynsky, Hryhoriy Khomyshyn and Ivan Korsak	31
<i>Skakalska Iryna</i> A new ethos for Europe: Miklukho-Maclay (reflections on the work of Ivan Korsak).....	37
<i>Strilchuk Liudmyla</i> Historical memory in Ivan Korsak's works.....	41
<i>Fedoniuk Svitlana</i> Awaiting film production in Volyn: from theater costume to costume film.....	46

History of Volyn

<i>Viktoria Bilyk</i> Protest movements in Volyn towns in the first half of the 19th century (on the example of Kamen-Kashirskyi).....	51
<i>Yurii Mykhailo</i> The influence of the «Enlightenment» society on the formation of national and cultural consciousness in the Western Ukrainianl and in the interwar period.....	57
<i>Filipovych Myroslava</i> Methodological support of outreach activities of non-governmental organizations in Volyn in 1920–1930.....	63
<i>Khalak Nadiia</i> Cartographics ources in the study of currentissues of the moder history of Volyn.....	69
<i>Svitlana Shulga</i> The Czech immigration to Volyn in the second half of the 19th century: religious factor	73

History of Ukraine

<i>Bortnikov Valerii</i> V.K. Lypyns'kyj: the elite-conservative foundations of the Ukrainian state.....	80
<i>Karlina Oksana</i> Regulation of reading in imperial Russia (XIX – early XX centuries).....	85
<i>Lavrut Olga</i> Education in the USSR in the second half of the 1940s – late 1980s: modern Polish visions.....	94
<i>Serhiienko Serhii</i> Manifestations of the Influence of Historical Reality of the 1930s on Personal Relationships in Ukrainian Families.....	98
<i>Tkachuk Anatolii</i> The doctrine and ideology of strigolism as an attempt to form a new worldview paradigm on the territory of the North-Eastern Rusi lands in the 14th – early 15th centuries.....	106

ВСТУПНЕ СЛОВО

Народився 15 вересня 1946 року у смт Заболоття Ратнівського р-ну Волинської обл. Освіта агрономічна та журналістська. Редагував газету «Радянське Полісся» в м. Камінь-Каширському (1975-1990), «Народна трибуна» в м. Луцьку (1990-1995), з 1996 року – шеф-редактор газети «Сім'я і Дім». Згодом Іван Корсак сконцентрувався на творчості, запуску проєктів «Таблоїд Волині» та «Район.in.ua». Вони стали своєрідним продовженням концепції газети «Сім'я і дім», яка писала про життя волинян і допомагала орієнтуватися в подіях області. Завдяки йому на Волині існує самобутня «сідівська» (газета «Сім'я і дім») школа журналістики та напрацьована бізнес-модель для кожної редакції, аудиторія яких сумарно складає понад 2 мільйони щомісяця.

З 2011 року Іван Корсак – член правління Національної спілки письменників України, член редколегії газети «Літературна Україна». Створив біля 20 історичних романів.

Іван Корсак – лауреат премії імені В'ячеслава Чорновола 2007 року (за книгу «Гетьманіч Орлик»), премії імені Агатангела Кримського (за книгу «Імена твої, Україно», 2008), Міжнародної літературної премії імені Гоголя («Тріумф», 2008), Міжнародної премії імені Г. Сковороди (2009), Міжнародної премії імені Д. Нитченка (2010). Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, орденом Архистратига Михаїла, орденом Юрія Переможця. У 2017 р. кандидатуру Івана Феодосійовича Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка висунуло на здобуття Шевченківської премії. Депутат Волинської обласної ради трьох скликань. Почесний громадянин міст Луцька і Каменя-Каширського.

Іван Феодосійович Корсак лишив по собі не тільки потужну бібліотеку історичних романів та десятки підшивок газет, які редагував усе своє професійне життя.

2018 р. на пошанування пам'яті письменника, журналіста, громадського діяча була дружиною і сином письменника спільно з видавництвом «Ярославів Вал» була запроваджена Премія. Премія, створена для розвитку історичного роману та вшанування світлої пам'яті відомого волинянина, вручається щорічно 15 вересня, в день його народження. Твір, наданий для участі на здобуття нагороди, обов'язково має бути присвячений історії України, написаний українською мовою на високому рівні та мати великий читацький розголос.

КОРСАКІАНА

УДК 821.161.2(477.82)'06.09:7.04Корсак+821(100=161.2).09(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.01>

ОБРАЗ ВАСИЛЯ ЄРОШЕНКА В ОСВІТЛЕННІ ІВАНА КОРСАКА

Данилюк Ніна,

доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-7373-2902

У статті розглянуто художній образ Василя Єрошенка, створений у нарисі «Василь Якович. Класик японський», вміщеному в книзі художньо-документальних оповідань відомого українського письменника і журналіста Івана Корсака «Імена твої, Україно» (Луцьк, 2007). Автор зумів адекватно змалювати постать маловідомого нині письменника-гуманіста, тифлопедагога, поліглота, есперантиста В. Єрошенка, який мав українське коріння по батьківській лінії. Він писав прозу, поезію і публіцистику японською, російською, українською мовами та есперанто, добре знав англійську, японську, китайську, туркменську та інші мови. Незважаючи на сліпоту, Василь Якович побував в Англії, Німеччині, Бельгії, Індії, Бірмі, Таїланді, Китаї, Японії, Туркменістані, Фінляндії, на Чукотці, наприкінці життя повернувся додому, помер і похований на батьківщині – у слободі Обухівка на Білгородщині (тепер знаходиться на території Росії). Завдяки художньому прийому – спогадам приреченої людини – волинському авторові вдалося у стилій формі подати основні факти з життя митця, створити майстерний художній образ. Документи (відгуки, уривки з передмови до перекладів, газетні рецензії, спогади) сприяли унаочненню белетристично опрацьованого матеріалу, його достовірності та переконливості. Для посилення образу авторка статті використала приклади-ілюстрації, взяті з кількох текстів «Чукотських оповідань» В. Єрошенка – «Чукотська ідилія», «Чукотська легенда» і «Шахова триходівка». Вони засвідчують гуманістичні погляди письменника, любов і повагу до народів Півночі, що жили в гармонії з Матір'ю-Тундрою, та засуджують утручання чужинців-росіян із фальшивою комуністичною ідеологією, які призводять до руйнації віками усталених традицій у природі та в суспільному житті.

Ключові слова: художній образ, художньо-документальне оповідання, нарис, письменник, журналіст, Іван Корсак, Василь Єрошенко.

Danylyuk Nina. The Image of Vasyl Yeroshenko Represented by Ivan Korsak

The article deals with the literary image of Vasyl Yeroshenko, created in the essay «Vasyl Yakovych. A Japanese classic» that is a part of the collection of the fiction and documentary stories «Your Names, Ukraine» (Luts'k, 2007), written by a famous Volynian writer and journalist Ivan Korsak. The author managed to describe a figure of the prominent writer and humanist of the first part of the 20th century V. Yeroshenko. Yeroshenko was a visual impairment specialist, polyglot, Esperanto speaker and had Ukrainian roots on his father's side. He wrote prose, poetry, and journalistic works in Japanese, Russian, Ukrainian, and Esperanto. At the same time he had a good command of English, Chinese, Turcoman and other languages. In spite of being blind, Vasyl Yakovych visited England, Germany, Belgium, India, Thailand, Burma, China, Japan, Turkmenistan, Finland, and Chukchi Peninsula. At the end of his life he returned home where he died and was buried in the sloboda of Obykhivka (now it is a part of Russia). By applying a stylistic device – recollections of a person who was to have died in the snows of tundra, a Volynian author managed to present concisely the main facts from the life of the master and create his artistic literary image. Documents (reviews, extracts from the prefaces to the translations, newspapers comments, and reminiscences) enhanced the vividness of the fictionally presented material, providing its factuality and persuasion. In order to strengthen the image of the master, the author of this article used the examples and illustrations from some «Chukotka's Tales» («Чукотські оповідання») – «Chukotka's idylls» («Чукотська ідилія»), «Chukotka's legend» («Чукотська легенда»), and «Chess threemover» («Шахова триходівка»), translated from the Esperanto language. They prove the humanistic views of V. Yeroshenko, his love and respect to the peoples of the North, who lived in the harmony with the Mather-Tundra. His works condemn the foreign intrusion of the Russians with their false communistic ideology that caused the destruction of the well-established old traditions in the nature and community life.

Key words: artistic image, a fictional documentary story, essay, writer, journalist, Ivan Korsak, Vasyl Yeroshenko.

Іван Феодосійович Корсак – відомий український письменник і журналіст, автор багатьох романів, повістей та оповідань, лауреат премій імені В'ячеслава Чорновола (за книгу «Гетьманич Орлик», 2007), Агатангела Кримського («Імена твої, Україно», 2008), Міжнародної літературної премії імені Гоголя («Тріумф», 2008) та ін. Він доклав багато зусиль, щоб повернути Україні знакові імена, які набули світової слави, але лишаяються недостатньо відомими на Батьківщині: королів Юрія I та Юрія II, князя

Ростислава Михайловича та його доньки Кунігунди (першої поетеси Європи), норвезького короля Олафа Спокійного (внука Ярослава Мудрого), поета і народного оборонця Данила Братковського, італійського професора Джорджо да Леополі (Юрія Дрогобича), музиканта і керівника хорової капели Дмитра Бортнянського, письменника і військового діяча Михайла Чайковського, митрополита Арсенія Мацієвича, генерал-хорунжого військ УНР Павла Пашевського, французького фізика Жоржа Шарпака (Георгія Харпака), російського математика Михайла Остроградського та ін. Серед когорти цих імен знаходиться також Василь Єрошенко, якому присвячено окрему розвідку «Василь Якович. Класик японський» у книзі художньо-документальних оповідань І. Корсака «Імена твої, Україно» (Луцьк, 2007) [3]. У передмові до видання Є. Сверстюк писав: «Книжка відомого літератора з Волині Івана Корсака повертає нас обличчям до постатей української історії і культури, замовчуваних або забутих» [3, с. 7–8].

Василь Якович Єрошенко (народився 31.12.1889 за старим стилем / 12.01.1890 за новим – помер 23.12.1952) – письменник, етнограф, тифлопедагог, музикант, поліглот, есперантист. Він знав англійську, японську, китайську, туркменську та інші мови, писав прозу, поезію і публіцистику японською, російською, українською мовами та есперанто. Українець за походженням по батьковій лінії, син заможного селянина зі Слобожанщини (зі слободи Обухівка, тепер знаходиться в Білгородській області Російської Федерації), він побував в Англії, Німеччині, Бельгії, Індії, Бірмі, Таїланді, Китаї, Японії, Туркменістані, Фінляндії, на Чукотці, але наприкінці життя повернувся додому, помер і похований на батьківщині. Постать цієї сліпої людини (через хворобу втратив зір у чотири роки) привертала увагу дослідників своїм неординарним життєписом, знанням іноземних мов і культур (Н. Андріанова-Гордієнко, Р. Белоусов, В. Лазарев, А. Поляковський, В. Рогов, Р. Смілка, О. Харьковський та ін.). Інформація про В. Єрошенка міститься в багатьох виданнях: а) українських: «Українська літературна енциклопедія» в 3-х т. (том 2, 1990), «Енциклопедія української діаспори» в 7 т. (том 4, 1995), «Енциклопедія історії України» (2005), «100 найвідоміших українців» (2005) та ін.; б) закордонних: «Літературная энциклопедия русского зарубежья 1918–1940. Писатели русского зарубежья» (1997), у довідниках японською мовою та есперанто, у Вікіпедії дванадцятьма мовами. Проте здебільшого це повторювані факти, оскільки докладної біографії, а також повного видання творів письменника ще немає. Відомостей про Єрошенка обмаль, тому що два його архіви було знищено в Туркменії, архів і книги, які заповів Старооскольській бібліотеці для сліпих, спалено після смерті. Ця особистість не вписувалася в рамки «крадянської людини», тому що належала світу, отож у ті часи не переймалися її спадщиною та всіляко замовчували. Однак на Сході письменник-гуманіст отримав визнання, його шанують за великий внесок у дитячу японську літературу і в китайську культуру. Кілька зібрань творів японською мовою й есперанто вийшло в Японії (1969, 1974, 1993, 1995, 2015 та ін.), чимало окремих книг китайською мовою та есперанто опубліковано в Китаї. На честь 100-літнього ювілею 1990 рік було проголошено ЮНЕСКО роком Василя Єрошенка (тоді ж було засновано літературно-меморіальний музей у с. Обухівці на місці батьківської хати). Саме завдяки закордонним виданням побачили світ книги В. Єрошенка російською, українською мовами й есперанто: «Сердце орла» (Белгород, 1962), «Квітка справедливості» (Київ, 1969), «Избранное» (Москва, 1977), «Казки та легенди» (Київ, 2004, 2006), «Fabeloj kaj legendoj» (Київ, 2007) та ін. Незважаючи на цей перелік, широкому загалу постать Василя Єрошенка мало відома, тому й привернула увагу Івана Корсака.

Оповідання про В. Єрошенка починається з епізоду про перебування на Чукотці (1929 р., там ветеринаром працював його брат), коли герой їхав до хворого чукчі, але собака упряжка відв'язалася: «А далі почалося повільне і невідворотне замерзання, хоч як не кутався він у хутрянний одяг, могильний подих вічної мерзлоти ставав усе відчутнішим» [3, с. 143]. Через спогади у передсмертний час зображено найважливіші віхи життя: втрата зору в дитинстві (тут наведено поширену версію: «п'яний російський піп упустив немовля в крижану купіль» [с. 144]; насправді – це наслідок важкого перебігу кору. – Н. Д.), зустріч із сестрою Льва Толстого Анною Шараповою, яка допомогла поїхати юнакові навчатися в Лондон і зацікавила міжнародною мовою есперанто (вона була не сестрою, а родичкою Павла Бірюкова – секретаря й біографа Льва Толстого. – Н. Д.). Він згадує Японію, вихід першого твору японською мовою «Оповідання паперового ліхтарика» (1916), популярні журнали того часу, в яких були опубліковані тексти, виступи з лекціями в Токійському університеті, дискусію про цінності Сходу і Заходу з Рабіндранатом Тагором, поїздки до Таїланду, Бірми, Індії, повернення в Японію і появу найкращих робіт, портрет художника Накамуре Цуне (1920 р., знаходиться в Токійському музеї сучасного мистецтва. – Н. Д.), переклади його творів видатним китайським класиком Лу Сінем, що охоплюють цілий том двадцятитомника, викладання в Пекінському університеті... [3]. Образно змальовано сцену порятунку завдяки собаці Аміго (мовою есперанто Amigo (звучить: Аміго) – друг. – Н. Д.): «У ту ж мить кігтяста лапа гребнула останній сніг і торкнулася його руки. «Аміго!» – неймовірна думка струмом

пробігла вихолонулим тілом. Мов зачувши цю думку, ватажок собачої упряжки Аміго пробив останній сніг до людини і, лизнувши руку, тихо і втішено заскавучав» [3, с. 146]. У кінці тексту йдеться про такі події з життя Єрошенка: робота вчителем у Туркменістані, створення абетки для незрячих дітей, постановка концертів з українських пісень, опери М. Лисенка «Коза-Дереза» для українських переселенців у с. Моргунівка.

Цінними є додатки до книги «Імена твої, Україно», названі «Замість приміток. Наша минувшина очима різного люду» [3, с. 185–299], що займають більше третини обсягу видання. Тут вміщено цитати із закордонних джерел мовою оригіналу та перекладені українською. Така незвична структура засвідчує професійну потребу автора-журналіста документально засвідчувати представлену інформацію. До розповіді про Василя Яковича додано низку спогадів про нього, відомостей із біографії та фактів про увічнення пам'яті письменника («Японський класик Василь Єрошенко» [4]). Зокрема, це згадка про те, що 1914 р. члени мистецької групи «Яра» Вірліяна Ткач, Ванда Фіппс і Ватокуки Уенно поставили виставу «Сліпий зір» про В. Єрошенка (зауважимо, що перші дві мисткині в 90-ті роки ХХ ст. переклали для сценічного втілення англійською мовою «Лісову пісню» Лесі Українки. – Н. Д. [5, с. 9, 28]). Орім того, це міркування Девіда Поулсона про вплив російської революції на долю сліпого письменника, цитати з передмови китайського класика Лу Сіня, а також японки Йошімури Наохайро про віхи життя Василя Єрошенка. На жаль, усі матеріали здебільшого перекладено з англійської мови і майже не використано джерел мовою есперанто, які б додали багато нових рис до постаті митця, до розуміння витоків його символізму та гомаранізму (вчення про право на волю та рівність усіх людей планети незалежно від походження, раси, релігії, соціального стану). І. Корсак навів слова Лу Сіня, який у передмові до казок, перекладених китайською мовою, писав: «Я зрозумів трагедію людини, котра мріє, щоб люди любили один одного, але не може здійснити свою мрію. І мені відкрилася його наївна, прекрасна і разом із тим реальна мрія. Можливо, ця мрія – вуаль, що приховує трагедію художника?» [4, с. 290].

Варто зазначити, що вже видано кілька творів із «Чукотських оповідань» В. Єрошенка, про які згадано в нарисі І. Корсака. Перекладені українською мовою завдяки есперанто лише в часи незалежності, вони допомагають глибше окреслити постать і філософсько-етичні погляди цієї людини-гуманіста, з'ясувати, наскільки він проникся життям і долею аборигенів. Зокрема, нарис «Чукотська ідилія» стилізовано під розповідь чукчі, у якого море забрало човна. Це своєрідний діалог маленької людини і могутнього моря, в якому вони досягають порозуміння: «Замислилося море. Довго-довго думало воно, нарешті озвалося: – Так, так, людину, здається, цього разу ти мовиш правду <...> Я, море, безмежно багате, ти ж, людина, бідна. Справді, навіщо мені твій байдачисько? Хлюпнуло море – і сталося диво. Так, так, сталося диво дивнес. Великий зміг стати добрим, сильний – не жорстоким, багатий – не жадібним. Пристала моя байдара до берега й ніби шепоче мені: «Ітті! (Привіт!)» [1, с. 64]. У нарисі «Чукотська легенда» зображено гармонійне співіснування людини і природи: «Я лежу біля моря, поруч спить мій Колима-пес. На морі куняє моя байдарка. Зверху над нами – блакитне небо, під нами – різнобарвне каміння, перед нами – море, яке неможливо перепливсти, поза нами – Тундра, яку неможливо перейти» [1, с. 95]. Однак цю ідилію перериває постріл чужинця, який прагне крові птаха (без крові не живуть люди): «Над морем тієї ж миті почувся переляканий крик качок, із великим лементом знялися гагари, сумно заплакала морська чайка, неподалік закаркав ворон» [1, с. 96]. Найбільш яскраво порушення гармонії в природі та суспільному житті зображено в новелі «Шахова триходівка». У відгуку про твір авторка цих рядків писала: «Переклад її був неможливий у радянські часи, тому що вона має виразний політичний підтекст. Однак новела заслуговує на оприлюднення з кількох причин. Із мовного погляду – це високохудожній твір, який засвідчує майстерність письменника. Разом із тим це твір антикомуністичний, що засуджує комунізм і комуністів та їхні злочини проти людяності. І це твір високогуманістичний, який возвеличує мудру Людину, що живе за законами Матері-Тундри-Природи» [2, с. 60].

Зауважимо, що на початку ХХІ ст. було багато зроблено для вивчення творчої спадщини письменника. У 2002 р. створено міжнародну науково-дослідну групу вчених з України, Росії, Японії, Китаю, США «Василь Єрошенко та його доба» (керівник Ю. Патлань), члени якої на основі архівних джерел опублікували понад 300 статей, зробили низку перекладів [6; 7]. У 2007 р. в Києві засновано Благодійний фонд імені Василя Єрошенка «Есперо» («Надія») (президент Є. Ковтонюк, директор О. Кулакова), який видав мовою есперанто книги «Fabeloj kaj legendoj» («Казки та легенди», Київ, 2007), паралельно українською мовою та есперанто – «Ruĝa floro. Червона квітка» (Київ, 2015), «Шахова триходівка. La trimova ŝakproblemo» (Луцьк, 2019). Кілька творів письменника вміщено в хрестоматії з літератури рідного краю «Слобожанська хвиля» (Донецьк, 2005). Вийшли книги збільшеним шрифтом і за системою Брайля для незрячих: «Казки. Орлині душі», «Казки. Вузька клітка» (Харків, 2016), «Очі сліпих» у трьох книгах (Харків, 2018), «Цветок совершенства» (Харків, 2019).

Отже, Іван Корсак у нарисі «Василь Якович. Класик японський», що увійшов до книги «Імена твої, Україно» (Луцьк, 2007), зумів виразно змалювати постать письменника-гуманіста Василя Єрошенка. Завдяки художньому прийому – спогадам приреченої людини – йому вдалося у стислій формі подати основні факти з життя сліпого митця, створити майстерний художній образ. Документи (відгуки, уривки з передмови до перекладів, газетні рецензії, спогади) сприяли унаочненню белетристично опрацьованого матеріалу, його достовірності та переконливості.

Література:

1. Єрошенко В. Казки та легенди. Київ : Видавець Карпенко В.М., 2004. 98 с.
2. Єрошенко В. Шахова триходівка / упор. В. Паюк. Луцьк : Терен, 2019. 68 с. Erošenko V. La trimova šakproblemo / komr. kaj red. V. Pajuk. Lucjk : Teren, 2019. 68 p.
3. Корсак І. Василь Якович. Класик японський. *Імена твої, Україно: художньо-документальні оповідання*. Луцьк : Твердиня, 2007. С. 143–147.
4. Корсак І. Японський класик Василь Єрошенко. *Імена твої, Україно: художньо-документальні оповідання*. Луцьк : Твердиня, 2007. С. 290–294.
5. Леся Українка у світі перекладу (вибрані переклади європейськими та східними мовами) : навчальний посібник / укл.: А.М. Архангельська, О.М. Белих, А.В. Біднюк та ін. ; упоряд. і відп. ред. Н.О. Данилюк ; 2-е вид., випр. і доп. Київ : Кондор, 2021. 355 с.
6. Патлань Ю. Письменник Василь Єрошенко – засновник Японської асоціації есперантистів. *Prostir museum*. 2014. 19 листопада. URL : <http://prostir.museum/ua/post/33785>.
7. Патлань Ю. Роль перекладів Лу Сіня у вивченні та виданні творів Василя Єрошенка в СРСР та на пострадянському просторі (до 125-річчя до дня народження В.Я. Єрошенка). *Китаєзнавчі дослідження*. 2015. № 4. С. 144–159.

УДК 82-94(477):321.01:342.1-05

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.02>

ДЕРЖАВНИЦЬКО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО: ЧИТАЮЧИ РОМАН «ДІТИ ЯФЕТА» ІВАНА КОРСАКА

Дем'янюк Олександр,

доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти
ORCID ID: 0000-0002-0034-5768

Волинський письменник Іван Феодосійович Корсак нараховує у своїй творчій спадщині кілька десятків історичних портретів, присвячених знаковим особам як в українській, так і світовій історії, культурі, науці, техніці. Кілька творів – художні життєписи учасників Української революції 1917–1921 років.

Серед цих романів вигідно виокремлюється «Діти Яфета» (Київ : Ярославів Вал, 2010), на сторінках якого І. Корсак описує становлення особистості В'ячеслава Казимировича Липинського, вписуючи його політичне зростання в тло подій Української революції.

Наукова, публіцистична та літературна спадщина В. Липинського в новітніх дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених посіла гідне місце. Його політичні погляди стали вагомим надбанням української державницької думки першої чверті ХХ ст., адже саме йому вдалося сформулювати основні складники українського національного консерватизму, обґрунтувати історичний фундамент гетьманської влади. Водночас В. Липинський – забутий, викинутий із наукового дискурсу радянськими істориками, які заангажовано трактували військово-політичні події сторічної давнини.

Із цього погляду роман І. Корсака «Діти Яфета» постає синтезом роздумів, оцінок, паралелей, пошуку місця особистості В. Липинського в державницькому дискурсі 20-х років ХХ ст. Роман-дослідження, роман-роздум, роман-застереження письменник побудував на значній роботі з документами й працями В. Липинського, на синтезі важливих віх життя головного героя твору, значенні другорядних персонажів, важливості сказаного, усвідомлення недоказаного.

Зі сторінок роману помітно, як упродовж військово-політичних подій 1917 р. В. Липинський у своїх політичних поглядах починає щоразу більше тяжіти до монархічної форми правління, обмеженої демократичними інституціями. Така позиція політика ґрунтувалася на сприйнятті тогочасних суспільно-політичних подій, які межували з анархією та занепадом державницької ідеї, як таких, що потребують сильного державницького управління.

Іван Корсак чітко визначив політичні орієнтири В. Липинського у довоєнний період, у часі Першої світової війни, під час доби українського державотворення, встановив їх зрілість в еміграційний період життя політика. З-поміж іншого, рефреном твору стає драма головного героя – він поступово став чужим і незрозумілим для своїх, водночас не став своїм для тих, кого вважав своїми.

Ключові слова: В'ячеслав Липинський, Іван Корсак, «Діти Яфета», Українська революція, військово-політична історія.

Demianiuk Oleksandr. State and Political Formation of Vyacheslav Lypynsky: Reading the Ivan Korsak's Novel «Children of Japheth»

In the creative heritage of Volynian writer Ivan Feodosiiovych Korsak, there are several dozens of historical portraits dedicated to famous people of both Ukrainian and world history, culture, science, and technology. Several of them constitute artistic biographies of the participants of the 1917–1921 Ukrainian revolution.

Among these novels, «Children of Japheth» (Kyiv: Yaroslaviv Val, 2010) stands out. On the pages of this novel I. Korsak describes the formation of Viacheslav Kazymyrovych Lypynskyi's personality by introducing Lypynskyi's political growth through the lenses of the background of the Ukrainian Revolution events.

V. Lypynskyi's scientific, journalistic and literary heritage has taken a significant place in the latest research of domestic and foreign scientists. His political views became a significant asset of Ukrainian state thought in the first quarter of the XX century. It was he who managed to formulate the main components of Ukrainian national conservatism and to substantiate the historical foundation of the hetman's power. At the same time, V. Lypynsky was forgotten and thrown out from the scientific discourse by Soviet historians, who biasedly interpreted the military-political events from centuries ago.

From this perspective, I. Korsak's novel «Children of Japheth» is a synthesis of reflections, assessments, parallels, and attempts to find the place of V. Lypynskyi's personality in the state discourse of the 1920's. The referred research, reflection, and warning novel was built by the author based on significant work with documents and works of V. Lypynskyi and the synthesis of important milestones in the life of the main hero of the novel, while also paying due regard to the importance of minor characters, the significance of what is said as well as awareness of the yet unsaid.

It is noticeable from the pages of the novel how, during the military-political events of 1917, V. Lypynskyi's political views began to gravitate more and more towards the monarchy with the limits imposed by democratic institutions. This

position was based on the perception that the then contemporary socio-political events, which bordered with anarchy and the decline of the state idea, required strong state governance.

Ivan Korsak clearly defined V. Lypynskyi's political orientations in the pre-war period, during the First World War as well as during the era of the Ukrainian state-building, and established their maturity in the emigration period of the politician's life. Among other things, the refrain of the novel is the drama of the main hero – he gradually became alien and incomprehensible person in the eyes of his companions, while not becoming one of those to whom he though he belongs.

Key words: Viacheslav Lypynskyi, Ivan Korsak, «Children of Japheth» («Dity Yafeta»), Ukrainian Revolution, military-political history.

Особистість В'ячеслава Казимировича Липинського, його наукова, публіцистична та літературна спадщина в новітніх дослідженнях доби Української революції 1917–1921 рр. посіла гідне місце. Його політичні погляди стали вагомим надбанням української державницької думки першої чверті ХХ ст., адже саме йому вдалося сформулювати основні складники українського національного консерватизму, обґрунтувати історичний фундамент гетьманської влади. І саме він був забутий, викинутий із наукового дискурсу радянськими істориками, які заангажовано трактували військово-політичні події 1914–1923 рр. Відомий український письменник і книговидавець Михайло Слабошпицький писав у 2010 р.: «Коли я думаю про В'ячеслава Липинського, то уявляється: так, його мали викреслити з нашої історії, заборонити навіть право на безневинну згадку його імені, щоб аніякого відлуння те ім'я не викликало аніде в українському світі» [11, с. 79]. Тому-то так важко ім'я В'ячеслава Липинського поверталось в Україну, пізнавалось його земляками.

В останні десятиріччя до постаті В'ячеслава Липинського зверталася низка дослідників. Серед них на особливу увагу заслуговують праці Юрія Терещенка та Тетяни Осташко, присвячені різним сторінкам життя та діяльності політика. Завдяки їхнім старанням упродовж 2010–2017 рр. у видавництві «Темпора» з'явилося п'ять томів наукового збірника «В'ячеслав Липинський та його доба» [2]. Цій особистості присвячено роман Івана Феодосійовича Корсака «Діти Яфета» (Ярославів Вал, 2010) [6].

Проблемам державницько-політичного становлення В'ячеслава Липинського, формуванню україноцентричного світогляду політика, які вирішуються на сторінках роману Івана Феодосійовича Корсака, присвячене це дослідження.

Загалом «Діти Яфета» – роман-дослідження, роман-роздум, роман-застереження побудовано на значній роботі з документами й працями В'ячеслава Липинського, на синтезі важливих віх життя головного героя твору, значенні другорядних персонажів. На думку польського історика, професора Євгеніуша Вільковського, «основою цих міркувань автора роману стали життєвий шлях та ідейна спадщина В'ячеслава Липинського на тлі новітньої історії України» [1]. На жаль, одним із мотивів, який чітко звучить у романі І. Корсака, такий: «Липинський же став остаточно чужим серед своїх і – дуже часто – чужим поміж тих, кого назвав своїми» [11, с. 84].

Розпочинаючи розмову про національні й політичні орієнтири В. Липинського, зазначимо, що він не відразу став проповідником консервативної течії українського державницького руху. Зростаючи в польській родині, малолітній Вацлав не міг одержати належного українського виховання, ознайомитися з надбаннями української культури. Згодом, перебуваючи в київському учнівському гімназійному середовищі, відбулося становлення В. Липинського як громадянина та усвідомлення себе українцем. Там він потрапив в українське оточення, брав участь у зустрічах прогресивної української молоді в домі Марії Требінської, підтримував тісні контакти з К. Квіткою, Б. Рильським, В. Матюшенком [7, с. 59].

Іван Корсак, пишучи про період навчання В. Липинського в Києві, загострює увагу на громадянській позиції сором'язливого юнака, висловлений на крайовому з'їзді шкільних корпорацій Правобережжя: «– Гадаю, нам слід створити одну спільну корпорацію римо-католиків і православних, – В'ячеслав окинув запитальним поглядом неспокійний зал. – І діяти вона має на ґрунті української територіальної приналежності» [6, с. 10].

У суспільно-політичних умовах початку ХХ ст., коли українські землі все ще перебували в складі Російської імперії, а більшість сфер суспільного життя українців потерпали від царського гніту, майбутній державний діяч розглядав питання повернення в Україну його еліти. Майбутня українська еліта мала стати не лише державною, а й національною, з високим ступенем самосвідомості та самокультури, здатною акумулювати й поширювати свої переконання в суспільстві.

Щодо В. Липинського, то Е. Вільковський уважав, що «польський шляхтич із Затурців, що на Волині, учень краківських консерваторів початку ХХ століття, послідовний латинник, у якийсь момент свого життя відчув себе українцем. Відтоді усю свою громадську діяльність він присвятив ідеї української незалежності» [1].

У контексті свого бачення майбутньої політичної конфігурації українського суспільства В. Липинський працював над залученням до українських державницьких справ ополяченої та польської шляхти. Ще в 1909 р. В. Липинський у Кракові видрукував книгу «Шляхта на Україні: її участь у житті українського народу на тлі його історії» [12], де закликав місцеву шляхту визначитися зі своїм місцем у політичних процесах. Це про неї міністр закордонних справ доби Гетьманату П. Скоропадського Дмитро Дорошенко говорив, що «ця книжка наробила великого розголосу: поляки її скуповували по книгарнях і нищили» [5, с. 140]. Утім, висловлена В. Липинським позиція не знайшла широкого визнання та підтримки в поміщицьких колах, представники яких так і не стали у своїй політичній свідомості українськими.

Цікаво, що з Д. Дорошенком В. Липинський спочатку мав поверхневе знайомство, аж допоки не запросив того на з'їзд українців польської культури, який зібрався в Києві. Після закінчення з'їзду між ними відбулася предметна розмова, яка виявила спільність поглядів, визначила дружньо-партнерські відносини на майбутні роки: «Липинський, який сидів поряд із Дорошенком, розказував, як непросто провадити просвітянські справи у його рідних Затурцях, а Дорошенко й собі розказав, як... не став він головою «Просвіти» [6, с. 15–16].

У передвоєнні роки В. Липинський чимало спілкувався з українською політичною еміграцією, яка не була однорідною за своїми поглядами й, на перший погляд, не піддавалася об'єднанню навколо боротьби за українську ідею. Однак прихильники ідеї незалежної Української держави спромоглися створити «Союз визволення України». М. Слабошпицький уважав ідеологом, конструктором і духовним батьком організації саме В. Липинського [11, с. 86]. У романі «Діти Яфета» автор написав: «Уже згодом, як таки задвигтять очікувана війна, запрацює «Союз визволення України», для якого заздалегідь тобою писаний «Меморіал». Справу продовжить наступна праця – 1912 року вийде в Кракові книга «Z dziejów Ukrainy», присвячена пам'яті В. Антоновича, П. Свенціцького, Т. Рильського» [6, с. 13].

У період Першої світової війни В. Липинський не брав участі в роботі «Спілки визволення України». Він служив у військових підрозділах російської армії, брав участь у бойових діях (як-от поблизу Мазурських озер, де міцно застудився й захворів на сухоти), а згодом за станом здоров'я був переведений до Полтави в тилову частину. Військові навички, які стали в нагоді під час війни, він здобував після закінчення Київської гімназії в 31-му драгунському Ризькому полку в Кременці Волинської губернії [3, с. 21].

Цей період життя В. Липинського автор роману характеризує так: «Війна і царська армія відібрали роки життя та ненароджені книги, але як гримнула люднева революція сімнадцятого, то затряслася імперія і сипатися почала, як зі старої і занехаяної будівлі падає цеглина за цеглиною, пилюга й труха осідає, – настала пора рішучих дій» [6, с. 13].

Перша світова війна, а згодом і революційні події в Україні внесли корективи до державницьких поглядів майбутнього політика. Поштовхом до появи протиріч між представниками українського уряду та політиком стали події навколо українізованої ним військової частини в Полтаві. Генеральний секретаріат військових справ висловив йому недовіру як дворянинові, що привело до розчарування В. Липинського в українській революційній демократії. Він визначав її як недозрілу до державного будівництва [8, с. 1292].

Під час військово-політичних подій 1917 р. В. Липинський у своїх політичних поглядах починає щоразу більше тяжіти до монархічної форми правління, обмеженої демократичними інституціями. Така позиція політика ґрунтувалася на сприйнятті тогочасних суспільно-політичних подій, які межували з анархією та занепадом державницької ідеї, як таких, що потребують сильного державницького управління. На відміну від більшості своїх ровесників, які вивчали класику соціал-революційного та соціал-демократичного руху, він студіював історію України і прагнув протиставити «ідейним соблазнам» соціалізму та радикалізму національно-державницьку ідею [9]. Урешті, В. Липинський дійшов висновку, що «найвищими носіями державотворчих якостей є «войовники» (міліарні сили) й «продуценти» (економічні). Інтелігенції ж він відводив другорядно допоміжну роль – сил, що формують ідеї в суспільстві» [11, с. 78].

Слушно підмітив І. Корсак ставлення до В. Липинського керівників Української Народної Республіки та Гетьманату «Українська Держава»: «Доки на Липинського дивилися перші уенерівські урядовці крізь свої соціалістичні окуляри, доки міряли світобачення отим очкурором, що і його русалівські гектари, доти він нікому не був потрібний – покликали до живого діла лише з настанням гетьманства» [6, с. 27].

Будучи прибічником консервативної форми політичного режиму, В. Липинський у 1917 р. виступив одним з організаторів Української демократично-хліборобської партії (УДХП). Із перших місяців боротьби за українську незалежність політик позиціонував себе послідовним оборонцем державного суверенітету та прибічником збереження права власності на землю [3, с. 22].

До державницької роботи В. Липинського залучив давній знайомий Д. Дорошенко, запропонувавши йому кілька посад в уряді. Високо оцінюючи державницьку позицію колеги, вважав, що «його авторитет стояв так високо в усіх українських національних партіях узагалі, що ім'я В.К. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу кабінету міністрів як кандидата на пост міністра закордонних справ» [4, с. 151].

Реакцію на ці слова майбутнього міністра закордонних справ І. Корсак вкладає в помисли гетьмана П. Скоропадського: «Тиху посмішку з-під невеликих русих, майже білявих вус Павла Скоропадського викликали ці мовлені без лукавства слова. А посміхнувся гетьман з того, що коли однопартійці просували один одного, соціаліст-федераліст Дорошенко клопотався за «чужака» з Української хліборобсько-демократичної партії» [6, с. 30].

Отож В. Липинський пристав лише на пропозицію відстоювати інтереси Української держави на посаді посла в Австро-Угорщині, адже усвідомлював, що хвороба не дасть йому якісно виконувати обов'язки інших ключових посад. При цьому він уважав, що взяв на себе цей тягар, бо в такі непрості для української державності часи не мав права від нього відмовитися [10, с. 127]. Ці роздуми В. Липинського волинський письменник зафіксував такими словами: «А на півдорозі, хай ненароком навіть, кинути якусь справу він просто не міг. Згодився лишень, коли запропонували очолити посольство в Австро-Угорщині» [6, с. 31].

Уже в еміграції В. Липинський обґрунтовував ідею територіального патріотизму української нації. Політик уважав, що патріотизм має розвиватися через пробудження почуття солідарності та єдності всіх мешканців української землі незалежно від їх етнічного походження чи класової приналежності, віросповідання чи соціально-культурного рівня. І. Корсак, описуючи роздуми В. Липинського, занотував: «Не етнографічна маса, яко така, не тип, не характер, не мова, не окрема територія творять самі по собі, автоматично, націю, а творить націю якась активна група людей серед цієї етнографічної маси, група, що веде серед неї перед в розвитку об'єднуючих, організуючих, будуючих націю політичних вартостей» [6, с. 102–103]. Цей період життя політика можна вважати остаточним становленням державницько-політичних поглядів В. Липинського.

Зі сторінок роману І. Корсака «Діти Яфета» чітко вимальовується становлення В'ячеслава Липинського як політика, державного діяча, ідеолога монархічного руху. Перед читачем постає шляхетна, високоморальна, національно свідомо особистість. Авторіві вдалося створити цікавий за змістовим наповненням твір, який завдяки художнім можливостям історичного роману насичений не лише фактами, листами, а й роздумами, емоціями. Колега І. Корсака М. Слабошпицький слушно зауважив, що «Корсак виступає у своєму романі й у ролі археолога, який «розкопує» минуле, й реставратора, який із розрізнених уламків відновлює цілісну картину, і портретиста, який із промовистих подробиць відтворює людський і політичний характер свого героя» [11, с. 106].

Література:

1. Вільковський Е. Душею ту землю почути... *Літературна Україна*. 2014. 20 листопада.
2. В'ячеслав Липинський та його доба : у п'яти книгах / упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010–2017.
3. Дем'янюк О.Й. Формування державницьких поглядів В. Липинського. *Одинадцять читання пам'яті В. Липинського «Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики ХХІ століття»*. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. С. 21–24.
4. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 : у 2-х т. Ужгород, 1930. Т. 2. 187 с.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). Київ : Темпора, 2007. 272 с.
6. Корсак І. Діти Яфета. Київ : Ярославів Вал, 2010. 219 с.
7. Кушнір В. 125 років від дня народження В. К. Липинського. *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині*. Луцьк : Твердиня, 2006. С. 58–62.
8. Лисяк-Рудницький І. Липинський В'ячеслав. Енциклопедія українознавства : у 10 т. Львів, 1994. Т. 4. С. 1292–1293.
9. Осташко Т. В'ячеслав Липинський: жертвопринесення. *Тиждень*. 2016. 22 вересня.
10. Осташко Т. Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування. *В. Липинський Повне зібрання творів, архів, студії, листування*. Київ, 2003. Т. 1. С. 119–152.
11. Слабошпицький М. «Я хочу, щоб була Україна...». Із кореня дужого. Путівцями героїв історичних романів Івана Корсака. Київ : Ярославів Вал, 2018. С. 78–109.
12. Lipinski W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Krakow, 1909.

УДК 821.161.2(477.82)'06.09:7.04Корсак
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.03>

ПРОСОПОГРАФІЯ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ ІВАНА КОРСАКА

Каліщук Оксана,

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-1272-7920*

Статтю присвячено характеристиці одного з аспектів творчості Івана Корсака – аналізу героїв історичних романів автора. Творчість сучасного українського письменника дедалі стає предметом досліджень науковців. У статті зроблено огляд наукових та критичних матеріалів творчого доробку Івана Корсака, які доповнено авторськими міркуваннями. Серед іншого, коментуються особливості історичного роману та внесок Івана Корсака у розвиток української історичної романістики. Показано, що доробок письменника та особливості його творчої манери уже стали об'єктом вивчення вітчизняної гуманітаристики. Наголошено, що Іван Корсак пропонував читачеві книги, які відновлювали історичну правду, заповнювали білі лакуни та повертали сучасникам ті історичні постаті, які були незаслужено забуті. Рисами, що об'єднують героїв прози Івана Корсака, слід уважати патріотизм, індивідуалізм, інтелектуальність. Тяжіння до авторських рефлексій та саморефлексій героїв як засобів психологізму твору, синтез достовірного зображення історичних героїв із романтичною традицією творення образів персонажів у Івана Корсака поєднано з національною ідеєю, превалюванням національного в образах історичних персонажів. Письменник ретельно підходив до вивчення історичних фактів, які він використовував у своїх текстах. Одним із важливих феноменів творчості Івана Корсака є саме поєднання минулого і сучасності, яке змушує читача замислитися над одвічними цінностями, першопричиною добра і зла, зрозуміти незмінність основ життя. Стверджено, що романи Івана Корсака написані з документальним підґрунтям, пересипані численними фактами з проєкцією перипетій минувшини на сучасність, є цінними і для літературознавців, і для істориків.

Ключові слова: Іван Корсак, історичний роман, просопографія, відгук, критичні дослідження.

Kalishchuk Oksana. Prosopography of Ivan Korsak's historical novels

The article is devoted to the characteristics of one of the aspects of Ivan Korsak's work – the analysis of the heroes of the author's historical novels. The creativity of the modern Ukrainian writer is increasingly becoming the subject of research by scientists. The article reviews the scientific and critical materials of Ivan Korsak's creative output, which are supplemented with the author's considerations. Among other things, the peculiarities of the historical novel and Ivan Korsak's contribution to the development of Ukrainian historical novels are commented on. It is shown that the writer's work and the peculiarities of his creative manner have already become the object of study of the domestic humanitarian studies. It is emphasized that Ivan Korsak offered the reader books that restored historical truth, filled white gaps and returned to contemporaries those historical figures who were undeservedly forgotten. One of the features that unites the heroes of Ivan Korsak's prose is their patriotism, individualism, and intellectuality. The tendency towards the author's reflections and self-reflections of the heroes as a means of the psychologism of the work, the synthesis of the authentic depiction of historical heroes with the romantic tradition of creating images of characters in Ivan Korsak is combined with the national idea, the predominance of the national in the images of historical characters. The writer carefully approached the study of historical facts, which he used in his texts. One of the important phenomena of Ivan Korsak's work is the very combination of the past and the present, which forces the reader to think about eternal values, the root cause of good and evil, to understand the immutability of the foundations of life. It is claimed that Ivan Korsak's novels are written with a documentary basis, sprinkled with numerous facts, with the projection of vicissitudes of the past onto the present, and are valuable for both literary critics and historians.

Key words: Ivan Korsak, historical novel, prosopography, review, critical research.

Сучасна гуманітаристика виявляє тенденцію до міждисциплінарного осмислення минулого. Це яскраво виражене звернення до проблематики української історичної прози не лише літературознавцями, а й істориками, етнологами, психологами.

Серед когорти українських письменників належне місце зайняв Іван Корсак. Про творчість волинянина уже писали Віктор Вербич [2; 3; 4], Валентина Владимірова [5; 6], Олександр Галич [7], Ольга Демчук [9], Тетяна Дудар [10], Богдан Дячишин [12], В. Заєць [13], Віра Мелешко й Світлана Кононенко [23], Сидір Кіраль [16], Олеся Ковальчук [17], Жанна Куява [21; 22], Олена Мізінкіна [24–26], С. Нестеренко [27], Іван Романичук [31], Михайло Слабошпицький [32–36], Наталія Токар [38–41] та ін. [29; 42]. Численними є рецензії, передмови та післямови до романів та повістей письменника.

Класик української літератури Іван Франко у передмові до свого «Захара Беркута» твердив: «...Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причинівім зв'язку; повість

історична має вартість тоді, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна» [43, с. 5].

«Корсакова нарація усім своїм пафосом спрямована в сьогоднішній день, – твердив у своїй післямові Михайло Слабошпицький. – Це саме той випадок, коли історія повинна виконати роль навчительки сучасності, надати для неї невідворотні аргументи. Корсак виступає у своєму романі у ролі археолога, який «розкопує» минуле, й реставратора, який із розтросуних уламків відтворює цілісну картину, і портретиста, який із промовистих подробиць відтворює людський і політичний характер свого героя» [30, с. 10]. Цілком виправданим буде твердити, що історичні романи, перш за все, це – єдність поколінь, спадкоємність духовних традицій, пріоритет загальнолюдських цінностей, усвідомлення того, що без засвоєння і збереження надбань минулого рух вперед неможливий.

Історичний роман доволі невдячний вид літератури: перевантажений фактами, він буде неминуче видаватися сухим, якщо ж додати емоцій та прикрасити фабулу – неминуло зустрінеться з критикою професійних істориків. Як зауважував Роман Іванчук, «написання історичного роману – велика робота. Коли історичний романіст усе вигадує, то він або фальшивий, або його просто не читають. Читач любить фактаж» [14].

За співвідношенням факту і художньої вигадки тексти Івана Корсака слід уважати максимально наближеними до класичного історичного роману. До прикладу, документальна основа твору «Перстень Ганни Барвінок» – це епістолярій Олександри Білозерської, роману «Запізніше кохання Миклухо-Маклая» – фотокопії численних матеріалів, що зберігаються у музейних інституціях Австралії, Великобританії, Чилі, Росії, Папуа – Нової Гвінеї, і вже до неї вплетена авторська версія історії та психологічних образів героїв.

Саме тому, ймовірно, Софія Андрухович наполягала: «Історичний роман – це відповідальність. Рівень особистої відповідальності за написане настільки високий, що може відлякати в певний момент. Уже для себе цю відповідальність визначає кожен, бо її складно виміряти» [37].

Автор історичного роману – це, по суті, історик, покликаний у художніх образах відтворити типові тенденції історичного розвитку на матеріалі долі народу чи долі окремих його представників, проте з обов'язковим історичним конфліктом – головною ознакою жанру історичного роману [8, с. 230]. І справді, написання історичного роману може бути шансом показати підстави пишати своєю власною історією чи звести порахунки, але також можливістю глянути на неї з іншої перспективи і відновити справедливість, хоча б на папері.

Як кредо творчості Івана Корсака можна вважати слова одного з його героїв В'ячеслава Липинського: «Я хочу, щоб була Україна...». Його романи («Тіні і полиски» (1990), «Покруч» (1991), «Оксамит недавнених літ» (2000), «Гетьманчик Орлик» (2006), «Імена твої, Україно» (2007), «Таємниця святого Арсенія» (2008), «Тиха правда Модеста Левицького» (2009), «Капелан армії УНР» (2009), «Отаман Чайка» (2010), «Діти Яфета» (2010), «Корона Юрія II» (2011), «Завойовник Європи» (2011), «Немиричів Ключ» (2012), «На межі» (2013), «Мисливці за маревом» (2014), «Борозна у чужому полі» (2014), «Перстень Ганни Барвінок» (2015), «Вибух у пустелі» (2015)) – це різні географічні терени, різні жанрові підвиди історичного роману. Герої його книжок приходять до читача з різних часів та епох: Іван Виговський, священник, генерал-хорунжий П. Ращевський, письменниця Ганна Барвінок, відомі вчені зі світовим іменем брата Тимошенки (Степана, якого звать батьком американської прикладної математики; Сергія – міністра УНР, архітектора, посла і сенатора польського сейму, син якого Олександр був головним архітектором Вашингтонського метро, зводив відомі хмарочоси в Нью-Йорку; Володимира – члена уряду Теодора Рузвельта), Олександр Шаргей, Михайло Скибицький, Георгій Кістяківський, Петро Шандрук, В'ячеслав Липинський, Микола Миклухо-Маклай, учасник визвольних змагань Тарас Бульба-Боровець та ін.

Однак завжди це любов до рідної землі й народу як сенсу існування людини. Отже, якщо об'єднати усі романи Івана Корсака в один цикл, то отримаємо один великий епос (роман) про історію України, у який автор вклав свою душу. Навіть вставні епізоди романів Івана Корсака, які є історичними фактами, несуть ідейно-сміслову навантаження – довести неперервність розвитку української державності, яка є спадкоємицею культурних традицій починаючи від киеворуських часів, Галицько-Волинського (або Руського) королівства, Великого князівства Литовського і знайшла логічне продовження у відновленні УНР та початку ХХ ст. після століть поневолення імперіями Габсбургів та Романових.

Член-кореспондент Української вільної академії наук (УВАН США), старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства НАН України Ігор Гирич відзначив, що романи Івана Федосійовича, окрім художньої, мають просвітницьку функцію, і додав, що саме романісти роблять людей патріотами («Іван Корсак намагається популярно оповісти про ті події та речі, які

має знати кожен українець»). При цьому патріотизм Івана Корсака – виважений і обґрунтований: «Ми – не ліпші у Бога і не гірші. Але внесок українців у світову цивілізацію має бути достойно й об'єктивно оцінений. Спочатку нами самими (передусім!), а згодом і світовою спільнотою» [20, с. 9].

Іван Корсак скрушно твердив, що біда в тому, що бездержавна нація обкрадена не лише землями, а й іменами; і таких прикладів дуже багато. Розмірковуючи про своїх персонажів, він говорив так:

«Гляньмо наче збоку на ставлення досі до історії: в будь-якому підручнику переважає опис битв та баталій, зазначають кількість учасників кривавих боїв, кількість полеглих... Наче вся місія людства у тому, щоб самих себе винищити. Огляньмо пам'ятники на площах найбільших міст. Доволі часто там вершник зі зброєю на коні, інколи скільки пам'ятників, стільки й коней, табуни цілісінькі з міді, бронзи та каменю.

У цьому плані мені пощастило: у моїх книгах героям не лише воювати, а ще й добре належить думати. Письменник, лікар, дипломат і педагог Модест Левицький. Священик, капелан армії УНР Павло Пашевський. Святий, визнаний усіма конфесіями, які конфліктують незмінно поміж собою, та на його постаті однодушно сходяться, – Арсеній Мацієвич. Генерал-лейтенант турецької армії... та водночас блискучий журналіст й письменник, який першим написав роман про Івана Виговського – Міхал Чайковський. Найбільший філософ першої третини століття минулого у Східній Європі В'ячеслав Липинський. А ще є оповіді про математика Михайла Остроградського, генетика Феодосія Добжанського, монаха Агапія Гончаренка, що заснував на Алясці першу газету і перше видавництво та мріяв вибудувати там Велику Козацьку Імперію, про нобелівського лауреата Жоржа Шарпака з Рівненщини...» [15].

Слід погодитися з Михайлом Слабошпицьким, що серед когорти постатей, які стали героями романів Івана Корсака, виокремлюється особа Модеста Левицького – «дивовижно багатогранного чоловіка, котрий був і лікарем, і письменником, і видавцем, і громадським діячем, і будителем та просвітителем нашої людяності, й меценатом, і міністром у гетьманському уряді Ф. Лизогуба» [32, с. 161].

Відважність, мужність, безстрашність характерні ще для одного з героїв Івана Корсака – пілота, майора армії США, вихідця з Тернопілля Мирона Дідурика, якого називали «скаженим козаком». Він не зганьбив свого українського імені, для нього ідеали честі й свободи були понад усе.

Ще одна визначальна риса героїв романів Івана Корсака, на думку дослідників, це – одинак-бунтівник, який не скоряється обставинам (найчастіше – з політичним відтінком) і прагне змінити усталені порядки, однак наштовхується на цілковиту байдужість і нерозуміння [40, с. 136]. У цю схему вписуються В'ячеслав Липинський і Юрій Немирич, романтик і опозиціонер Данило Братковський, частково Пантелеймон Куліш.

Іван Корсак чітко усвідомлював, що під час зображення конкретної історичної постаті з відомою з різних джерел зовнішністю, рисами характеру, роллю у соціально-політичному чи культурному житті слід відходити від знаних фактів не можна.

Як було стверджено в анотації до книги оповідань «Покруч», «Герої оповідань Івана Корсака – прості, земні, звичайні люди з властивими їм радощами, болями й переживаннями, нерідко й із драматичними, покрученими долями. Автор книги глибоко проникає у їхні перипетійні життєві будні, з яких уміло вихоплює найголовніше, найтипніше, де великодушна добропорядність одних вступає в гострі протиріччя з душевною убогістю, підступною байдужістю інших, із дефіцитом духовності і культури» [18].

Слід указати, що тема ролі особистості в долі українського народу характерна для творів не лише Івана Корсака, а й Романа Іваничука, Юрія Мушкетика, Михайла Слабошпицького, Валерія Шевчука та ін.

Микола Кучерепа слушно відзначив один із важливих феноменів творчості Івана Корсака – через поєднання минулого і сучасності він змушує читача замислитися над одвічними цінностями, першо-причиною добра і зла, зрозуміти незмінність основ життя.

«Герої-сучасники роману постійно в роздумах, міркуваннях, вони порівнюють не лише епохи, а й сутність людського буття, тому цей твір є своєрідним психоаналізом як окремо взятого індивіда, так і суспільства у цілому» [19, с. 432].

Природньо, що Івана Корсака цікавила й хвилювала історія краю, де він народився, як образно назвав це Віктор Вербич – «благословення Волиню» [2, с. 289–293]. Місцем, де розгорталися події його історичних романів, неодноразово ставала саме Волинь («Корона Юрія II», «Мисливці за маревом»). Свою позицію щодо цього письменник сформулював так: «Багато загальноукраїнських, а часто й європейських імен так чи так пов'язані з Волиню. Коли тільки розпочинаєш про них писати, то часто чуєш, що українці себе захвалюють, бо добалакалися до того, що винайшли колесо, порох і все, що завгодно. Але не тільки ми ставимося з інтересом та вважаємо ці постаті видатними, а й люди з різних країн. Наприклад, постать дипломата доби Хмельниччини Юрія Немирича в Радянському Союзі не сприймали. На превеликий жаль, її не сприймали й у Польщі. І лише коли з'явився дисидентський рух

і ті, хто засновував польську «Солідарність», новими очима подивилися на Юрія Немирича, то тільки тоді ставлення змінилося» [28].

Для Івана Корсака кожен історичний факт – на вагу золота. Окрім того, у нього є те, чого немає в багатьох інших, хто тремтить над кунсткамерами, де зібрані факти. Він уміє писати, прекрасно вміє писати, у нього своя інтонація, пластика, він уміє взагалі вигадливо вибудувати оповідь свою [4].

Віктор Баранов, голова Національної спілки письменників України, назвав Івана Корсака «істориком у літературі та літератором в історії, відкривачем тих сторінок української дійсності, які були заретушовані, вкрадені або й узагалі пройшли повз дослідників історії. Волинський автор наче з-під заметів дістає постаті, події і вишукує слід там, де, здавалося б, ніколи його не знайшли».

Література:

1. Вербич В. Нам Всевишнім судилося жити отут. *Карб єдиної дороги: есеї, діалоги*. Луцьк, 2006. С. 137–141.
2. Вербич В. Благословення Волини: переможець – Михайло (Міхал) Чайковський: принагідні думки та асоціації після першого прочитання роману Івана Корсака «Отаман Чайка». *Світязь: альманах Волинської обласної організації Національної спілки письменників України*. 2010. Вип. 16. С. 289–293.
3. Вербич В. Іванові Корсаку – 50. *Літературна Україна*. 1996. 14 листопада. С. 5.
4. Вербич В. Сімдесят недавніх літ, або Дорога Івана Корсака. *Українська літературна газета*. 2016. 2 вересня (№ 17).
5. Владимірова В.М. Духовний світ родини Кулішів у романі Івана Корсака «Перстень Ганни Барвінок». *Українська мова і література в школі*. 2016. № 3. С. 18–21.
6. Владимірова В.М. Несподівані ракурси долі (творчо-особисте життя родини Кулішів за творами В. Петрова «Романи Куліша та І. Корсака «Перстень Ганни Барвінок»). *Філологічні трактати*. 2017. Т. 9/1. С. 127–135.
7. Галич О. Ганна Барвінок у біографічному просторі. *Глобалізація і квазідокументальна література* : монографія. Рівне : Луганський національний університет імені Т. Шевченка, 2015. С. 45–57.
8. Гуляк А.Б. Становлення українського історичного роману. Київ : Міжнародна фінансова агенція, 1997.
9. Демчук О.В. Психологізм роману «Завойовник Європи» Івана Корсака = The psychologism of the novel «The European Conqueror» by Ivan Korsak: дипломна робота бакалавра / наук. кер. О.О. Мізінкіна ; ОНУ ім. І.І. Мечнікова, філол. ф-т, к-ра теорії літератури та компаративістики. Одеса, 2019. 56 с.
10. Дудар Т. 15 вересня – 60 років від дня народження І.Ф. Корсака (1946) – українського письменника і журналіста. *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2006 рік*. Луцьк, 2005. С. 159–162.
11. Душі людської рентгенограма: розмова з романістом Іваном Корсаком / взяла С. Короненко. *Літературна Україна*. 2013. 23 травня (№ 21). С. 6.
12. Дячишин Б. Пам'ять – основа нашого розуму: До 75-річчя Івана Корсака. *Українська літературна газета*. 2021. 10 вересня (Ч. 18).
13. Заєць В. Висока планка Івана Корсака. *Культура і життя*. 2009. 26 серпня. С. 9.
14. Іванчук Роман: «Не хочу працювати на комп'ютері. Моя думка скрапає з кінчика чорнильної ручки». URL: <https://vsiknygy.net.ua/interview/14350/>
15. Інтерв'ю з Іваном Корсаком. Частина 1. URL: <http://rock-oko.com/stat'ntervyu/van-korsak-ch.one.html>
16. Кіраль С.С. Український письменник Іван Корсак – випускник університету: життя і творчість. *Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 23–25 травня 2018 р. Київ, 2018. Т. 4. С. 134–136.
17. Ковальчук О. Із дужого кореня Івана Корсака. *Слово Просвіти*. 2018. 8–14 лютого. С. 13.
18. Корсак І.Ф. Покруч. Луцьк : Надстир'я, 1990.
19. Корсак І.Ф. Таємниця святого Арсенія. Мисливці за маревом: романи. Київ : Ярославів Вал, 2020.
20. Корсак І.Ф. Імена твої, Україно: художньо-документальні оповідання. Луцьк : Твердиня, 2007.
21. Куява Ж. Іван Корсак: «Літератори – у великому боргу перед історичною тематикою»: [про презентацію роману Івана Корсака «Мисливці за маревом»]. *Літературна Україна*. 2014. 29 травня (№ 22). С. 1, 3.
22. Куява Ж. Іван Корсак: історія насправді без брому. *Сумно: спільнота блогів про культуру*. 2012. 12 грудня. URL: <http://sumno.com/article/istoriya-naspravdi-bez-bromu>
23. Мелешко В., Кононенко С. «Перстень Ганни Барвінок» Івана Корсака як художньо-біографічний роман. *Рідний край*. 2017. Вип. 2. С. 96–100.
24. Мізінкіна О. «Завойовник Європи» Івана Корсака: психологічний портрет героїв. *Закарпатські філологічні студії*. 2020. Вип. 13. Т. 3. С. 121–126.
25. Мізінкіна О. Психологізм роману І. Корсака «Завойовник Європи». *Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2014. Вип. 1. С. 252–258.
26. Мізінкіна О. В. Фольклорні жанри в художньому світі роману І. Корсака «Завойовник Європи». *Література в контексті культури*. 2015. Вип. 26. С. 231–238
27. Нестеренко С. Що ми? Чії сини? (огляд збірки художньо-документальних оповідань Івана Корсака «Імена твої, Україно»). *Українська молодь. Духовність. Мораль. Громадянськість* : матеріали XII регіональної наук.-практ. студ. конф. Рубіжне : РПК, 2017. С. 110–112.
28. Письменник Іван Корсак: «Бездержавна нація обкрадена іменами». URL: <https://www.hroniky.com/news/view/3925-rusmennyk-ivan-korsak-bezderzhavna-natsiia-obkradena-imenamy>

29. Розчерки на скрижалях: бібліографічний покажчик творів Івана Корсака. Київ ; Луцьк, 2016. 180 с.
30. Ройко І. На порубіжжі польської та української культур. *Слово Просвіти*. 2012. 19–25 січня (Ч. 3). С. 10.
31. Романичук І. Шляхетний сад Івана Корсака. *Літературна Україна*. 2018. 8 лютого.
32. Слабошпицький М. «Мисляча історія» Івана Корсака. Київ, 2009. № 5–6. С. 162–171.
33. Слабошпицький М. «Мисляча історія» Івана Корсака. *Корсак І. Тиха правда Модеста Левицького*. Київ, 2009.
34. Слабошпицький М. «Мисляча історія» Івана Корсака. *Молодь України*. 2009. 22–25 травня. С. 5
35. Слабошпицький М. «Я хочу, щоб була Україна...»: В'ячеслав Липинський у нашій історії й у романі Івана Корсака. *Київ*, 2011. № 4–5. С. 176–186.
36. Слабошпицький М. Романіст на стаєрській дистанції: Іван Корсак у пору творчого рівнодення. *Літературна Україна*. 2016. 15 вересня. С. 7
37. Софія Андрухович про історичний роман. URL: <https://starylsu.com.ua/blogs/sofiya-andruchovych-pro-istorychnyy-roman>
38. Токар Н. Жанрові модифікації історичного роману у творчості Івана Корсака (на прикладі романів «Завойовник Європи», «Перстень Ганни Барвінок», «Корона Юрія II»). *Література та культура Полісся. «Серія Філологічні науки»*. 2018. № 10. 2018. С. 128–141
39. Токар Н. Історична пам'ять нації як сюжетотворчий елемент роману Івана Корсака «Корона Юрія II». *Художні феномени в історії та сучасності («Пам'ять та ідентичність»)* : тези доповідей VI Міжнар. наук. конф., м. Харків, 3–4 квітня 2020 р. Харків : ФОП Бровін О.В., 2020. С. 103–105.
40. Токар Н. Історична проза Івана Корсака у критичних і наукових дослідженнях. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Вип. 9. Т. 2. С. 134–141.
41. Токар Н. Художнє осмислення національної свідомості в прозі Івана Корсака. *Українська мова і література в школі*. 2020. № 5. С. 20–26.
42. У вихорі часу стрімкого: (до 65-річчя від дня народження Івана Корсака – українського письменника, журналіста, публіциста) : методико-біографічні матеріали. Луцьк, 2011. 19 с.
43. Франко І. Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці / худ. І. Крислач. Львів : Каменяр, 1986.

УДК 82-94(477):321.01:342.1-05

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.04>**ІВАН КОРСАК ТА МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ: ПАРАЛЕЛІ Й ВЗАЄМОДІЯ****Крالیук Петро,***доктор філософських наук, професор, голова Вченої ради
Національного університету «Острозька академія»
ORCID ID: 0000-003-1741-1079***Каліщук Оксана,***доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-1272-7920*

У статті розглянуто особисті взаємини та творчу спадщину двох визначних сучасних українських прозаїків – Івана Корсака та Михайла Слабошпицького. Указано на спільність життєвого досвіду та цінностей обох митців. Стверджено, що хоча значна частина їхнього життя минула в радянській Україні, проте вони не стали радянськими людьми (хоча й змушені були йти на компроміси з радянською системою – бо інакше не вижили б). Передусім вони свідомі були свого українства та намагалися реалізувати себе як українські письменники. Й Івана Корсака, й Михайла Слабошпицького об'єднував інтерес до історії, до непересічних особистостей, до драматургії людських долі, який привів обох до біографічного жанру. Історичну прозу обох літераторів відзначає глибокий патріотизм, інтелектуальність, актуальність порушених проблем. Показано, що романи Івана Корсака та Михайла Слабошпицького, окрім художньої, мають просвітницьку функцію, адже саме історичні романісти роблять людей патріотами. Їхні романи написані захопливо, з документальним дотриманням, пересипані численними фактами, перипетії української історії з проєкцією на сучасність є цінними і для літературознавців, і для істориків. Тож, серед спільного між Іваном Корсаком та Михайлом Слабошпицьким виокремлено, по-перше, те, що значна частина їхньої літературної творчості так чи інакше стосується історичної тематики, а по-друге, те, що один і другий тривалий час працювали в мас-медіа, а також у зрілому віці зайнялися бізнесом. Окремо звернено увагу на вплив Михайла Слабошпицького на активізацію творчості Івана Корсака та її промоцію на всеукраїнському рівні. Висновковим стало твердження, що Романи Івана Корсака ще потребують осмислення з різних точок зору – і загальної ідеї, і особливостей творчих прийомів, і співвідношення документальних фактів та художнього вимислу.

Ключові слова: Іван Корсак, Михайло Слабошпицький, історичний роман, історична проза, патріотизм.

Kraliuk Petro, Kalishchuk Oksana. Ivan Korsak and Mykhailo Slaboshpytskyi: parallels and interaction

The article examines the personal relationships and creative heritage of two prominent modern Ukrainian novelists - Ivan Korsak and Mykhailo Slaboshpytskyi. The commonality of life experience and values of both artists is indicated. It is claimed that although a significant part of their lives was spent in Soviet Ukraine, they did not become Soviet people (although they were forced to make compromises with the Soviet system - otherwise they would not have survived). First of all, they were aware of their Ukrainianness and tried to realize themselves as Ukrainian writers. Both Ivan Korsak and Mykhailo Slaboshpytskyi were united by an interest in history, unique personalities, and the drama of human destinies, which led them both to the biographical genre. The historical prose of both writers is marked by deep patriotism, intellectuality, and the relevance of the issues raised. It is shown that the novels of Ivan Korsak and Mykhailo Slaboshpytskyi, in addition to the artistic one, have an educational function, because it is the historical novelists who make people patriots. Their novels are written fascinatingly, with documentary compliance, sprinkled with numerous facts, the vicissitudes of Ukrainian history with a projection on modernity are valuable for both literary critics and historians. So, among the commonalities between Ivan Korsak and Mykhailo Slaboshpytskyi, it is possible to single out, firstly, that a significant part of their literary work in one way or another relates to historical topics, and secondly, that both of them worked for a long time in the mass media, as well as in mature age engaged in business. Particular attention is paid to the influence of Mykhailo Slaboshpytskyi on the activation of Ivan Korsak's work and its promotion at the all-Ukrainian level. The conclusion was the statement that the novels of Ivan Korsak still need to be understood from different points of view - both the general idea, and the peculiarities of creative techniques, and the ratio of documentary facts and artistic fiction.

Key words: Ivan Korsak, Mykhailo Slaboshpytskyi, historical novel, historical prose, patriotism.

Іван Корсак й Михайло Слабошпицький – це не лише прозаїки, публіцисти, громадські діячі, меценати, автори численних творів для дітей та дорослих, а й щирі, відкриті, прозорливі та інтелігентні люди з відповідальною громадянською позицією. Творчий доробок та міжособистісні взаємини подібних

особистостей викликали, викликають та викликатимуть інтерес серед науковців. Зростання ж значення митців у суспільстві додає актуальності звернення до цієї теми.

Уже нині ми можемо ствердити присутність й одного, й другого літератора в академічному дискурсі. Аналізу творчого доробку присвячено розвідки В. Вербич, О. Демчук, Т. Дудар, С. Короненко, І. Павлюк, Н. Токар та ін. До творчості Михайла Слабошпицького зверталися відповідно О. Вертіль, Я. Голобородько, В. Грабовський, І. Насмінчук, Я. Поліщук, П. Щириця та ін.

Іван Корсак та Михайло Слабошпицький були однолітками. Народилися вони одного й того самого року. І між ними було чимало спільного. Й один, і другий походили зі сільських родин. Щоправда, один із Центральної України (М. Слабошпицький), а інший – із Волинського Полісся.

Об'єднували обох і журналістські дороги, які давали змогу зустрічатися та знайомитися із цікавими особистостями. Три літа Михайло Слабошпицький працював у студентській газеті «Орбіта», був роз'їзним кореспондентом. Поштовим літаком добиралися в різні куточки Казахстану, збирали матеріал для газети. Писав про казахів, багато друкувався в казахських періодичних виданнях, зустрічався з цікавими людьми. Хлопці-журналісти писали в газеті, що хотіли, ніхто їх не правив, не рецензував. Вони вигадували різні цікаві рубрики, писали роман із продовженням «Яким Бундюк на ціліні». Потім редактора вигнали, багатьох скоротили, бо «командири студзагонів стали високими комсомольськими функціонерами й задавили нашу редакцію... Хоча у газеті не було жодного дисидента, хіба крім естетичного», – згадував письменник.

Івану Корсаку журналістика дала змогу разом із дослідниками поглиблено вивчати творчість знаменитої Лесі Українки. Спільно з тодішнім директором Камінь-Каширського краєзнавчого музею, краєзнавцем Василем Кмецинським брав участь у дослідженні історії рідного краю.

Ці духовно близькі люди мали зустрітися, подружитися. І це справді сталося. Але вже в зрілому віці – коли обом було вже за шістьдесят. До того часу вони існували як би «паралельно». При цьому кожен робив свою справу – і загалом доволі непогано.

Попри чимало схожих, «паралельних» моментів у біографіях Корсака й Слабошпицького були між ними й відмінності. Ці двоє людей опинилися в різних середовищах. Корсак – у провінційному, Слабошпицький – у столичному. Перший, отримавши вищу сільськогосподарську освіту, 1966 р. прийшов кореспондентом у Ратнівську районну газету, а з грудня 1968 р. працював у Старовижівській газеті «Сільські новини». Із часом почав працювати головним редактором районної газети в м. Камінь-Каширському «Радянське Полісся». Корсак мав мужність і сміливість захистити своїх колег-журналістів від пресування на партійних бюро і пленумах, у чиновницьких кабінетах. Натомість терпів гоніння сам і відбивав нападки на газету, тираж якої одного разу навіть спалили партфункціонери у редакційній котельні. Слабошпицький же після навчання в Київському університеті працював у престижній газеті «Літературна Україна» в Києві, зокрема у відділі літературної критики. Уже в часи незалежної України Корсак після редагування газети «Народна трибуна» (1990–1995), першого легального видання демократичного спрямування не лише в Луцьку, а й загалом в Україні, змушений був зайнятися бізнесом. 27 грудня 1996 р. вийшов перший номер правонаступниці «Народної трибуни» – приватної газети «Сім'я і дім», що мала загальнонаціональний статус, шеф-редактором якої був сімнадцять років, водночас очолюючи однойменне радіо «Сім'я і дім». Водночас Слабошпицький став одним із засновників приватного видавництва «Ярославів Вал».

Тож й Івану Федосійовичу, й Михайлу Федотовичу була притаманна риса характеру, якої розхристані творчі люди зазвичай позбавлені, – діловитість. Вживатися творчості та діловитості в одній людині ой як непросто! Проте коли це вдається (як у це у випадку Корсака та Слабошпицького), тоді цінність такої людини зростає в рази, а її патріотизм набуває результативних ознак.

Саме у цьому видавництві починаючи з 2009 р. Корсак почав видавати свої художні книги на історичну тематику. Зокрема, тут були надруковані такі твори: «Капелан армії УНР» (2009), «Тиха правда Модеста Левицького» (2009), «Діти Яфета» (2010), «Отаман Чайка» (2010), «Корона Юрія II» (2011), «Завойовник Європи» (2011), «Немиричів ключ» (2012), «На межі» (2013), «Мисливці за маревом» (2014), «Борозна у чужому полі» (2014), «Перстень Ганни Барвінок» (2015), «Вибух у пустелі» (2015), «Запізніле кохання Миклухо-Маклая» (2016), «На розстанях долі» (2017), «За серпанком, загадковим серпанком» (2018). Й нарешті збірка творів Корсака під назвою «Отаман Чайка» у серії «БукЛіт», що побачила світ у 2018 р.

Співробітництво Корсака зі Слабошпицьким, яке переросло в міцну дружбу, сприяло тому, що письменник помітно активізувався. Кожного року виходили його твори (іноді по декілька) в «Ярославному Валу». Слабошпицький не лише видавав ці твори, а й намагався організувати їхню якомога ширшу промоцію. Зокрема, проводилися презентації творів Корсака в Києві. З'явилися рецензії на них відомих

авторів у столичних виданнях. Таким чином, твори письменника виявилися затребувані для відносно широкого загалу. А це не могло його не надихати.

Можна говорити, що Слабошпицький певним чином стимулював Корсака, допомагав йому «розкритися». Водночас видавець знайшов в особі цього письменника «потрібного» йому автора. Зокрема, Слабошпицький шукав історичного белетриста, який би міг давати у своїх творах широку панораму українського минулого. До того ж панораму, яка б мала патріотичний характер. Із цього приводу Слабошпицький писав: «Дуже важливий момент є і в спогадах, і в щоденнику великого нашого мецената Євгена Чикаленка, який писав: «Добре полякам, що вони мали геніального брехуна Генрика Сенкевича» (Чикаленко вжив це слово не з образливим відтінком, а як синонім фантазера); мовляв, він своїми романами виховав польську націю, підніс у ній дух патріотизму. Чикаленко з надією прислухався до кожного сучасного йому літературного імені, сподіваючись у ньому потенційного українського Сенкевича, чий історичні твори меценат готовий був фінансувати для видання» [1, с. 20–21].

Як і Чикаленко, Слабошпицький ладний був шукати історичних белетристів, знаходити потрібні кошти для видання їхніх творів. Й такі твори виходили у видавництві «Ярославів Вал». Щодо Корсака, то ситуація з ним помітно спрощувалася. Він не лише був автором цікавих творів на історичну тематику, а й сам міг профінансувати їх видання.

Слабошпицький навіть, вдаючись до фантазії, писав таке: «Уявляю таку фантастичну ситуацію: Корсак і Чикаленко – сучасники. Корсак – я абсолютно в тому переконаний – мав би в особі Чикаленка не тільки вдячного читача й популяризатора; великий меценат і патріот фаворизував би письменника, бо він глибоко розумів ціну такого духовного продукту як представлена в образах національна історія» [1, с. 21].

Біда була лише в тому, що Корсак зі своєю історичною белетристикою «увірвався» в українську літературу тоді, коли, в силу різних обставин, зокрема й зміни комунікаційних реалій, попит на друковану книгу впав. Відповідно, вона вже не впливала на свідомість людей, як це було раніше. Із цього приводу Слабошпицький цілком справедливо писав про Корсака: «Він почав видавати свої історичні романи, коли в Україні настала гнітюча пора нечитання, деінтелектуалізації і варваризації. Наклади книжок упали до катастрофічного показника» [4, с. 529].

Залишається лише пошкодувати, що Корсак і Слабошпицький «пізно знайшлися». Хоча заочно зналися вони набагато раніше. Так, Слабошпицький писав: «Я випадково почув, що мої друзі Анатолій Шевченко, Вільям Лігостов та Олексій Лук'яненко їздять улітку на Шацькі озера, де їхнім облаштуванням піклується якийсь Корсак, редактор райгазети. Якби приятелі не говорили про того Корсака стільки добрих слів, його ім'я не осіло б мені в пам'яті. Якось я навіть збирався рушити туди з ними, але щось тоді цьому завадило» [3, с. 358]. Це були 80-ті роки. А на початку 90-х із творчістю Корсака Слабошпицького познайомив відомий письменник Анатолій Дімаров. Останній дуже високо оцінив Корсакову книжку «Тіні і полиски», яка тоді вийшла друком.

Слабошпицький, пишучи про свою першу зустріч із Косаком, згадував:

«Я визнавав Корсакові тексти, чув про нього чимало доброго, але ще років п'ятнадцять з ним не був знайомий.

І ось за котрогось приїзду до Луцька (мав презентацію в тамтешньому університеті, куди мене запросила перший проректор Ірина Констанкевич, що виявилася доброю приятелькою Корсака), мене знайомлять із кремезним чолов'ягою: Іван Корсак.

Перше враження від нього: інтелігентність і майже виняткова доброзичливість.

Як я потім зрозумів, це вже був «новий» Корсак. Бо на той час у нього почався благодотворний творчий альянс із музою Клію. Він став писати історичні твори...» [3, с. 359].

Можна сказати, що Корсак і Слабошпицький зустрілися вчасно. Один з авторів (П. Кралюк) знав одного й другого, знав і про їхні творчі плани. На той час Корсак почав активно позиціонувати себе як письменника. Зокрема, у луцькому видавництві почали виходити його книги історичного характеру. Він презентував свої твори. Так, один з авторів (П. Кралюк) організовував йому зустрічі в Острозькій академії. Однак йому було вже тісно в луцьких і навіть волинських рамках. Треба було виходити на всеукраїнській рівень. І значною мірою йому це забезпечив Слабошпицький.

Натомість останній у той час, як уже говорилося, активно шукав історичного белетриста, якого міг би видавати у «Ярославному Валу». Іван Корсак зі своїми історичними романами став для нього «знахідкою».

Корсак, наскільки можна судити зі спогадів Слабошпицького, справив на нього досить позитивне враження. Пізніше він писав: «Корсак, як на мене, був особою трохи парадоксальною. Людина, з одного боку, виняткової доброзичливості, жертвовності, інтелігентської м'якості. А з іншого – рідкісної

вольовитості, твердості, непоступливості й нещадної вимогливості до себе. Усе це примхливо поєднувалося в ньому, викликаючи і подив, і захоплення водночас, як справді несподіваний феномен» [2, с. 7].

Слабошпицький чимало розповідав про Корсака на сторінках автобіографічних книжок, які він писав в останні роки життя. Це – «Протирання дзеркала» (2017), «Тіні в дзеркалі» (2018), «З пам'яті дзеркала» (2019), «З присмеркового дзеркала» (2020). У них письменник намагався дати «неофіційну» картину історії сучасної української літератури, що базувалася на спогадах. І в цій історії чільне місце відводилося Корсаку.

Передусім Слабошпицький відзначав велику ерудицію Корсака, його зацікавленість історією. Зокрема, писав із цього приводу: «Він її вивчав так, що міг би читати університетські курси чи не з усіх відомих періодів «біографії» нашого народу. Міг би й розробляти курс із назвою «Історія України в персоналіях, про що переконливо свідчить його книжка «Твої імена, Україно», котру я сприйняв як компедіум усіх тих романів, котрі Іван Корсак збирається написати» [4, с. 527].

І це не випадково. Адже й сам Слабошпицький у будь-якому спілкуванні, зніційованому Ним (презентації книг Ю. Щербака, В. Панченка, С. Короненко та ін., творчі вечори Д. Павличка, І. Корсака, Б. Гориня та ін.), домінував не інформаційно-розважальний складник, а потужне інтелектуальне наповнення.

Саме завдяки Іванові Корсаку та Михайлу Слабошпицькому до українського читача повернулося чимало несправедливо забутих, свідомо замовчуваних за Радянського Союзу імен української історії та культури. Предметом осмислення письменників, як правило, ставали малодосліджені сторінки в історії України. Так, Іван Корсак у романі «Оksamит недавнених літ» (2000) оповідає про події, що відбулися в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття; у «Гетьманіч Орлик» (2006) – про Григорія Орлика, людину, яка через ворожу територію проводить до престолу польського короля Станіслава Лещинського; у романі «Гасниця святого Арсенія» (2008) розповідає про Арсенія Мацієвича – представника другої хвилі генерації українських просвітителів у Росії, сина священика з волинської шляхти, останнього із супротивників церковних реформ Петра I; «Тиха правда Модеста Левицького» (2009) – повість про лікаря, який лікував також Лесю Українку і Олену Пчілку, класика української літератури, державного діяча, члена Центральної Ради, міністра здоров'я УНР, автора граматики української мови, науково-популярних творів із медицини; в романі «Капелан армії УНР» (2009) об'єктом художнього дослідження став Павло Пащевський – священик, капелан Першого українського запасного полку; «Отаман Чайка» (2010) оповідає про життя отамана Чайки, «поляка з українською групою крові», сповнено духом авантюриництва й дивовижних, почасти парадоксальних поворотів долі; у романі «Діти Яфета» (2010) йдеться про Вячеслава Липинського – українського діяча, історика, історіософа, соціолога, публіциста, теоретика українського консерватизму і т. д.

Корсак багато їздив зі Слабошпицьким дорогами Волинського краю. Він був залюблений у Волинь і передав цю залюбленість своєму другові. Слабошпицький згадував: «Мені пощастило неоднораз мандрувати Волиню з Іваном Корсаком. Він став моїм гідом, який вразив мене знанням історії краю. Ми проїздили те чи те село, й він докладно оповідав про його минуле, про те, кого з видатних людей воно дало і які важливі події – ще від княжих часів й аж до Поліської Січі чи УПА – там відбувалися. У ньому жив історик і допитливий краєзнавець. У нього був огром фактографії, у своїх книжках він використовував тільки дециму з усього того, що знав. Він міг би створити історичну енциклопедію Волині чи путівник по її історичним місцям» [4, с. 528].

Корсак пішов із життя у віці 71-го року – у час, коли він ще активно писав і мав чимало творчих планів. Його смерть для Слабошпицького стала несподіванкою. Один з авторів (П. Кралюк) пам'ятає, як він зателефонував, повідомивши про цю сумну подію. Тоді ж Слабошпицький вирішив здійснити низку кроків щодо вшанування пам'яті свого друга: організував вечір пам'яті Корсака в Києві, уклав книгу спогадів «Живий Іван Корсак», ініціював створення літературної премії імені Івана Корсака. Словом, зробив чимало для того, щоб ім'я цього письменника продовжило жити.

Нині можна ствердити необхідність ретельного вивчення доробку й Івана Корсака, й Михайла Слабошпицького з огляду на їхній вплив на громадську думку. Незважаючи на наявні дослідження творчості письменників (особливо першого), бачимо, що чимало аспектів їхньої романістики ще не досліджувалося. Перспективним виглядає порівняльний аналіз їхньої творчої спадщини, зіставлення їхніх рефлексій над минулим, сьогоденням та майбуттям.

Література:

1. Слабошпицький М. Вогонь, а не попіл. Іван Корсак та його історичні романи. *Живий Іван Корсак. Спогади про письменника*. Київ : Ярославів Вал, 2018. С. 18–24.
2. Слабошпицький М. Жив і писав так. *Живий Іван Корсак. Спогади про письменника*. Київ : Ярославів Вал, 2018. С. 7–10.

3. Слабошпицький М. З присмеркового дзеркала. Про час і про людей. Київ : Ярославів Вал, 2020. 659 с.
4. Слабошпицький М. Тіні в дзеркалі. Про час і про людей. Київ : Ярославів Вал, 2018. 736 с.
5. Слабошпицький М. Вогонь, а не попіл: нотатки про Івана Корсака після появи його роману «За серпанком, загадковим серпанком» (Видавництво «Ярославів Вал», 2018 р.). *Слово Просвіти*. 2018. Ч. 16. 19–25 квітня. С. 12.
6. Слабошпицький М. Романіст на стаєрській дистанції: Іван Корсак у пору творчого рівнодення. *Літературна Україна*. 2016. 15 вересня. С. 7.

УДК 82-94(477):321.01:342.1-05

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.05>

ТВОРЕЦЬ ПАНТЕОНУ УКРАЇНСЬКИХ ГЕРОЇВ (ІВАН КОРСАК)

Кучерепа Микола,

*кандидат історичних наук, професор кафедри історії України і археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-9314-3585*

Статтю присвячено висвітленню життєвого шляху відомого українського письменника-романіста Івана Корсака. Зазначено, що як депутат Волинської обласної ради він багато зробив для розвитку культури Волині та книговидавничої справи в області. Депутат І. Корсак допомагав вирішувати проблеми з фінансуванням «Наукового центру історичних студій Волині», який займався підготовкою загальноукраїнських науково-документальних видань «Реабілітовані історією. Волинська область» і «Книга Скорботи України. Волинська область». Він умів навіть про найскладніші проблеми говорити ввічливо, зберігаючи толерантність до співрозмовника. А шляхетність – це його вроджена риса.

Редаговані Іваном Корсаком часописи «Народна трибуна», «Сім'я і дім» відображали дух часу, користувалися широкою популярністю краян. Проте певного часу він зумів знайти в собі сили відмовитися від редакторства для більших справ, для писання історичних романів. У статті наведено такі його слова: «Редакторство потребує часу і сил. Не можу до справи ставитися як-будь, так сяк. Хочу писати книжки. Хочу написати їх ще багато. А редакторство не дозволяє робити це в повну силу».

У пропонованій читачам статті вперше публікується повний текст подання Волинської крайової організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» про присудження Івану Корсаку Національної премії України імені Тараса Шевченка. У цьому поданні вказувалося, що твори І. Корсака знайшли прихильність читацького загалу і високу оцінку майстрів слова.

Творчість Івана Корсака належно поцінована. Він лауреат премії імені В'ячеслава Чорновола, обласної літературно-мистецької премії імені Агатангела Кримського, Міжнародної літературної премії імені Миколи Гоголя, Міжнародної премії імені Григорія Сковороди, Міжнародної премії імені Дмитра Нитченка. Твори Івана Корсака перекладені російською, білоруською і литовською мовами.

Ключові слова: депутат, Іван Корсак, історичний роман, письменник, редактор.

Kucherepa Mykola. The creator of Ukrainian heroes' pantheon (Ivan Korsak)

The article is dedicated to highlighting the life path of the famous Ukrainian novelist Ivan Korsak. The article states that as a deputy of the Volhynia Regional Council, he did a lot for the development of Volhynian culture and book publishing in the region. Deputy I. Korsak helped to solve the financing problems of the «Science Center of Historical Studies of Volhynia», which was engaged in the all-Ukrainian scientific and documentary publications «Rehabilitated by History. Volhyn region» and «Book of Sorrows of Ukraine. Volhynian region». He knew how to speak politely even about the most difficult problems, always being tolerant towards the interlocutor. And nobility is his innate character.

The magazines «Narodna Trybuna» and «Family and Home» edited by Ivan Korsak reflected the spirit of the times and were widely popular among the locals. However, at a certain time, he managed to find the strength to give up editing for bigger things, to write historical novels. His words are quoted in the article: «Editorship requires time and effort. I can't treat the case carelessly. I want to write books. I want to write many more of them. And the editorship does not allow it to be done in full force».

In the article, the full text of the submission of the Volhynian regional organization of the All-Ukrainian society «Enlightenment» on awarding Ivan Korsak the Taras Shevchenko National Prize of Ukraine is published for the first time. In this presentation, it was indicated that the works of I. Korsak found the favor of the reading public and high appreciation of masters of the word.

The creativity of Ivan Korsak is duly appreciated. He is a laureate of the Vyacheslav Chornovol Prize, the Agatangel Krymsky Regional Literary and Art Prize, the Mykola Gogol International Literary Prize, the Hryhoriy Skovoroda International Prize, and the Dmytro Nytchenko International Prize. Ivan Korsak's works have been translated into Russian, Belarusian and Lithuanian.

Key words: deputy, Ivan Korsak, historical novel, writer, editor.

Писати мені про Івана Корсака в минулому часі досить важко. Важко уявити, що він поїхав від нас назавжди у світ інший. Важко ще й тому, що за два тижні до його смерті ми разом були у Києві на Х з'їзді Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка. Нас порадував Голова цього товариства Павло Мовчан, повідомивши, що Іван Корсак подолав перший тур відбору до лауреатства Національної премії України імені Тараса Шевченка. Іван Феодосійович був дуже радий. У розмовах він не раз переповідав про свої плани: «Ось напишу ще це, а це завершу, а цей роман передам невдовзі до друку у видавництво. Маю піти на зустріч до студентів». І так далі.

Планів було багато, проте виконати їх йому не судилося. 7 грудня 2017 р. я отримав страшну звістку, у яку не хотілося вірити: Іван Феодосійович відійшов у вічність.

Мене з письменником пов'язувала давня дружба, ще з часів його редакторства «Народної трибуни». Він пропонував мені стати політичним оглядачем газети, але цієї пропозиції я не сприйняв. Мав іншу важливу роботу: у цей час я керував міжнародним науковим семінаром «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Проте час від часу подавав до редакції свої статті. Пам'ятаю, що великий резонанс викликала опублікована у «Народній трибуні» стаття про Луцький церковний з'їзд 1927 р., який був присвячений проблемам українізації Православної церкви на Волині, Холмщині, Поліссі.

Іван Феодосійович багато добра зробив для Волині, перебуваючи депутатом обласної ради, особливо у сфері культури, книговидання. Він завжди поспішав підставити своє плече і сприяв усюди, де тільки міг. Пам'ятаю, мав проблеми з фінансуванням «Наукового центру історичних студій Волині», який займається підготовкою загальноукраїнських науково-документальних видань «Реабілітовані історією. Волинська область» і «Книга Скорботи України. Волинська область». Це питання про фінансування він поставив на розгляд депутатської комісії і воно вирішилося позитивно.

Інколи я з боку дивився на його діяння. Мені здавалося, що він якийсь невтомний. За день він міг зробити стільки, що іншому на це потрібні були цілі тижні. Любив із ним розмовляти, слухати його. У нього була вишукана мова, він у свої речення завжди вплітав епітети, метафори, порівняння, гіперболи. Видавалося, що він не розмовляє, а співає якусь чарівну пісню, мова у нього лилась, як музика. Він умів навіть про найскладніші проблеми говорити ввічливо, зберігаючи толерантність до співрозмовника. А шляхетність – це його вроджений атрибут.

Окрім «Народної трибуни», Іван Феодосійович створив ще один популярний часопис «Сім'я і дім». Створив колектив однодумців, колектив молодіжний, але такий, з яким можна було гори вернути. І раптом до мене докотилася чутка: «Корсак покидає редакцію». Я ж відразу йому зателефонував і попросив із ним зустрічі. Ми зустрілися. «У чому справа, чому покидаєте таку шановану волинянами газету?» – запитав його. Він відповів чесно і аргументовано: «Редакторство потребує часу і сил. Не можу до справи ставитися як-будь, так саяк. Хочу писати книжки. Хочу написати їх ще багато. А редакторство не дозволяє робити це в повну силу». Я зрозумів його.

Про творчість письменника Корсака вже багато сказано і багато написано. Але у пам'яті виринають деякі епізоди з наших спільних дій. Я як голова Волинської крайової організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» запропонував йому спробувати стати лауреатом найпрестижнішої української премії імені Тараса Шевченка. 19 жовтня 2010 р. ми провели засідання ради крайової організації «Просвіти». На порядок денний ми поставили питання: «Про висунення кандидатури письменника Івана Феодосійовича Корсака на здобуття премії імені Т. Шевченка» Я вступному слові коротко охарактеризував життєвий і творчий шлях претендента. На засіданні виступила ціла низка просвітян, які позитивно оцінили діяльність І. Корсака. Запам'яталися виступи тодішньої голови Волинської обласної організації Національної спілки письменників України Ніни Горик, доктора технічних наук, професора Луцького національного технічного університету Василя Шваб'юка, вчительки української мови й літератури Жидичинської школи Ківерцівського району, заслуженого учителя України Олеси Ковальчук, диригента хору «Посвіт» Ростислава Кушнірука та ін. Вони з різних боків оцінювали діяльність І. Корсака, але всі члени ради «Просвіти» одностайно підтримали мою пропозицію. Ми підготували відповідне подання Комітетові з присудження Національної премії України імені Тараса Шевченка. Щоб воно не забулося і не загубилося серед багатьох інших документів, дозволю собі подати читачам повний текст цього подання:

«Комітетові з Національної премії України імені Тараса Шевченка ПОДАННЯ

Волинська крайова організація Всеукраїнського товариства «Просвіта» подає твори Корсака І.Ф. на здобуття Національної премії імені Т.Г. Шевченка. На розгляд Комітетові пропонуються твори, які видрукувані в останні п'ять років: «Гетьманич Орлик», «Імена твої, Україно», «Тасмниця святого Арсенія», «Капелан Армії УНР», «Тиха правда Модеста Левицького».

Серед українських письменників, які пишуть на історичну тематику, ім'я волинського письменника зайняло гідне місце. Його твори знайшли прихильність читацького загалу і високу оцінку майстрів слова. Євген Сверстюк про книгу «Імена твої, Україно» казав: «То добра книга». На книгу «Гетьманич Орлик» шевченківський лауреат Василь Слапчук озвався так: «Книга, що її читач тримає в руках, тремким промінцем висвітлює з п'ятьма століть постать Григорія/Григора Орлика... Григорій Орлик надзвичайно цікавий представник українського лицарства, його доля і біографія не можуть не викликати захоплення, він утілює у собі образ українця, який гідний стати взірцем для багатьох». Михайло Слабошпицький стверджує: «Іван Корсак заручений із музою героїчної пісні та історії Клію. Люди, які

пишуть історичні твори, нагадують мені в'язнів сумління. Для того щоб написати такі книжки, треба прочитати цілу бібліотеку. Бо треба знати усе до дрібниць».

Здається, сьогодні серед усіх українських прозаїків саме Іван Корсак вибирав найцікавіше й найсенсацийніше в нашій історії, щоб оприлюднити на сторінках художніх книг. Можливо, це й є визначальним імперативом його творчої стратегії. Як приклад можна навести книгу «Гетьманіч Орлик». Тема Григорія, сина гетьмана Пилипа Орлика, витала в повітрі чи не від часів проголошення нашої державної незалежності. Але цю тему обминали. Корсак відшукав матеріали і написав книгу.

Книга «Імена твої, Україно», що з'явилася друком три роки тому, стала справді знаменним фактом нашої літератури, виявилася однаково бажаною в різних куточках України. Історичні, історико-документальні, історико-популярні есе, що складають книгу, свідчать про безпомилкове визначення І. Корсаком пріоритетів з-поміж подій і людей нашого минулого. Князь Володимир Великий і король Данило, королі Юрій I і Юрій II, Юрій Дрогобич (Котермак) і Петро Конашевич-Сагайдачний, Василь Капніст і Дмитро Бортнянський, Василь Єрошенко й Агапій Гончаренко – це не всі, а тільки окремі персонажі цієї книжки. Цікаві епізоди з біографій, широкий історичний контекст, промовисті соціальні й психологічні подробиці – усе це є в оповідях.

В епілозі («Замість коментарів») згруповано різноманітні документи, витяги з трактатів та статей, що були надруковані у різних куточках світу, в різномовній пресі, свідчення авторитетних людей різних народів про героїв видання. У жодній із наших книжок не подано такого цікавого фактологічного колажу. Отже, в особі автора маємо пристрасного джерелознавця, котрий надає такого великого значення своїм знахідкам, убачаючи в них неперебутній для нас, українців, зміст. Можливо, для представників історично благополучніших народів такі факти звучали б без загостреної сенсацийності, як звучать вони серед українства, але в контексті постколоніальності все те набуває особливого значення.

«Книжку Івана Корсака «Імена твої, Україно» можна ввести до обов'язкової для читання в курсі національної історії шкільної програми», – писала «Молодь України» 21.05.2009.

Головний персонаж роману «Таємниця святого Арсенія» – син волинського священика, котрий став одним з ідейних опонентів царя Петра Першого у його церковних реформах, що цілковито підпорядкували Церкву державі. Член найсвятішого Синоду, довголітній митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич (сьогодні канонізований і Російською православною церквою, і Українською православною церквою Київського патріархату як священомученик і блаженний) постав проти того, щоб Російська православна церква ставала царською.

«Ще дуже давно, довідавшись про історію Арсенія Мацієвича, я думав: хто напише про нього книгу? – розмірковує М. Слабошпицький. – І написав її Іван Корсак».

Наступна книга «Тиха правда Модеста Левицького» своїм стилем, жанровою розкутістю приєднується до попередніх творів автора. Змальовуючи життя на диво багатогранного українського інтелігента, котрий був і лікарем, і письменником, і видавцем, і громадським діячем, і будителем та просвітителем нашої людності, і меценатом, і міністром охорони здоров'я, І. Корсак зумів надзвичайно густо заселити твір і при цьому увиразнив образи переважної більшості персонажів. Події у творі розгортаються в різні часи і в різних місцях. Такий принцип сюжетної організації несе велику загрозу фрагментарності. Але – дивовижна річ – «Тиха правда Модеста Левицького» не розповідається по швах – твір справді «тримається» на цій привабливій авторській інтонації, у якій переплелися й гіркота мудрості, й лагідна іронія, й спокійна готовність до всіх випробувань, що буває лише в людей великої переконаності й великої посвяти.

Історія в зображенні Івана Корсака – це не лише реконструкція подій, це передовсім їх осмислення.

Чимало знаних авторів відгукнулися на творчість І. Корсака, зокрема:

Михайло Слабошпицький. Мисляча історія Івана Корсака. *Молодь України*. 2009. 21.05;

Сергій Козак. Тиха правда Модеста Левицького. *Літературна Україна*. 2009. 02.07;

Станіслав Бондаренко. Тайная правда об украинском Чехове. *Киевские ведомости*. 2009. 21.08;

Світлана Короненко. Акценти, які ставить Іван Корсак. *Слово Просвіти*. 2009. 13.08;

Василь Заєць. Висока планка Івана Корсака. *Культура і життя*. 2009. 26.08. № 33.

Книги нашого претендента на здобуття високої державної відзнаки неодноразово поціновувалися. Іван Корсак – лауреат премії імені В'ячеслава Чорновола (за книгу «Гетьманіч Орлик», 2007), обласної літературно-мистецької премії імені Агатангела Кримського (за книгу «Імена твої, Україно», 2008), Міжнародної літературної премії імені Миколи Гоголя («Тріумф», 2008), Міжнародної премії імені Григорія Сковороди (за низку історичних творів, 2009), Міжнародної премії імені Дмитра Нитченка (.2010).

Твори Івана Корсака перекладені російською, білоруською і литовською мовами.

Трудова діяльність І.Ф. Корсака. Її починав робітником Заболоттівського деревообробного заводу в 1965 р. У наступні роки працював у ратнівській та старовижівській районних газетах літпрацівником,

завідувачем відділу сільського господарства, заступником редактора. Редагував газету «Радянське Полісся» в м. Каміні-Каширському (1975–1990), «Народна трибуна» в м. Луцьку (1990–1995), з 1996 р. і до цього часу – редактор, шеф-редактор газети «Сім'я і Дім». Освіта вища, агрономічна і журналістська.

Публікації. Про творчість І. Корсака писала низка знаних авторів, він публікувався в низці видань. Зокрема, це: щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис Національної спілки письменників України «Дзвін», № 2(760), лютий 2008 р.; літературний журнал «Київська Русь», книга 6 (XV) 7515 р.; «Мене навчила творити Книга». Літературна Україна, № 42, 2008 р.; «Чому грошей для ресторанів вдосталь, а для літераторів – катма?». Волинська газета, 17 січня 2008 р., Михайло Слабошпицький. «Мисляча історія» Івана Корсака». Молодь України, 21.05.2009; Сергій Козак. Тиха правда Модеста Левицького. Літературна Україна, 02.07.2009; Станіслав Бондаренко. Тайная правда об украинском Чехове. Киевские Ведомости. 21.08.2009; Світлана Короненко. Акценти, які ставить Іван Корсак. Слово Просвіти, 13.08.2009; Василь Заєць. Висока планка Івана Корсака. Культура і життя. № 33, 26.08.2009.

Нагороди та почесні відзнаки. Іван Корсак – лауреат премії імені В'ячеслава Чорновола 2007 р. (за книгу «Гетьманіч Орлик»), премії імені Агатангела Кримського (за книгу «Імена твої, Україно», 2008), Міжнародної літературної премії імені Гоголя («Тріумф», 2008), Міжнародної премії імені Григорія Сковороди, Міжнародної премії імені Дмитра Нитченка. Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, орденами Архистратига Михаїла і Юрія Переможця. Депутат Волинської обласної ради трьох скликань. Почесний громадянин міст Луцька і Каміня-Каширського.

Автор книг: Тіні і полиски. Київ : Рад. письменник, 1990; Покруч. Луцьк : Надстир'я, 1991; Оксамит недавнених літ. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2000; Гетьманіч Орлик. Луцьк : Твердиня, 2006; Імена твої, Україно. Луцьк : Твердиня, 2007; Таємниця святого Арсенія. Луцьк : Твердиня, 2008; Тиха правда Модеста Левицького. Київ : Ярославів Вал, 2009; Капелан Армії УНР. Київ : Ярославів Вал, 2009; Отаман Чайка. Київ : Ярославів Вал, 2010; Діти Яфета. Київ : Ярославів Вал, 2010.

Подання узгоджене з кандидатом на премію І.Ф. Корсаком.

Голова Волинської крайової організації

ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка М.М. Кучерепа».

Нас не почули. Ми ще двічі подавали його кандидатуру на цю престижну премію. Сподіваємося, що все ж таки почують, нехай після смерті наш Іван Феодосійович буде належно пошанований.

Я уважно прочитав майже всі твори письменника. Не раз виступав на презентаціях його книг, а до роману «Мисливці за маревом» написав післяслово. Про це мене попросив автор.

Шановний Іван Феодосійович знаний нам цілою низкою вдалих художньо-історичних романів. У них він мистецьки відтворив мало відомі загалу події української історії. Читач їх ковтає відразу, без отих «прочитаю пізніше», «перелистаю потім», «колись перегляну».

У книзі «Мисливці за маревом» автор дещо зраджує традиції свого романописання: у творі поряд із трьохвіковою історією з її історичними дійовими особами ми стикаємося із сучасною Україною, з великими справами маленьких людей маленького містечка. Відразу скажу: книга письменника має захоплюючий, динамічний сюжет. У ній на тлі історичних подій розгортається сучасний гостросюжетний детектив. Книга має епічно розгорнуті в часі й у просторі сюжети. Такий задум автора потрібно схвалити. До того ж роман легко читається, читається на одному подиху, бо його мова легка, насичена оригінальними порівняннями, авторськими метафорами, епітетами, пересипана народними приказками і прислів'ями. Запропоновані дві сюжетні лінії доповнюють одна одну, заставляють задуматися над вічним: «У чому сенс людського буття, чим ми є у цьому світі?».

У романі фігурує велика когорта персонажів. Але найбільш цікавими для нас є ті персонажі, яких першорядними в історії назвати важко. Таким, насамперед, виступає Данило Братковський, ім'я якого несправедливо довгий час перебувало у забутті. Майже два століття про нього ніхто не згадував.

Іван Корсак досить своєрідно вводить до свого роману постать Данила Братковського – одного з найяскравіших діячів доби пізнього Відродження. Будівельники, ремонтуючи старий склад підприємця Дениса Григоровича Поліщука, знаходять «жбан, воском ретельно залитий, із чого неабияку всі мали потіху». Надіялися знайти у ньому грудку золота чи зо дві пригорщі діамантів. Проте, знявши віск, не побачили там ні срібла-злата, ні пригорщів діамантів. Натомість вийняли чималий жмут паперу, зжовтілого і цвілого по краях. То був лист поета і братчика Хрестовоздвиженського братства Данила Братковського до свого приятеля. У цьому романі Іван Корсак створив унікальний духовний образ української людини доби пізнього Відродження, яка вимушена була жити серед магнатсько-шляхетської верхівки Речі Посполитої, бути до неї в опозиції і, врешті-решт, виступити проти цієї несправедливої, облудної і жорстокої системи.

У книзі автор особливо широко розгортає тему моральних цінностей. Читач, постійно перебуваючи в напрузі закрученим сюжетом, має можливість порівняти життя трьохсотлітньої давнини із сучасністю. У романі йде постійна боротьба добра зі злом. Носіями зла як тоді, так і тепер є особи, наділені владою, ті, хто має за народні гроші служити цьому народові. Але ні. Добравшись до «тлустих корит», бюрократи сповна користаються своїм становищем, стають не захисниками народними, а народними кровопивцями, хабарниками, корупціонерами.

Автор роману крізь призму детективних перипетій заставляє своїх героїв задуматися над схожістю обставин, у які вони потрапляють і які судилося пережити в ті далекі роки Данилу Братковському. Як тоді, так і тепер, кожна людина має якісь варіанти вибору. Шляхтич Братковський вибір свій зробив на користь гнобленого українського православного люду.

Утім, соціальні проблеми, які так тяжко вражали поета, не розв'язані й дотепер. Відповідальність за недосконалість людського суспільства Данило Братковський покладав на кожного: ніхто, на його думку, не повинен лишатися осторонь боротьби зі злом...

Між подіями, які письменник висвітлює у романі, ціла епоха – понад три століття. Корсаківські герої-сучасники постійно в роздумах, міркуваннях, вони порівнюють не лише епохи, а й сутність людського буття. Тому цей твір є своєрідним психоаналізом як окремо взятого індивідуума, так і суспільства у цілому. Романіст Корсак у цій книзі створив антиоду хабарництву, це данина історичній правді, цінна лепта в скарбницю духовного відродження України. Без подвигу Данила Братковського нам важко розібратися в реаліях сучасної України, зрозуміти, чому й нині ми залишаємося на маргіналі європейської і світової політики.

Твори Івана Корсака приречені на довге життя, оскільки автор повертав нам історію, творячи з літературної пустелі квітучий сад на ім'я Пантеон українських героїв.

Нам не вистачатиме Вас. Хай земля Вам буде пухом. Спочивайте з Богом!

УДК 821.161.2(477.82)'06.09:7.04Корсак
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.06>

ДІТИ ЯФЕТА, ХАМА ЧИ НІМРОДА? СОЦІОСОФІЯ У ТВОРАХ В'ЯЧЕСЛАВА ЛІПІНСЬКОГО, ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА ТА ІВАНА КОРСАКА

Савчук Олег,

доктор гуманістичних наук,

Голова Ради Інституту аналізу державної та регіональної політики

ORCID ID: 0000-0002-5855-1628

В'ячеслав Липинський, Григорій Хомишин, Осип Назарук та інші українські консерватисти були послідовними критиками соціалізму, націоналізму та революцій як деструктивної політичної течії в українському соціумі I половини ХХ ст. Цю ж тезу осмислив та підкреслив і Іван Корсак у книзі «Діти Яфета». Ідеологічне протистояння українських консерватистів із соціалістами та націоналістами не призвело до жодного конструктиву у сфері державобудування. Націоналісти та соціалісти стали руйнівним елементом для нації, не лише не змогли об'єднати своїми ідеями суспільні прошарки. Вони, навпаки, призводили до чергового розколу в українському середовищі.

Консерватисти-католики, прихильники окциденталізму, лідером яких був єпископ Г. Хомишин, уважали, що українці в умовах Європи 1930-х років повинні були здобувати незалежність за декілька етапів. На першому обмежитися автономією у складі Польської держави. Стосовно Польщі позиція Г. Хомишина була лояльною, за що його часто критикували націоналісти. Таким чином, консервативні ідеї В. Липинського мали прихильників у середовищі інтелектуальної української інтелігенції, частини консервативного католицького духовенства на чолі з владикою Г. Хомишином.

Творча спадщина українських консерватистів повернулася у 1990-ті роки. В Україні знайшла послідовників, головним чином, у середовищі інтелігенції, духовенства. Регулярно проводяться наукові конференції, присвячені творчості вченого. Проте, на жаль, у державі відсутні впливові політичні партії консервативного характеру. Відродився і маєток Липинських у селі Затуриці. В особі Івана Корсака читачі отримали версію популярного історичного роману про життя В'ячеслава Липинського та українських консерватистів. Тому стверджено, що важливим є приклад переосмислення творчої спадщини мислителів-попередників сучасниками та застосування їхнього досвіду у сучасному державо- та націєтворенні.

Ключові слова: консерватизм, гетьман, Липинський, єпископ Хомишин, Корсак.

Oleg Savchuk. Children of Japheth, Ham or Nimrod Sociosophy in the works of Vyacheslav Lypynsky, Hryhoriy Khomyshyn and Ivan Korsak

Conservatives Viacheslav Lipinski, Gregory Khomyshyn, OsipNazaruk were consistent critics of socialism, nationalism and revolution as a destructive political trends in the Ukrainian society first half of the twentieth century. IwanKorsak writes about it in his book «Children of Japheth».

Ideological opposition of Ukrainian konservation with socialists and nationalists did not result in any konstruktiv in the field of state building. Nationalists and socialists became a destructive element for nation, not only not able to unite the ideas public layers. They vice versa resulted in a duty dissidence in the Ukrainian environment. Katolic, supporters of okcident, the leader of that was a bishop G. Khomyshyn considered that Ukrainians in the conditions of Europe of 1930th had to obtain independence for a few stages. On the first limited to the autonomy in composition the Polish state. In relation to Poland position of G. Khomyshyn was loyal, for what he was often criticized by nationalists. Thus, the conservative ideas of V. Lypynsky had supporters in the environment of intellectual Ukrainian intelligentsia, part of conservative catholic clergy at the head with a ruler G. Khomyshyn.

The creative heritage of Ukrainian conservatives returned in the 1990s. In Ukraine, it found followers, mainly among the intelligentsia and the clergy. Scientific conferences devoted to the creativity of the scientist are regularly held. However, unfortunately, there are no influential conservative political parties in the country. The estate of the Lipinskis in the village of Zaturtsi was also revived. In the person of Ivan Korsak, readers received a version of the popular historical novel about the life of VyacheslavLypinsky and Ukrainian conservatives. Therefore, it is argued that an example of reinterpretation of the creative heritage of predecessor thinkers by contemporaries and the application of their experience in modern state- and nation-building is important

Keywords: conservatism, hetman, Lypynsky, bishop Homyshyn, Korsak.

Вступ. I половина ХХ ст. характеризувалася розвитком суспільних течій. В українському середовищі, як і в усій Європі, основними ідеологіями були соціалізм, консерватизм та націоналізм. У Другій Речі Посполитій розгорнулася також ідейна боротьба між послідовниками консерватизму та націоналізму. Великий внесок у формування українського консерватизму зробив В'ячеслав Липинський. Практичне втілення ідеології українського консерватизму відбулося у II Речі Посполитій у середовищі Греко-католицької церкви, зокрема владикою Г. Хомишином.

Мета і завдання. Для розуміння розвитку державотворення в Україні важливо дослідити перебіг політичних та ідеологічних дискусій між консерватистами та націоналістами, прихильниками соціалізму у I половині ХХ ст. А також слід підкреслити актуальні підходи до формування консервативної думки ХХІ ст. та її популяризації. Серед таких творів є й книга Івана Корсака «Діти Яфета» видана в Україні у 2010 р.

Основний текст дослідження.

Консервативні погляди В. Липинського.

Одна з основних консервативних концептуальних праць В'ячеслава Липинського – «Хам і Яфет». Звертаючись до біблійної історії, В. Липинський аналізує етноментальність українців. У ній, звертаючись до постаті Хама, сина Ноя, історик звертає увагу на таке соціально-психологічне явище, як хамство, притаманне політичному проводу українців. Це, на його думку, означає егоїзм, відсутність любові до громади, пошани до традиції, натомість зарозумілість, погорда до батьків та авторитету. Саме це є головною основою «нашої безвласнодержавності й державобудування» [1, с. 153].

У цьому ж творі він дає концептуальне для консерваторів визначення нації та держави. «Держава – це Влада, Територія, Громадянство. Нація – це перш за все, єдність духовна, культурно-історична, родиться завжди від держави – єдності територіально-політичної, а не навпаки». [1, с. 155]. У цьому ж творі у 1928 р. В. Липинський дав критичну оцінку соціалізму та націоналізму як державобудування політичній концепції, що базується не на засадах державного мислення та традиції, а на «еротично-чуттєвих основах». «Патронами оперезуємося до зубів. Розбурхаємо стихію. Тарахнемо шапкою об землю на площі Св. Софії так, що в одну мить не стане ворогів... Вище понад все – нація. А нація – це я і такі, як я» [1, с. 156]. Він також піддає критиці націоналізм і польський і російський, говорячи, що ці національні стихії повинен обмежити лише маєстат легітимної влади визнаної усім суспільством. При цьому він підкреслював, що націоналізм хамський є прямо протилежний націоналізмові яфетовому – державобудуючому. Тут він порівнював із тим, що соціалісти принаймні створили «рабську, бездержавну радянську Україну». А націоналісти – жодної. Звертаючись до соціалістів, Липинський говорив, що прагнення українських соціалістів до держави безпідставні, бо вже їхнє місце зайняв більшовизм. А скинувши більшовизм, українці підуть і проти будь-якого соціалізму. А тому-то соціалісти перефарбовуються у націоналісти. І наголошував, що «не всі соціалісти були руйніниками, але всі руйніки були соціалістами, так відтепер на націоналізм перехрещуються всі, що здатні тільки до одного: руйнувати Україну» [20, с. XVII].

Основи консерватизму Яфета, за визначенням Липинського, – це дім, родина, Церква. Пошана, вірність та любов для своїх лідерів – авторитетів. Вірність цих авторитетів Лідеру Держави. Ідеал усіх – шляхетність, державобудова. «Милость Божа тільки може нас урятувати. Тому до Бога перш за все звертається наше серце, душа наша, щоб допоміг Він нам Великий Милосердний виробити в собі, до смерті зберегти і дальшим українським поколінням передати Яфетові прикмети». [1, с. 164].

В. Липинський у своїх творах дав чітку характеристику основ консерватизму – утвердження серед громадян сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних стати носіями влади та приборкувати і скеровувати різних бунтарів у потрібне русло. Над інтересами держави і нації вчений ставив засади етики і моралі, до яких закликали релігія і Церква [2, с. 31].

Консерватизм владика Г. Хомишина.

Після невдалих спроб створення власної держави українська еліта була змушена до еміграції у Західну Європу. Церква на окупованих більшовиками територіях була знищена, а тому єдиним виразником консерватизму в Галичині і Волині стали окремі служителі Бога і Церкви. Саме діяльність єпископа Станіславського УГКЦ Григорія Хомишина є яскравим прикладом Яфета у служінні Богу, власному народу та націотворчій ідеї консерватизму.

Позиція єпископа Г. Хомишина представлена у його особистих працях, посланнях до вірних, інтерв'ю. Лінію єпископа підтримувала також газета «Нова зоря», редактором якої був О. Назарук. Г. Хомишин і О. Назарук у своїй суспільно-політичній позиції підтримували ідею консерватизму, сформульовану В. Липинським.

Блаженніший владика Григорій перегукується у праці «Два царства» з В. Липинським, характеризує етноментальні риси українців. Він порівняв їх із внуком біблійного Хама – Німродом. «Коли вглянемо в історію українського народу, то в тій історії аж надто яскраво зазначається система нимродизму. Ще гірше за часів козаччини. Атаманщина сталась звичаєм. Козаки з насолодою ляли грязь і сипали сміття на голови своїх старшин. Загальний брак розуміння і пошани авторитету і влади. Нимродизм укорінився в нашій народі і остав дідичним. Коли однак хто насильством або підступом доходить до влади, той є Німродом» [3, с. 108].

Таким Нимродом владика називав С. Петлюру, котрий повалив владу гетьмана П. Скоропадського і став причиною руйни держави, після чого зайняли Україну і спричинили страшну катастрофу. Другим Нимродом Єпископ уважав Є. Коновальця, котрий організував і керував терористичною організацією, перебуваючи сам за кордоном у Німеччині. Послідовниками та спадкоємцями Хама і Нимрода Блаженніший назвав також вождів ОУН Мельника і Бандеру, що керували ОУН, не перебуваючи в Україні [3, с. 110].

Політична ситуація у Європі 1920-х років характеризувалася повстанням націоналістичних, фашистських, соціалістичних рухів. Водночас у Польщі приходять до влади ендеки, що озброєні націоналістичною ідеологією Р. Дмовського, у Німеччині поступово розвивається націонал-соціалізм. Саме ці ідеологічні чинники стали основою і для формування українського націоналізму. Мало того, програна війна, націоналістична теорія національної асиміляції, що лягла в основу урядів Польщі породили терористичну Українську військову організацію (згодом ОУН) Є. Коновальця, яка створювалася, не маючи власної державності.

Г. Хомишин говорив: «Ми не сміємо зректися ідеї власної держави, але не сміємо також її будувати тільки у фантазії, без відповідного приготування і відповідних сил... Сяк чи так ми таки опинилися б у чужій державі, бо не змогли би створити так сильної держави... Всякого роду тайні організації й саботажі може якраз на руку шовіністичним чинникам польської суспільности, щоб мати притоку до більших репресій...» [4, с. 26–31].

Будучи послідовником консерватизму, Г. Хомишин ставився до націоналізму як до молодіжного радикального руху, основа якого є «демагогія». Оунівці намагалися популяризувати розуміння релігії, християнства та його співвідношення з націоналізмом, у якому особлива, а деколи навіть головна вага надавалася нації та націоналізму. «Нація – найвища колективна воля, єдиний, найвищий синонім волі Абсолюта... Через націоналізм до Абсолюта! Отже, цих двох понять – націоналізму і релігії не відмежуємо, а, навпаки, ідентифікуємо...» [6, с. 45].

Г. Хомишин говорив, що «правдивій, святій і благородній любові свого народу протиставляється видумка останніх часів, що ставить народ як найвищого суверена, нехтує незламні засади віри, а ставить свої, людьми видумані кличі, які вважає догмами і нищить не тільки любов до Бога, але й до ближніх, бо впроваджує горячку шовінізму у відносинах до всіх, котрі не відчиняють сему націоналізму» [7, с. 1].

Г. Хомишин уважав, «що будувати державність потрібно не демагогією, маніфестаціями, засіданнями, кличами, а солідною працею, сильною моральністю, опертою на Божих і церковних законах» [8, с. 76]. На думку владика, у побудові суверенної держави ключову роль відіграють три чинники: «сила держави, фінансова і духовна». Оскільки українці в польській державі з об'єктивних причин не можуть мати «ні держави б, ні фінансової сили», то «духовну» вони повинні здобути самі.

Католицький консерватизм ставав протидією радикальному націоналізму. Перш за все він проявлявся у впровадженні церковних методів душ пастирства, зближених із латинськими, розвивалася українська католицька преса, творилися католицькі громадські та молодіжні організації. [9, с. 39].

Упродовж 1930-х років радикальні націоналісти, можливо, також під впливом греко-католицької критики, поступово еволюціонували в бік більшої ідеологічної відповідності засадам християнської релігії. Зокрема, Д. Донцов наприкінці 1930-х років розвинув нову ідеологічну концепцію націоналізму – «національного традиціоналізму» [10, с. 47].

У своїх працях та пастирських листах владика Григорій неодноразово піднімає питання любові до Бога та ближнього, пошани до Віри та Церкви, послуху, самоорганізації, вірності традиціям. Саме ці консервативні цінності стали фундаментом його суспільної діяльності, що була невід'ємною його душпастирській службі в Галичині. «Головна условина сили народу і правдиво здорової політики, бо коли нарід душевно сильний, коли держава буде у него чесноти, коли наріджіє засадами надприродної віри, коли шукає Божого царства, тоді нарід двигнеться й національно, тоді й його політика піде сильним руслом в хосен народу. Провидіння Боже ужіє нас і до навернення Сходу і тоді лише зможемо сповнити нашу велику місію на Сході» [3, с. 218].

Г. Хомишин не відкидав існування в майбутньому незалежної України та вважав, що «нарід, котрий зрікається ідеї і надії своєї суверенної держави, сам себе заперечує і не вартує на світі існувати». Проте розумів, що українці на початку 1930-х років були не готовими до цього. Єпископ діяльності націоналістів протиставляв реальну політику, що визначалася прагматичною лояльністю щодо Польської держави. Станіславівський владика писав: «Наша лояльність має до того стреміти, щоб польська держава була сильна і забезпечена, а заразом справедлива ... коли держава сильна, тоді кожний нарід почувається в ній добре, має всі дані до свого життєвого розвою і приспособитись до своєї власної держави, коли політичні обставини на се дозволять. Уявім собі, що одного дня зненавиджені українцями поляки від нас забираються і нас самих лишают... за кілька годин приходять з-за Збруча хмари большевиків, які замкнуть наші

церкви і обернуть на дома забави або розпусти, духовенство і інтелігенцію почасти вистріляють, почасти вишлють на Соловецькі острови, а сам нарід згноблять... А що торкається селянства, то большевики завели б державну панщину і відібрали б землю у селян, котрі мусіли б обробляти колись свою землю, як наймити для держави» [12, с. 28]. Його пророцтво, на жаль, збулось через вісім років...

Голос консерватистів греко-католицького середовища був надто слабкий і не міг вплинути на етичні засади методів ведення боротьби за власну державність. Проте цей аргумент був використаний радянськими окупантами як привід для ліквідації уніатської Церкви у 1946 р. [9, с. 39].

Українське середовище консерватистів у II Речі Посполитій.

Після падіння гетьманату П. Скоропадського значна частина діячів Української держави, колишніх військових була змушена емігрувати. Одні вирушили на Захід разом із німецькою армією, інші – з військами Антанти. Ще одна частина виїхала до Галичини на територію ЗУНР. Значна частина гетьманців осіла в Польщі. Наприклад, на терені Волині у 20–30-ті роки перебувало близько півтисячі офіцерів Української держави. Серед них такі відомі постаті, як міністр комунікацій П. Філіпчук, адмірал В. Савченко-Більський, генерали В. Оскілко та О. Алмазов та ін. [13, с. 1].

Початки Гетьманського руху в Польщі датуються 1920 р., коли у Варшаві виник Союз українських державників. Необхідність творення власного організованого життя змусила гетьманців із Великої України закласти у 1931 р. у Варшаві громаду Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) як центру гетьманського руху в Польщі. До складу гетьманського руху увійшли граф А. Монтрезор, Л. Сідлецький, Е. Тимошевський та ін. Окрім громади УСХД, існувала і друга група гетьманців, яка підтримувала контакт із варшавською групою. Вона складалася з галичан – прихильників Гетьманської держави. Серед них були землевласники, греко-католицькі священики, а також поляки-українофіли т. зв. «Gente Rutheni, Natione Poloni». До складу цієї групи консерватистів входили ректор Львівської греко-католицької семінарії Й. Сліпий, доктор І. Лоський, С. Томашевський, редактор «Хліборобського шляху» І. Гладилевич та ін. [14, с. 168].

У 1933 р. Г. Хомишин установив контакти з колишнім гетьманом П. Скоропадським [15, с. 403]. Зауважимо, що Станіславівський єпископ як переконаний консерватист був прихильником конституційної монархії як форми державного правління, тому із симпатією ставився до особи П. Скоропадського і не відкидав варіант його майбутнього гетьманування в Україні. Між ними зав'язалося листування. На прохання гетьмана єпископ виділив 5 тис злотих на розвиток часопису монархічного спрямування, «Хліборобський шлях», що виходив у січні-вересні 1935 р. [16, с. 2]. У цілому Г. Хомишин на гетьманські цілі виділив близько 15 тис злотих [17, с. 243].

Великий вплив на формування монархічних настроїв єпископа Григорія мав консерватист, редактор «Нової зорі» О. Назарук. В. Липинський сподівався, що О. Назарук очолить гетьманський рух. Натомість його переконання носили більш католицько-клерикальний ухил, що не подобалося ідеологу консерватистів. А в 1930-ті роки знову наблизився до гетьманського руху.

Консервативні засади у книзі Івана Корсака.

«Діти Яфета» – популярне видання Івана Корсака про період української національно-визвольної боротьби та державотворення 1917–1921 рр. Основна постать, що пронизує сторінки роману, – В'ячеслав Липинський, його життя, боротьба та тривоги. Читача приковує до книги вже перший розділ книги, адже саме тут розкривається розуміння «українського яфета» і «українського хама». У розділі йдеться про трагічну смерть друга Липинського – Левка Зануди від рук банди українських хамів-грабіжників із сусідніх сіл – тих, хто вбивав та руйнував державу, намагався нажитися одним днем. На противагу їм автор протиставляє фігуру Левка Зануди – селянина-яфета, що працював на землі, дбав не лише про майно своє і Липинського, а й про збереження історії, книг, документів і архівів. Тут автор цитує лист В. Липинського до М. Грушевського [19, с. 8]. У ньому Липинський пише про необхідність визволення від проклятої віками спадщини, котра поділила українських «дуків» та українську «голоту» на два непримиримі взаємовинищуючі табори. При цьому він говорить і про навмисно денационалізовану верхівку нації, що ще більше розбухує злість руйнівників. Іван Корсак тут же вдається до соціальної філософії проникнення хамства крізь товщу століть, що і раніше, й у XX ст. призводило до вбивств, грабунків, підпалів будинків тощо. І завжди бандити свої криваві і жадібні кроки намагалися прикрити мішурою соціальної або національної, а то й і релігійної ідеології [19, с. 8].

Іван Корсак у своєму романі устами Липинського критикує також польських та російських націоналістів, москвофілів та чорносотенців за їхні намагання перетворити українців на зручне знаряддя «идеи единого державонарода», намагаючись використати у своїй ідеології частину української історії, інтерпретуючи її як оплот «русской истории», зокрема трагедію Берестечка, Коліївщину і т. д., таким чином, формуючи образ козака як «предателя веры и отечества», готового вбивати за це інших

українців [30, с. 20], а Карпати – «родная колыбель всего славянства». Польських політиків він не розумів за їх спроби ігнорувати ідею України як території, де повинна постати держава українців. Але передусім Іван Корсак указує на протистояння з новопосталими українськими інтелігентами соціалістами-націоналістами, що говорили про безкласовість українського суспільства, відкидаючи участь полонізованої та русифікованої шляхти у державному будівництві [19, с. 26]. Іван Федосійович з особливою пошаною передає час гетьманування Павла Скоропадського, дипломатичну роботу В'ячеслава Липинського, використовує описи хитросплетінь міжнародної політики, проблеми функціонування України на міжнародній арені. І тут же пише про те, що самі ж українські хами, незважаючи на величезну міжнародну роботу, знищують державу. «Хамові українському основи державного думання споконвіку чужі, не зрозумілі. Як бугай на червону плахту, так реве він, коли йому про них заговорити» [19, с. 52]. Із сумом І. Корсак описує хамське антидержавне повстання під проводом Директорії проти гетьмана П. Скоропадського, розстріл полковника П. Болбочана. Також згадує тих, що знищив Українську державу – В. Винниченка, С. Петлюру та Є. Коновальця.

У своєму романі письменник чимало уваги приділяє діяльності консерватистів-гетьманців у Німеччині та Польщі у міжвоєнний період, адже цей час був теж сповнений спробами дипломатичних переговорів між роз'єднаними частинами української імміграції та посадовими особами країн Антанти. Читаючи Липинського, важко не стати консерватистом, важко не погодитися з аналізом минувшини та української політики. Так, і у своїй книзі Іван Корсак зливається думками з В'ячеславом Липинським. Часом його цитує, а часом подає одну спільну думку. Особливо ту, що стосується взаємодії українських хама і яфета. «Надто багато посіялося буряну, мов на кілька років не ораному полі, і вітер розносив лихе те насіння, з якого вочевидь зростали нові «народні вожді», «диктатори» й «українські наполеони». І то теж був показник безмежного українського хаосу, який мусив втямити врешті, наскільки сильною та зорганізованою має стати державотворча потуга...» [19, с. 134].

Характеризуючи постать Липинського, Іван Корсак багатьма штрихами змальовує його як біблійного Яфета. Він описує його добрим сином, шанувальником традиції батьківського дому. Немало описів є про релігійність В'ячеслава, його молитви за сім'ю, друзів та ворогів, самовідданість, повагу до маєстату управління кращих людей за професією, патріотизм, повагу до людей і землі. Надзвичайно зворушливо описує автор похорони В'ячеслава Липинського у Затурцях та похорони гетьмана Павла Скоропадського під Берліном, влаштовані українським Яфетом [19, с. 159, 172.. Але гострим ножем різке розповідь про торжество українських хамів у тих же Затурцях під час пограбування маєтку родини вченого у Затурцях односельчанами та збезчещення кладовища і руйнацію домовини «українського Яфета» у післявоєнний час. Іван Корсак цитує твір Липинського устами хама – дядька Ликандра: «Хамство – розуміється не як лайка, а як віками освячене поняття для означення певного типового соціально-психологічного явища» [19, с. 152].

Висновки. Ідеологічне протистояння українських консерватистів із соціалістами та націоналістами не призвело до жодного конструктиву у сфері державобудування. Націоналісти та соціалісти стали руйнівним елементом для нації, не тільки не змогли об'єднати своїми ідеями суспільні прошарки. Вони, навпаки, призводили до чергового розколу в українському середовищі.

Консерватисти-католики, прихильники окциденталізму, лідером яких був єпископ Г. Хомишин, уважали, що українці в умовах Європи 1930-х років повинні були здобувати незалежність за декілька етапів. На першому обмежитися автономією у складі Польської держави. Стосовно Польщі позиція Г. Хомишина була лояльною, за що його часто критикували націоналісти. Таким чином, консервативні ідеї В. Липинського мали прихильників у середовищі інтелектуальної української інтелігенції, частини консервативного католицького духовенства на чолі з владикою Г. Хомишином.

Творча спадщина українських консерватистів повернулася у 1990-ті роки. В Україні знайшла послідовників, головним чином, у середовищі інтелігенції, духовенства. Регулярно проводяться наукові конференції, присвячені творчості вченого. Проте, на жаль, у державі відсутні впливові політичні партії консервативного характеру. Відродився і маєток Липинських у селі Затурці. В особі Івана Корсака читачі отримали версію популярного історичного роману про життя В'ячеслава Липинського та українських консерватистів.

В. Липинський писав: «А ти Хаме, пам'ятай, що в кожній хвилини Яфетом можеш стати. Тому за будучність ти перш за все несеш відповідальність. Щоб ти будував, а не руйнував, як досі Україну, одного тільки треба: хвилини покаяння» [1, с. 164].

Література:

1. Липинський В. Хам і Яфет. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Київ ; Житомир, 2008.
2. Білий Л. Консерватизм В'ячеслава Липинського: світоглядні та історико-політичні аспекти. *Тринадцять читання*

пам'яті В. Липинського. *Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, релігії та виклики XXI століття*. Луцьк, 2011.

3. Блаженний Священномученик Григорій Хомишин Єпископ Станиславівський. *Два царства* / ред. о. Ігор Пелехатий, Володимир Осадчий. Люблін, 2016.
4. Хомишин Г. Пастирське послання про політичне положення українського народу в Польській державі. Львів, 1931.
5. Мораль християнзму й націоналізму. Хрест Меча. Ч. 2–3. 1937.
6. Націоналізм і релігія. Бюлетень Крайової езекутиви ОУН. Ч. 7–8. 1932. .
7. Українська проблема. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин Станіславський єпископ. Станіславів, 1932.
8. Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20–30-х рр. XX століття. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 1999. № 1. С. 76.
9. Осадчий В. Консервативний напрямок у Греко-католицькій церкві в Галичині. *П'ятнадцяті читання пам'яті В. Липинського* : X Міжнародна науково-практична конференція. Луцьк, 2012.
10. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. *Квартальник Вістника*. 1938. Ч. 1. С. 87.
11. Мірчук П. Нарис історії організації українських націоналістів. Українське видання. Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк, 1968.
12. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станиславівської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі. Львів, 1931. С. 28.
13. *Шлях*. 1937. 1 жовтня. № 6.
14. Савчук О. Гетьманський рух у Польщі. *Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського*. Київ, 1993.
15. Мельничук П. Владика Григорій Хомишин – патріот, місіонер, мученик. Львів 1997.
16. Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДАУЛ). Ф. 359, оп. 1. спр. 332 (Листи Хомишина Григорія до Назарука. Т.2, 1935–1939).
17. Сидорчук-Потульницька Т. Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук. *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*. Львів, 1999. Т. 238.
18. ЦДАУЛ. Ф. 359, оп. 1. спр. 208 (Листи Назарука до Хомишина Григорія. Т. 1, 1929– 1936).
19. Корсак І. Діти Яфета. Київ, 2010.
20. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Київ – Філадельфія, 1995.

УДК 94 (477):1.091

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.07>

НОВИЙ ЕТОС ДЛЯ ЄВРОПИ: МИКЛУХО-МАКЛАЙ (РЕФЛЕКСІЇ ЗА ТВОРОМ ІВАНА КОРСАКА)

Скакальська Ірина,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та методики навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-8705-7971

У статті розглядається творчість письменника Івана Корсака, зокрема, його роман «Запізніле кохання Миклухо-Маклая». Постать М. Миклухо-Маклая вражає широким кругозором, вірністю науковим дослідженням, цілеспрямованістю та гуманізмом. Саме він відкрив новий етос заокеанських народів для Європи, порушив питання збереження їхньої цивілізації, виступав проти жорстокої колонізації. Простежено прагнення героя роману розумово освоїти будь-який куточок світу.

Показано новий етос папуаських племен для Європи. Розкрито зміст і практичну реалізацію Миклухо-Маклаєм громадського служіння як певної системи ціннісно-світоглядних і моральних установок, що реалізовувалися ним через повсякденні практики його досліджень та вивчення інших народів. Світ

давніх племен обороняється, використовуючи усі свої резерви: самобутність, культуру. Разом з Іваном Корсаком спостерігаємо, як спільноті тубільних народів, які зникали з лиця землі, історія влаштувала пастку – антропологічну парадигму формування ідеології глобалізації.

У творі чітко прослідковується патріотизм самого письменника, який зумів зобразити і передати такий образ видатного вченого і мандрівника, що українцям варто пишатися і популяризувати праці М. Миклухо-Маклая.

Важливим є те, що місце науки в культурі та історії, її особливості, протягом різних історичних епох залишаються постійними об'єктами філософського осмислення та інтерпретації. Автор роману детально у творі зупинявся на наукових дослідженнях ученого.

Методологія праці складається з таких інтелектуальних підходів, як системно-структурний, міждисциплінарний та порівняльний методи.

У висновках підкреслено значення творчого доробку волинського письменника. Його вміння переконливо описати історичну епоху: відбувається вдале поєднання фахової майстерності та таланту літератора. Читачі спостерігають, як, з одного боку, творилася нова історія з пізнання інших народів Нової Гвінеї, Океанії тощо, а з іншого – наставав кінець їхньої історії, яку було знищено з приходом «білих» людей. Як виняток – Миклухо-Маклай, який привертая увагу до проблем загублених цивілізацій.

Ключові слова: Іван Корсак, етос, творчість, М. Миклухо-Маклай, історичний роман «Запізніле кохання Миклухо-Маклая».

Skakalska Iryna. A new ethos for Europe: Miklukho-Maclay (reflections on the work of Ivan Korsak)

The author considers the work of the writer Ivan Korsak, in particular, his novel «The Late Love of Miklouho-Maclay». The figure of M. Maklukho-Maclay impresses with a broad outlook, fidelity to scientific research, purposefulness and humanism. It was he who discovered a new ethos overseas peoples for Europe, raised the question of preserving their civilization, opposed brutal colonization. The desire of the hero of the novel to mentally master any corner of the world is traced.

A new ethos of Papuan tribes for Europe is shown. The content and practical realization of Miklouho-Maclay's public service as a certain system of values, worldviews and moral attitudes, which he realized through the daily practices of his travels and the study of other peoples, is revealed. World ancient tribes are defended, using all their reserves: identity, culture. Together with Ivan Korsak, we see how history has set a trap for the community of indigenous peoples who are disappearing from the face of the earth - the anthropological paradigm of the formation of the ideology of globalization.

The work clearly traces the patriotism of the writer himself, who managed to portray and convey such an image of an outstanding scientist and traveler that Ukrainians should be proud and promote the works of M. Miklouho-Maclay. It is important that the place of science in culture and history, its features during different historical epochs remain constant objects of philosophical comprehension and interpretation. The author of the novel dwelled in detail on the scientific research of the scientist.

The methodology of work consists of such intellectual approaches as system-structural, interdisciplinary and comparative methods.

The conclusions emphasize the importance of the creative work of the Volyn writer. His ability to convincingly describe the historical epoch: there is a successful combination of professionalism and talent of the writer. Readers observe how, on the one hand, a new history of knowledge of other peoples of New Guinea, Oceania, etc. was being created, and on the other hand, their history was coming to an end, which was destroyed with the arrival of «white» people. As an exception - Miklouho-Maclay, who drew attention to the problems of lost civilizations.

Key words: Ivan Korsak, ethos, creativity, M. Maklukho-Maclay, historical novel «Late Love of Miklouho-Maclay».

З утвердженням незалежності України, пошуком історичної правди пріоритетного значення набуває звернення до ролі особового аспекту в історії, і це відбувається не лише в історичних наукових дослідженнях, а й у художніх творах. Творчість Івана Корсака багатогранна. Проте його історичні романи, події в яких охоплюють найрізноманітніші епохи, викликають значний інтерес у читачів. Творчий доробок Івана Корсака є неоціненним з погляду не лишень історичної пам'яті, а й національної самоідентифікації українців, адже письменник закарбовує у вічність імена геніальних українців, що їх або несправедливо намагалися стерти з пам'яті людської, або ж «прихватували» інші держави [1]. Як в анотації до роману сказано словами П. Куліша, «багато нашого по чужих хатах позалежувалося, що не всяке вже й пізнає, чиє воно спершу було. Багато позабирали в нас усякого добра сусіде, багато і самі наші предки по чужих людях порозносили... А воно Бог зна коли було наше «непрошене й не дане», тільки що не було в нас на Україні захисту все те ховати». Серед імен, яких «сусіде позабирали», є ім'я славетного вченого і мандрівника Миколи Миклухо-Маклая» [2]. Звідси випливає актуальність роботи – популяризація здобутків української науки крізь призму діяльності видатних представників. Окрім того, наукова спадщина Миклухо-Маклая є дуже великою і детально не вивченою та проаналізованою вченими.

Поміж наукових публікацій про мандрівки і дослідження етносів, необхідно назвати працю Л.Ф. Мелько «Етнографічні дослідження М.М. Миклухо-Маклая у контексті сучасного виміру» [3]. Про Миклухо-Маклая є низка розвідок, зокрема, твір Л. Полтави «Подорожі і пригоди Миклухо-Маклая. Каарам-Тамо – Людина з Місяця» та ін. [4].

Метою дослідження є прагнення показати в історичному контексті трансформацію ментальної карти Європи ХІХ ст. та відображення у ній нового етосу, відкритого Миклухо-Маклаєм.

Микола Миклухо-Маклай – видатний етнограф, учений, мандрівник, який вивчав корінне населення Південно-Східної Азії, Австралії й Океанії, у тому числі папуасів північно-східного берега Нової Гвінеї. Важливими є його дослідження підводного світу, живих організмів морів та океанів. Він написав багато робіт із зоології, зоогеографії і фізичної географії, які й досі не втратили своєї цінності.

М. Миклухо-Маклай жив в епоху нових колоніальних відкриттів для Європи. Головне, що Маклай зробив у своєму житті, – він науково довів однакову біологічну повноцінність людей усіх націй і рас незалежно від того, де вони проживають. Його подорожі були не просто мандрівками, а науковими дослідженнями. Окрім того, М. Миклухо-Маклай цікавився різними етнологічними даними, зокрема навіть розписами на шкірі туземців, ці знаки мали символічний зміст, які він прагнув збагнути й розшифрувати. Учений збирав всю інформацію про невідомі йому народи, які зустрічав. Цікавими є його описи звичаїв та традицій тубільних народів Океанії. Як свого часу стверджував ще один мандрівник, існує так звана «філософська географія», коли в поле зору дослідника потрапляли й ненаукові деталі [5, с. 30].

Саме ХІХ ст. є століттям винаходів та змін. Відбулася низка дивовижних трансформацій – від сільського до міського життя, від неграмотності до грамотності, також стали можливими поїздки залізницями та винайдено телеграф, відбулося випробування життєво важливих вакцин, тривала боротьба жінок за свої права. На думку, І. Мортімера найважливішою від вище зазначених була лише соціальна реформа [6, с. 292]. Століття відзначається й активною колонізаторською політикою провідних європейських держав. Кораблі вирушали з місією підкорити нові народи і цивілізації. Так, у часи Миколи Миклухо-Маклая місцева людність – папуаси – ще ніколи не перетиналися з європейською цивілізацією. І вже тоді, коли це сталося, то тубільні народи треба було рятувати від знищення європейцями. Микола Миклухо-Маклай був тим, кого по-справжньому можна назвати носієм гуманізму. Ще в кінці ХІХ ст. він складає «Основний кодекс прав людини» і Статут Міжнародної асоціації, яка права б їх охороняла. Європейські уряди не зважали на заклики Маклая, «на його запальні розмови про порятунок цього люду з цієї благодатної новогвінейської землі, про добросердечність і гуманізм високопосадові чиновники згідливо кивали головами, терпляче очікуючи, коли цей наївний чоловік втомиться балакати» [2, с. 92].

Учений мав українські корені, адже батько Миколи Миколайовича, Микола Ілліч, уважався дворянином Стародубського повіту Чернігівської губернії, але «дворяни» Миклухи, практично не маючи ні коштів, ні землі, вимушені були добувати собі засоби до життя армійською службою чи роботою на дрібних чиновницьких посадах [7]. Батько зазнав переслідування від влади, тому що надіслав Шевченку кошти, коли той був у засланні [2, с. 14].

Освіту Микола Миклуха здобував за межами Російської імперії, яку покинув таємно, тікаючи від в'язниці за участь у революційних рухах проти самодержавства. Він був студентом філософського факультету Гейдельберзького університету і медичних факультетів у Лейпцигу та Йені. Значним зусиллям він опанував фахові обсяги знань упродовж лише одного року – спочатку в Гейдельберзі як юрист і філософ, а потім як медик у Лейпцигу та зоолог і анатом у Йені. Більше того, він прагнув брати участь

у наукових дослідженнях – і добився визнання з боку авторитетних учених-біологів, зокрема Ернста Геккеля і Карла Гогенбауера та співпраці з ними. У 1868 р. Е. Геккель спорядив юного у М. Миклухо-Маклая в експедицію на Канарські острови, Сицилію та узбережжя Червоного моря з метою проведення біологічних досліджень морської фауни [8, с. 24]. Наведемо слова наставника Маклая з книги Корсака: «Я збираюся у відповідальну експедицію. Буду далі досліджувати морські губки, ці дивовижні найпростіші організми. Маю намір податися в Африку. А вас запрошую в експедицію асистентом» [2, с. 7]. Це були перші кроки Маклая в науку.

Гортаючи сторінки роману, читач по-справжньому усвідомлює, який колосальний внесок у розвиток науки, не лишень етнографічної, а й антропологічної, зробив Миклухо-Маклай. Бо завше жив у пошуках істини та в ім'я справедливості. Папуаси ж називали його людиною з Місяця й поклонялися, немов божеству [1]. Ось витяги зі щоденника Миклухо-Маклая: «Папуаси із сусідніх поселень, здається, вже не бояться мене... Справа іде на лад; моя політика терпіння і ненав'язливості виявилася досить вдаюю...» [2, с. 19].

Наукові праці Миклухо-Маклая, його сміливі висловлювання, листи до урядовців, безперечно, започаткували антирасову політику у світі. Недаремно ЮНЕСКО 1996 р. назвала дослідника Людиною світу [9].

Під час мандрівок учений постійно вів щоденник, зробив величезну кількість малюнків, зібрав унікальні колекції морських губок. Він залишив безцінну спадщину наукових праць, серед яких – «Антропологічні нотатки про папуасів Берега Маклая в Новій Гвінеї» [10, с. 4]. Миклухо-Маклай був ініціатором створення у Севастополі першої на території Російської імперії й однієї з перших у світі біологічних станцій із вивчення морського середовища. Маємо констатувати той факт, що значної підтримки своїх наукових досліджень на батьківщині вчений не отримав.

Саме М. Миклухо-Маклай відкрив для людства світ Океанії. Він виступав противником теорії нижчих рас, науково довів біологічну рівноцінність усіх рас та націй, стверджуючи, що расовий тип та мова як папуасів, так і інших народів Океанії є результатом безперервного розвитку, у якому прослідковується взаємозв'язок з іншими антропологічними типами та мовами людства [3, с. 7].

Проаналізувавши твори Миклухо-Маклая, дослідник Н.Г. Сидорчук зазначає, що вчений зробив висновок, що папуаси такі самі повноправні представники людського роду. Видатний мандрівник довів, що папуаси за будовою тіла та за розумовими можливостями не поступаються європейцям. Їх відставання у суспільному розвитку, наголошував науковець, пов'язане з віддаленням від цивілізованого світу. Окрім того, є різними лише зовнішні ознаки [10]. Зрозуміло, що колоніальна епоха, щоб виправдати загарбників та работорговців, породила теорію про «вищі» та «нижчі» раси людства.

Неймовірно, але наприкінці XIX ст. були такі регіони й такі люди, що цілком одна людина могла вести свою зовнішню політику і висувати умови провідним державам. Таким регіоном був регіон на схід від Індонезії, а такою людиною був Миклухо-Маклай. «Микола Миколайович не міг далі терпіти загроз, що нависли над цією благодатною і такою нещасною землею, над людністю з дитячою довірливістю, чистою душею, яка або збереже свою первісну незайманість, або зогніє з вини пришельців, які нахабно і безпідставно привласнюють собі ймення цивілізаторів... Він пише листа Артуру Гордону, британському верховному комісарові в Західній частині Тихого океану», у посланні Маклай наводить згубні наслідки колонізаторської політики білої раси» [2, с. 31]. Сам автор роману наче «вжився» в образ вченого, оскільки досить переконливо наводить його мрії та плани, а також сумніви щодо майбуття Берега Маклая [2, с. 163].

Книга І. Корсака є увіковіченням пам'яті відомого мандрівника та дослідника. На його честь в Україні названо лише одну вулицю – в Малині, у цьому ж місті встановлено єдиний український пам'ятник видатному вченому. Він підкорив Австралію, Нову Гвінею, Океанію та весь світ, а на батьківщині й досі залишається напівзабутим. Хоча вона мала б шанувати Миклухо-Маклая бодай за те, що він перший з українців з'єднав її з п'ятим континентом та Індонезійським архіпелагом [11]. У нього були далекоглядні плани «заснувати на березі Нової Гвінеї колонію і спонукати тутешній люд змінити спосіб життя та взаємостосунки, насамперш припинити війни поміж їхніми поселеннями та створити Папуаський союз» [2, с. 162]. Проте самотужки йому це здійснити не вдалося.

Гадаємо, що і для сучасної історичної науки цікавою є постать Миклухо-Маклая. Його етнографічні напрацювання є різноманітними та пізнавальними. Те, що накопичує духовна сфера життєдіяльності суспільства, можна розглядати як інвестування у майбутнє. Основний капітал соціуму – це цивілізація з її інформаційно-освітньою, демографічною, етичною інфраструктурою.

Ще один момент, на який варто звернути увагу, що письменник не історик, художньому твору властиві вигадки та уява автора. Водночас історичний роман – це жанр вигаданої оповіді про події

в минулому, автори якої докладають зусиль для ретельного відтворення обставин, культури й особистостей, віддалених у часі, якомога точніше, глибше та правдоподібніше. Автор може переосмислювати події, а отже, змінювати емоційну тональність описуваних подій [12]. Проте погодимося, що волинський письменник Іван Корсак був майстром такого жанру.

Важливо підкреслити й те, що твори Миклухо-Маклая стали підґрунтям нових досліджень і мали вплив на інших учених. Зокрема, пізнавальними є факти та висновки про життя та устрій, звичаєве право папуасів у працях М.М. Бедрій. Автор цитує для підтвердження своїх думок спостереження М. Миклухо-Маклая. Зокрема, наводить цікавий феномен про обмін іменами і при цьому вказуючи таке: «Доволі рідкісний звичай, який регулював відносини у сфері права на ім'я, зафіксував у своїх етнографічних записках Миклухо-Маклай». Наводяться дані Миклухо-Маклая щодо взаємного дарування папуасами один одному подарунків [13, с. 6]. Також щодо дивного табу жінкам на музику, яку їм заборонялося слухати і навіть дивитися на музичні інструменти [13, с. 8]. Зрозуміло, що відомий мандрівник і вчений був великим авторитетом для дослідників, які продовжили його справу. Незважаючи на те що методика досліджень М. Миклухо-Маклая вже втратила певну актуальність, матеріали залишаються важливим джерелом з історії Нової Гвінеї, унікальним прикладом польових досліджень тощо.

Отже, значення творчого доробку волинського письменника є колосальним. Необхідно відзначити його вміння переконливо описати історичну епоху, у творі відбувається вдале поєднання фахової майстерності історика та таланту літератора. Зрозуміло, що цьому процесу передував довгий період збору інформації про Миклухо-Маклая, тому книга є художньою біографією. Читачі спостерігають, як, з одного боку, творилася нова історія з пізнання інших народів Нової Гвінеї, Океанії тощо, а з іншого – наставав кінець їхньої історії, яку було знищено з приходом «білих» людей. Виняток – Миклухо-Маклай, який привертав увагу до проблем загублених цивілізацій. Був не просто мандрівником, а видатним ученим та гуманістом. Можемо стверджувати, що М. Миклухо-Маклай був творцем новітньої етнології. Він відкрив для Європи новий етос заокеанських народів, який зберігся на сторінках його «Щоденника», а ще у книзі Івана Корсака «Запізніле кохання Миклухо-Маклая». Завдяки таким творам не лише емоційніше сприймаємо історію, а й проявляємо толерантність і милосердя до інших людей, що в сучасному жорстокому світі є важливими рисами. На книгах І. Корсака можна виховувати повагу до цінностей і культури народів світу.

Література:

1. Головій О. Рецензія. URL: <http://surl.li/ardev> (дата звернення 15.10.2021).
2. Корсак І. Запізніле кохання Миклухо-Маклая. Київ : Ярославів Вал, 2016.
3. Мелько Л.Ф. Етнографічні дослідження М.М. Миклухо-Маклая у контексті сучасного виміру. *М.М. Миклухо-Маклай – вчений, мандрівник, гуманіст* : науковий збірник «Велика Волинь». 2011. Вип. 46. С. 134–139.
4. Полтава Л. Подорожі і пригоди Миклухи-Маклая. Каарам-Тамо – Людина з Місяця. Париж, 1953.
5. Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ, 2009. 592 с.
6. Мортімер І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас / пер. з англ. Я. Машико. Харків, 2019. 448 с.
7. Сюдюков І. Козацькі предки Миклухо-Маклая: правда й вигадки. *День*. 2004. № 240. URL: <http://surl.li/arddf> (дата звернення 17.10.2021).
8. Пащенко В. Миклухо-Маклай – вершина постать вченого-гуманіста. URL: <http://surl.li/ardes> (дата звернення 19.10.2021).
9. Єгорова З. Людина Світу Микола Миклухо-Маклай. *Голос України*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/348377> (дата звернення 17.10.2021).
10. Сидорчук Н.Г. Науковий доробок М.М. Миклухо-Маклая як підґрунтя становлення акмеологічної галузі знань. *Проблеми освіти*. 2015. Вип. 84. С. 309–313.
11. Карпенко-Бесараб О. Світ, який збудував Маклай. *Україна молода*. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1912/169/68015/> (дата звернення 10.11.2021).
12. Джугастрянська Ю. Що таке історична проза? *ЛітАкцент*. 2018. URL: <http://litakcent.com/2018/01/11/shho-take-istorichna-proza/> (дата звернення 10.11.2021).
13. Бедрій М.М. Окремі правові звичаї Папуа-Нової Гвінеї: історико-юридичний аналіз. *Право і суспільство*. 2016. № 4. Ч. 2. С. 3–8.

УДК 821.161.2(477.82)'06.09:7.04Корсак
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.08>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У ТВОРАХ ІВАНА КОРСАКА

Стрільчук Людмила,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
Голова ВКО ВУТ «Просвіта» імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

У запропонованій статті аналізуються формування та корекція історичної пам'яті у романах Івана Федосійовича Корсака, волинського прозаїка, публіциста, журналіста. Корсак мені був цікавий як особистість. Людина, яка «сама себе зробила». Яка вміла працювати на результат. Яка досягала успіхів. І яка, навіть коли виникали чималі труднощі, вміла їх переборювати. І головне – це була людина, діяльність якої мала конструктивний характер.

Події, що сталися після розвалу Радянського Союзу, докорінно змінили не лише геополітичну ситуацію в Європі та світі, а й призвели до зміни акцентів у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини. Тож на повістці денній новопосталої, на початку 90-х років ХХ століття, Україні особливої актуальності набули питання вивчення національної, замовчуваної раніше, історії, формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності. Враження від життя, роздуми про нелегку долю простих людей, сільських трудівників Іван Федосійович описував у своїх новелах. А з часом його заповонила історична тематика, біографії українських діячів. Будучи автором двох десятків історичних романів, І. Корсак береться за дослідження маловідомих фактів української історії, життєвих цінностей та долі визначних громадських і культурних діячів, ставши одним із сучасних українських прозаїків, який поряд з істориками та публіцистами взявся за важливу і водночас складу справу – формування національної історичної пам'яті та ідентичності через літературу, доносячи до широкого загалу замовчувані у радянський період історичні факти, розкриваючи значущі події національної історії, розвиваючи біографістику як напрям наукових досліджень.

Ключові слова: Іван Корсак, історичний роман, історична пам'ять, національна ідентичність, Україна, біографістика, дослідження.

Strilchuk Liudmyla. Historical memory in Ivan Korsak's works

The proposed article analyzes the formation and correction of historical memory in the novels of Ivan Fedosiyovych Korsak, Volyn novelist, publicist, journalist. Korsak was interesting to me as a person. He was a self-made man who was able to work toward a result and was successful. When considerable difficulties arose, he knew how to overcome them. And most importantly, he was a person whose activity was constructive.

The changes that occurred after the collapse of the Soviet Union fundamentally changed not only the geopolitical situation in Europe and the world, but also led to a change in emphasis in approaches to understanding and studying the historical past. At the same time, in the early 90s of the 20th century, the issues of studying the national history, the formation of a common collective memory, and the construction of new schemes of national identity, became particularly relevant on the agenda of the newly formed Ukraine. Being the author of two dozen historical novels, I. Korsak undertakes the research of little-known facts of Ukrainian history, life values and the fate of prominent public and cultural figures, becoming one of the modern Ukrainian novelists who, together with historians and publicists, took on an important and, at the same time, composed work - the formation of national historical memory and identity through literature, bringing to the general public the historical facts silenced during the Soviet period, revealing significant events of national history, developing biographical studies as a direction of scientific research.

Key words: Ivan Korsak, historical novel, historical memory, national identity, Ukraine, biography, research.

Ми живемо у добу торжества пам'яті. За останні двадцять або двадцять п'ять років усі країни, усі соціальні, етнічні та родинні групи пережили глибинні зміни традиційного ставлення до минулого... Світ заповонила хвиля спогадів, міцно з'єднавши вірність минулому – дійсному або уявленому – з почуттям приналежності, з колективною та індивідуальною свідомістю, пам'яттю та ідентичністю...

П'єр Нора

Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини. Тож на повістці денній новопосталої, на початку 90-х років ХХ століття, Україні особливої актуальності набули питання вивчення національної, замовчуваної раніше, історії, формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності. І.Ф. Корсак став одним із сучасних українських прозаїків, який поряд з істориками та публіцистами взявся за важливу і водночас складу справу – формування національної історичної пам'яті

та ідентичності через літературу, доносячи до широкого загалу замовчувані у радянський період історичні факти, розкриваючи значущі події національної історії, розвиваючи біографістику як напрям наукових досліджень.

Із-під пера волинського письменника виходить ціла низка книг, які проливають світло на мало відомі факти української історії, помітних у свої історичні епохи діячів національної культури, науки, історії тощо. Згадаймо, наприклад, роман І. Корсака «Перстень Ганни Барвінок» [5], що побачив світ у 2015 р. та розкриває історію життя дружини відомого громадського діяча та письменника Пантелеймона Куліша, його друзів: Тараса Шевченка та Миколи Костомарова. Відомі діячі українського національно-культурного відродження постають перед читачем у новому світлі, через життєві ситуації та особистісні цінності, зі своїми стражданнями та мріями.

Або ж роман «Запізніле кохання Миклухо-Маклая» [3], що був опублікований у 2016 р., який розкриває неймовірно цікаві факти з життя нащадка знаного українського козацького роду Миклух, Миколи Миколайовича, особу якого з такою наполегливістю намагається впродовж століть присвоїти собі Росія. Знаний мандрівник прожив сповнене пригод та яскравих сторінок життя, що є загально-відомим фактом, однак його історичне коріння, тісний зв'язок з українською історією та культурою чітко простежує у своєму романі І. Корсак. Рідкість для історичного роману є і той факт, що книга опирається на низку історичних документів, щоденників Миклухо-Маклая та його дружини Маргарет [3, с. 183–191] (які зберігаються у Сіднейському музеї), які практично досі не були відомими широкому загалу, тому можна сміливо стверджувати, що роман «Запізніле кохання Миклухо-Маклая» містить елементи наукової новизни, оскільки побудований на історичних джерелах, уперше введених для широкого ознайомлення.

Роман І. Корсака «Вибух у пустелі» (2015) [2], присвячений новітній історії, – це свого роду біографістика Георгія Кістяківського, українського вченого, винахідника атомної бомби, який, живучи у США, зумів стати одним із радників американського президента. Саме на прикладі цього роману прослідковується важливість відкриття імен тих українців, які мешкаючи далеко за межами своєї країни, творили і примножували здобутки світового рівня. На жаль, багато таких імен сьогодні мало відомі на Батьківщині, а між тим вони значною мірою формують імідж народу та держави.

Фрагменти середньовічної та ранньомодерної історії України І. Корсак розкриває у романах «Корона Юрія II», «Отаман Чайка», «Гетьманич Орлик», «Немиричів ключ» та ін., доносячи до читача славі і часто трагічні сторінки історії, формуючи через художні образи історичну національну пам'ять.

Однак серед широкого доробку волинського письменника І. Корсака є книга, яка є ключовою у розумінні національної історичної пам'яті та національної ментальності. Її актуальність і важливість у дні російської агресії супроти України лише зростає. Такою книгою є роман «На розстанях долі», про який і йтиметься у представленій статті, адже саме ця книга є, на переконання авторки, найбільш виразною ілюстрацією національної пам'яті, яку намагався прищепити читачу І. Корсак.

Упродовж довгих десятиліть радянської доби питання, пов'язані з національним спротивом, боротьбою за національну ідею, як і людьми, які стояли за цим, замовчувалися або ж висвітлювалися радянською історіографією тенденційно, крізь призму ідеологічних штампів, зі значними перекошуваннями. А між тим сучасності притаманна не просто здатність пам'ятати минуле, а й чітко усвідомлювати свої місце і роль у цьому процесі. Події відносно недалекої минувшини, які передаються як пам'ять покоління, що було учасником певних історичних подій чи їх свідком, чи не найдієвіше впливають на формування історичного теперішнього під впливом цієї самої історії. І українському суспільству притаманна така історична пам'ять, що між тим зазнала відчутних впливів і здійснила низку трансформацій у силу різних причин.

На думку видатного французького історика П. Нора, процес перетворення сучасної історії на історичне теперішнє, щонайменше впливає на самий спосіб творення історії недавнього минулого: властиві йому категорії часової осмисленості, як-от поняття покоління або повернення до поняття події, активізація критичної історії пам'яті, нова потреба в культурній історії, повернення політичної історії під знаком політичного, нова увага до таких сюжетів (і нові акценти!)... І небачена сама по собі зацікавленість тим, що таке властиво для нас сучасне? Інші типи підходу, інші сюжети, інше історикове ставлення: це майже наша історія порівняно з історією сучасного, до якого нас запрошує справжня історія теперішнього часу [6, с. 55].

Події, що сталися після розвалу Радянського Союзу, докорінно змінили не лише геополітичну ситуацію в Європі та світі, а й призвели до зміни акцентів у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини. Тож на повістці денній новопосталої, на початку 90-х років ХХ століття, України особливої актуальності набули питання вивчення національної, замовчуваної раніше, історії, формування

спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності [7, с. 65]. І якщо історики активно розробляють дану проблематику з початку 90-х років ХХ ст., ось уже три десятиліття, то книга І. Корсака «На розстанях долі» є адресованою на широку читацьку аудиторію, яка в силу різних причин є далекою від наукових історичних студій, і саме у цьому є величезна перевага роману.

Понад сім десятиліть тому завершилася одна з найбільших трагедій світової історії – Друга світова війна, що своїм чорно-горесним крилом зчепила десятки націй та країн, мільйони людських долів, спустошуючи, ламаючи, нищачи вцент. У численному переліку її жертв (і мертвих, і живих) – мільйони українців, сотні тисяч з яких опинилися між лещат двох тоталітарно-авторитарних режимів, що розпочали цю війну [9, с. 13].

Упродовж довгих десятиліть радянської доби питання, пов'язані з українською національно-визвольною боротьбою у роки Другої світової війни та після її завершення, рівно як і питання примусової репатріації після війни в СРСР, українсько-польським конфліктом у роки війни, замовчувалися або ж висвітлювалися радянською історіографією тенденційно, крізь призму ідеологічних штампів, зі значними перекрученнями. Більшість документів, пов'язаних із діяльністю Української Повстанської Армії, її лідерів та ідеологів, залишалися абсолютно невідомими як широкому загалу, так і дослідникам через засекречення основного пласту архівних документів. Було накладено політичне табу на висвітлення реальних подій, адже визнання факту національно-визвольного руху було само по собі страшним ударом по соціалістичному міфу про «найкращу радянську батьківщину».

А між тим практично кожна українська родина випробувала на собі ще у передвоєнні роки «щедроту» та «добробут» радянського режиму: репресії, національні та релігійні утиски, русифікація, примусова колективізація одноосібного українського господарства і, як наслідок, відмова від колективізації – голодомор 1932–1933 рр. Не кращою ситуація була і на західноукраїнських землях, де у міжвоєнний період у Другій Речі Посполитій закривалися українські школи, культурно-освітні заклади, руйнувалися православні церкви, нищилися селянські господарства під час пацифікації [4, с. 327].

Прихід більшовиків у Західну Україну восени 1939 р. одразу проявив свої «визвольні наміри», розпочавши масовий терор і переслідування місцевого населення. Припинилася нормальна робота, культурне і політичне життя. Кожен новий день приносив нові арешти, непевність, страх. У період 1940 – першої половини 1941 р. на спецпоселення із західних областей України було відправлено колишніх поміщиків, власників підприємств, торговців, керівників і членів політичних партій та громадських організацій [7, с. 67–69].

У період із кінця 1939 до червня 1941 р. у Західній Україні було проведено чотири широкомасштабні депортаційні акції (лютий, квітень, червень 1940 р. та травень-червень 1941 р.). Визнана найбільш ефективним засобом політичних і соціально-економічних перетворень у регіоні, депортаційна політика за час її реалізації більшовицькою владою у 1940–1941 рр. охопила значний відсоток населення. Загалом із колишніх земель Другої Речі Посполитої було виселено від 311 до 329 тис осіб, із них 223 тис – із західних областей України.

Звичайно, така політика, що проводилася радянською владою та Другою Річчю Посполитою на українських теренах, не могла пройти безслідно. Руйнування впродовж десятиліть традиційних громадсько-політичних та соціально-культурних структур регіону, релігійні утиски та національне гноблення, примусова колективізація, репресії, депортаційна політика, життя у постійному страху, позбавлення демократичних свобод, приниження людської гідності, ополячення та русифікація не могли не відбитися на свідомості людей мислячих, людей із високою національною гідністю. Саме цій проблемі присвячено книгу І. Корсака «На розстанях долі» [4].

Захоплюючий художній сюжет книги проливає світло на досить суперечливі і мало відомі широкому загалу особи Тараса Бульби-Боровця, Павла Шандрука, які в українській історичній науці, у шкільній і університетській програмах залишилися за написаними сторінками. А між тим саме на таких прикладах слід би виховувати наші молоді покоління. Іван Корсак не просто розповідає про життєвий шлях-боротьбу цих та інших українців, він змушує читача до глибини душі перейматися моральними дилемами головних героїв, їхніми хвилюваннями, і, врешті, малу-по-малу починаєш розуміти – і приймати! – той світогляд, переживаючи разом із головними героями їхній нелегкий вибір: залишитися осторонь чи взяти на себе велику відповідальність [9, с. 13].

Різноплановість і багатовекторність сюжетних ліній просто-таки переносе читача в ту епоху: українські національно-визвольні сили польських лісів, діяльність президента Андрія Лівичького, польсько-український конфлікт на Волині, «новий порядок» нацистів, виживання під окупацією, варшавське повстання, примусова репатріація на радянську Батьківщину, діяльність української політичної еміграції. І у таке різнобарв'я сюжетних ліній автор влітає долі окремих людей, одних із тисяч чи

мільйонів – кохання Віри та Григорія. Саме з таких, кожної окремо-інакшої і по-своєму трагічної, долі і зіткана доля нації у лихоліття війни, у повоєнні десятиліття [4, с. 329].

Дві тоталітарно-авторитарні системи – радянська і нацистка, зіткнувшись лобами у своїх імперських амбіціях не просто понівечили все, що трапилося на їхньому шляху. Воюючи між собою, вони були до боли схожими, що й ілюструє на сторінках своєї книги Іван Корсак. Жодна зі сторін не вбачала в українцях державницької нації, намагаючись використати наш народ як розмінну монету. Навіть каральні органи, методи репресій, тюрми і допити були до неймовірного схожими, що на численних прикладах автор демонструє читачу [9, с. 13].

За усіх найскладніших часів інтелігенція завжди була тим стержнем нації, який давав змогу вистояти, пройти крізь усі труднощі та незгоди й у найбезнадійніших ситуаціях ставала тим маячком, який не давав загубитися народу в пільмі лихоліття, гонінь, розчарувань. Напевно, саме тому найпередовіша національно свідомо еліта суспільства безжально нищилася окупантом, чи то російським, чи то польським, чи то німецьким, чи то радянським. І, виживаючи, здавалося б, за неможливих умов, проходячи крізь усі труднощі та перепони, українська інтелігенція гартувала свою національну ідею, гордо несучи її, як прапор, до мети [8, с. 70–71]. Волинянин, лікар за професією, Василь Кархута, що разом із Тарасом Боровцем перебував у польському концентраційному таборі «Березі Картузській», напише про це у творі «Полум'яний вихор»: «...У переповненій камері рука мовчки шукає руки друга. Зв'язуються нитки побратимства, позачасова дружба в біді. Снуються сміливі плани. Люди не ламаються, не скавляють, лише ще більше тверднуть». Саме такими були і залишаться у пам'яті нащадків борці за незалежну Українську державу, описані у книзі Івана Корсака. Саме такими має бути підтримка один одного серед українців сьогодні.

Надзвичайно сильним боком книги є цитування оригінальних документів, що далеко не завжди притаманно художній прозі. Переносячись у воєнне лихоліття, читач до найменших, найдрібніших деталей занурюється в атмосферу просякнутого кіптявою і голодом Києва, де і Хрещатик не Хрещатик, а Айхгорнштрассе, реалістичним видається запах і булькання поліських боліт, просякає відчаєм і страхом наметового табору, що примусово репатріюють у Союз РСР західні союзники, відчуває цинізм генерала Власова та безсилля і розчарування відступаючої з-під Бродів української дивізії [9, с. 13].

Неможливість жити на Батьківщині через відновлений після війни радянський режим, вимушене політичне біженство стали трагедією для українських патріотів, що стільки зусиль поклали заради побудови соборної Української держави. Еміграція з України стала одним із найдраматичніших рішень у житті національно свідомої української еліти. Його вплив на політичні, соціально-економічні, культурні та психологічні аспекти їхнього буття був глибоким і складним. Хтось до останнього подиху не покладаючи рук гартував національну державницьку ідею, хтось пережив болісне розчарування, але всі вони заплатили велику ціну за своє політичне біженство: пізнали ностальгію та відчуженість. Еміграція означала зміни у соціальному статусі, відірваність від свого народу, історичної Батьківщини [8, с. 73–74].

Більшість із борців за волю українського народу, за незалежну національну державу не змогла ступити на оновлену, постала з радянського попелу Україну, що вкотре відродилася на початку 90-х років минулого століття. Комуś пощастило дожити до цього дня... А всім нам разом випало щастя пишати славною національною історією, сповненою патріотизму, любові до свого народу, рідної землі [4, с. 331]. І нехай через довгі десятиліття, та все ж – торжество пам'яті дало змогу посісти гідне, поціноване місце в українській історії Тарасу Бульбі-Боровцю, Павлу Шандруку, Степану Бандері, Андрію Лівницькому, Федору Богатирчуку, Вірі Григорію і сотням та тисячам іншим українцям, які внесли свою частку у сьогоднішню незалежну Україну. Слава Героям!

Саме на таких прикладах через літературу І. Корсак намагався формувати та корегувати національну історичну пам'ять, піднімаючи із забуття славні імена борців за українську національну ідею. «Кожна людина, яка хоче за собою залишити щось суспільству та зробити його хоч трішечки кращим, має за життя зробити щось важливе...», – ці слова про батька Івана Корсака сказав його син Віктор, публікуючи спогади про письменника на сторінках «Літературної України» [1, с. 10]. Продуктивності Івана Федосійовича як письменника, можна лише по-доброму позаздрити, адже він дивував навіть письменницьку спільноту: за десять років з-під його пера вийшло двадцять історичних романів. Романів, через які письменник плекав та розвивав історичну пам'ять нашого народу.

І. Корсак писав українську історію через окремі образи, виховуючи патріотизм, любов до всього навколо: своєї землі, міста чи села, де ти народився, до мови, культури, історії народу. Його історичні романи руйнують усталені стереотипи та формують якісно нові уявлення про конкретні історичні події, визначні особистості національно-культурного відродження.

Література:

1. Корсак В. Як жити, щоб не померти? *Літературна Україна*. 2018. № 40(5773). 1 листопада. С. 10–11.
2. Корсак І. Вибух у Пустелі. Київ : Ярославів Вал, 2015. 236 с.
3. Корсак І. Запізніле кохання Миклухо-Маклая. Київ : Ярославів Вал, 2016. 232 с.
4. Корсак І. На розстаннях долі. Київ : Ярославів Вал, 2017. 336 с.
5. Корсак І. Перстень Гани Барвінок. Київ : Ярославів Вал, 2015. 248 с.
6. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : КЛЮ, 2014, 272 с.
7. Стрільчук Л. Політика пам'яті щодо репресій, вчинених радянською владою стосовно власних громадян, які у роки війни побували в військовому полоні та окупації. *Радянські репресії у західних областях України (1939–1953): історія, особистості, пам'ять* : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 63–81.
8. Стрільчук Л. Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2016. № 3(328). С. 69–74.
9. Стрільчук Л. Торжество пам'яті. *Слово Просвіти*. 2017. № 18. 4–10 травня. С. 13.

УДК 792.024:687.16+75.071(477.82)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.09>

В ОЧІКУВАННІ КІНОВИРОБНИЦТВА НА ВОЛИНІ: ВІД ТЕАТРАЛЬНОГО КОСТЮМУ ДО КОСТЮМОВАНОГО ФІЛЬМУ

Федонюк Світлана,

магістерка спеціальності «Аудіовізуальне мистецтво і виробництво»,

аспірантка спеціальності 034 «Культурологія»

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-4421-3310

Волинь має привабливі локації для кінорежисерів: видатним волинським письменником, заслуженим журналістом України Іваном Корсаком (1946–2017 рр.) нароблено значний літературний матеріал для кіносценаріїв, а місцевою владою створено кінокомісію.

На Волині є великий бізнес, меценати та митці, які мають намір розвивати кіноіндустрію. У цьому питанні зацікавлена Одеська кіностудія та Волинська обласна державна адміністрація, про що стало відомо під час допрем'єрного показу фільму «Чому я живий» у Луцьку.

Якщо кінорежисерство в області таки з'явиться, гостро постане також потреба у фахівцях, задіяних у підготовчому і знімальному періоді, у технічному персоналі та масовці. У статті здійснено аналіз соціокультурного потенціалу Волині в контексті мистецького середовища щодо можливості забезпечення майбутнього кінорежисерства місцевими кадрами. Уявлення про феномен костюма в кінотеатральному мистецтві передбачає його варіативне сприйняття в межах таких наук, як культурологія, філософія, естетика, живопис, герменевтика, театральна справа, етнологія. Через костюм глядач пізнає внутрішній світ героя, його пошуки життєвих сенсів.

У 2021 році юридична особа «Редакція газети “Сім'я і дім. Народна трибуна”», заснована журналістом, видавцем, письменником Іваном Корсаком, здобула грант від Українського культурного фонду на створення сценарію до повнометражного художнього костюмованого фільму «Темниця Ганни Барвінок». Жанр – історичний драматичний трилер, в основі сценарію – роман Івана Корсака «Перстень Ганни Барвінок». Беручи до уваги вкрай малу кількість виробництва дитячих фільмів сучасним українським кінематографом (поодинокі стрічки), а також з огляду на власний досвід наукової роботи зі спеціальності «Аудіовізуальне мистецтво і виробництво» висловлюємо сподівання на екранізацію книги з просвітницькою метою в середовищі не лише глядачів-підлітків, а й широкого загалу дорослої глядацької аудиторії.

***Ключові слова:** театральний костюм, волинський театр, Ганна Барвінок, Іван Корсак, кінорежисерство на Волині, Наталка Градиська, художник із костюмів, творчість Лесі Українки.*

Fedoniuk Svitlana. Awaiting film production in Volyn: from theater costume to costume film

Volyn is predetermined for successful film production: the region has attractive locations for filmmakers, an outstanding Volyn writer; Honored Journalist of Ukraine Ivan Korsak has produced significant literary material for screenplays, and the local authorities have established a film commission.

There is big business in Volyn, patrons and artists who intend to develop the film industry. There are business representatives in Volyn, who intend to develop the film industry in the region. The Odessa Film Studio and the Volyn Regional State Administration are the main interested sides in this issue, which became obvious during the pre-premiere screening of the film “Why I’m Alive” in Lutsk.

If film production appears in the region, then at the same time there will be an urgent need for specialists involved in the preparation and shooting of films, technical staff and the masses. The purpose of our study is to analyze the socio-cultural potential of Volyn in the context of creating the artistic environment providing future film production by local specialists. The phenomenon of costume in the art of cinema involves its variable perception in philosophy, culture study, aesthetics, art, hermeneutics, theater, ethnography, etc. Viewers comprehend the inner world of the main character; his/her search for sense in life, his/her attitudes and relations by contemplating their costumes.

In 2021, the legal entity “The Family and Home Newspaper and The People’s Tribune Newspaper Office”, founded by journalist, publisher and writer Ivan Korsak, received a grant from the Ukrainian Cultural Foundation to create a screenplay for the feature-length costume film “The Secret of Hannah Barvinok”. The genre is a historical dramatic thriller based on Ivan Korsak’s novel “The Ring of Hannah Barvinok”. Taking into account the extremely small number of production of children’s films by modern Ukrainian cinematography (single films), as well as taking into account our own experience of scientific work in the specialty “Audiovisual art and production”, we express our hope for a screen adaptation of the book with an educational purpose among not only teenage viewers, as well as the general adult audience.

***Key words:** theatrical costume, Volyn theatrical school, Hannah Barvinok, Ivan Korsak, film production in Volyn, Natalka Hradyska, costume designer, work of Lesya Ukrainka.*

Волинський академічний обласний український музично-драматичний театр імені Т.Г. Шевченка має в репертуарі драму режисерки Світлани Органісти «Лесина містерія». Прем'єра відбулася восени 2021 року, сценограф – Василь Бочкай, балетмейстер – заслужений діяч мистецтв України Володимир Замлинний.

Усі костюми для постановки драми «Лесина містерія» за творами Лесі Українки створила луцька художниця Наталка Градиська. Новизна, розмаїття та характерність акторського вбрання вражали глядачів від першого ряду до «галерки», що підштовхує науковців до культурологічного вивчення костюмного доробку художниці, а також прагнення особистого знайомства з мисткинею.

Наталка Градиська здобула освіту у Львівській національній академії мистецтв, повернулася до Луцька, викладає рисунок, живопис та історію моди на кафедрі дизайну Луцького національного технічного університету [3], шукає нові шляхи в мистецтві, тому й пристала на пропозицію заслуженої артистки України Світлани Органісти створити костюми до вистави «Фрекен Жюлі» за Юханом Августом Стріндбергом.

«Фрекен Жюлі» тривалий час з успіхом іде на малій сцені Волинського академічного обласного українського музично-драматичного театру імені Т.Г. Шевченка. Костюми у виставі співзвучні з епохою Ю. Стріндберга, ідеально «сидять» на обох акторських складах вистави, елегантні. Навіть служниця виглядає так, немов щойно зійшла з полотна Жана-Ет'єна Ліотара «Шоколадниця»: свіжа, накрохмалена, урочиста. У деякому вбранні головної героїні, Фрекен Жюлі, можна просто зі сцени вирушити на сучасний світський захід [4, с. 233–234]. Тому й виникло дослідницьке запитання до художниці з костюмів Наталки Градиської: на які саме джерела вона спиралася для дотримання історичної відповідності фасонів, на основі чого та як розробляла кольорову гаму?

Історичність продиктована уявною мандрівкою до Швеції другої половини XIX століття, адже драматург – швед за походженням. П'єса зацікавила художницю саме через біографію автора. Ю. Стріндберг змінював свої погляди впродовж усього життя, у деяких таких моментах він близький у поглядах для Наталки Градиської. Перечитавши декілька життєписів драматурга, художниця вирішила поринути в час Ю. Стріндберга засобами ілюстрацій та фото [1; 5, с. 1–3].

Якщо п'єса характеризується певним історичним періодом, то, як і кожен фахівець у царині історії культури, костюма та побуту, Наталка Градиська вивчає тодішнє вбрання ґрунтовно, до найдрібніших деталей.

Ю. Стріндберг творив відносно недавно (наприкінці XIX – на початку XX століття), саме це дало поштовх художниці до експерименту з костюмом у нинішньому часі. Працювати з кольоровою гамою їй було дещо складніше, оскільки кожен актор має певні особливості фігури та зовнішності.

Одяг повинен не лише відповідати історичному періоду, статусу героїв, а й личити актрисі чи акторові, органічно вписуватися у сценічний інтер'єр, водночас суттєво вирізняючись на тлі загальної тональності сцени.

Таким чином, художниці потрібно вирішувати декілька завдань одночасно в одному акторському образі.

Театральний костюм несе в собі чимало семантичних навантажень, які глядач свідомо й підсвідомо прочитає під час перегляду спектаклю. Режисерка Світлана Органіста охарактеризувала костюми Наталки Градиської як «вишукані та стильні» [2]. Сама ж художниця про свою працю над драмою «Лесина містерія» скромно розповіла в інтерв'ю авторці статті [1].

На думку Н. Градиської, у питанні втілення задуму немає меж досконалості. Чи все задумане вона втілила? Ні, не все. Щодо мук стосовно нерозкритого задуму, на її переконання, краще шкодувати за тим, що вже зроблено, аніж за тим, чого не зробила. Чи всі стрічки покладено театральними кравцями у «правильний» бік? Наталка Градиська ділиться власним досвідом: «Іноді думки художника та кравця вступають у суперечку». У цих словах – уся художниця як особистість, як мисткиня: вимоглива до себе та колег щодо рівня подачі й виконання роботи, поступально наполеглива у втіленні своїх авторських задумів.

У культурологічних публікаціях, наукових статтях, присвячених режисерській творчості в театрі, украй рідко й фрагментарно подається аналіз ставлення режисерів до проблеми костюма на сцені. Однак саме костюм як засіб художньої виразності створює у глядача перше враження як про героя, так і про виставу загалом.

Під час роботи над виставами Світлани Органісти «Фрекен Жюлі» та «Лесина містерія» відбулася еволюція поглядів на сценічний костюм та світогляду самої Наталки Градиської. Художниця аналізує, що для неї є такі речі, які сприймаються на емоціях, відчуттях. Вони або гучно захоплюють, або ні. Її еволюція поглядів – це коли вона сама захоплена побаченням чи створеним [1].

Уявлення про феномен костюма в кінотеатральному мистецтві передбачає його варіативне сприйняття в межах таких наук, як культурологія, філософія, естетика, живопис, герменевтика, театральна справа, етнографія. Через костюм глядач пізнає внутрішній світ героя, його пошуки життєвих сенсів. Це зумовлює також специфічне віддзеркалення основних цінностей, орієнтацій у зв'язці «режисер – художник із костюмів – глядач».

Із цього приводу перед нами постало запитання: чи цікавиться наш, волинський, театральний глядач роботою художника з костюмів? Чи усвідомлює він роль і значимість костюмів у власному сприйнятті вистави? Це запитання адресуємо й Наталці Градиській. Художниці доводилося чути відгуки, проте кожен розуміє костюм, його естетику на індивідуальному рівні сприйняття. Н. Градиська не замислювалася над тим, чи цікавляться глядачі її працею. Вона просто створює костюми, викладаючись на всі 100% [1].

Наталка Градиська, як мисткиня з академічною освітою, своєю творчістю задля розвитку театральної справи на Волині демонструє прямий зв'язок сценічного костюма із живописом як однією з основ візуального мистецтва. Адже завдяки практиці живопису вона випрацьовує гармонійність у поєднанні кольорів на сцені.

Сценічний костюм – важливий художній елемент вистави, він бере участь у створенні чи відтворенні образу соціального, часового й місцевого середовища, характеризує людські риси, ілюструє стильові й жанрові особливості постановки. Театральний костюм додає глядачеві захоплення акторською грою. Краса й виразність театрального костюма народжуються в результаті злиття сценографічного рішення, продиктованого драматургією, та режисерського бачення.

Театральний костюм варто розглядати як самоцінне явище, проте лише у взаємодії з актором. Колір і форма чинять колосальну психологічну дію на людську свідомість, а отже, або підіймають глядача до висот, або опускають до глибин. Допомагаючи митцям глибше та більш об'ємно осмислити й представити роль, у поєднанні з усім сценографічним рішенням (сценічний простір і театральне світло) костюм стає неповторним дивом, залишаючи незабутнє враження як від гри акторів, так і від усієї постановки [1].

Постмодернізм надавав більшого значення зовнішній атрибутиці костюма. Нині ж у театрі більше шукають глибинні смисли, асоціації, внутрішні зв'язки героя зі світом, котрі відображені в зовнішності героя, у його костюмованому образі. Серед глядачів побутує думка: якщо постановка гарна, то актори й оголеними зіграють. Якщо дотримуватися цієї логіки, то з неї постає, що із часом костюми в театрі будуть непотрібні в «постковідному» світі, як і декорації. Адже життя, зокрема й театральне, може перейти в режим онлайн.

Із цього приводу Наталка Градиська зауважує, що актори, звісно, можуть грати й оголеними, коли в людській свідомості через якийсь психологічний катаклізм або внаслідок еволюційного розвитку вимкнеться функція оцінювання. Наприклад, у Нідерландах є практика вистав, де люди на сцені відверто кохаються оголеними. Художниця уявно переносить цю практику в Україну та робить висновок: один глядач назве це огидним, інший – божественним. Божественним через естетику сприйняття досконалості людського тіла, таїнства інтиму. Наталка Градиська риторично роздумує: «Якщо озирнутися довкола та поглянути відверто, то чи наповнимо українську залу глядачами, яким притаманне друге бачення? Тими, хто бачить естетику, а не сором?»

На підтримку цих слів художниця з костюмів цитує фахівчиню-сценографиню Людмилу Ковальчук: «Театральний костюм є “річчю в собі”. Він може бути прекрасно й винахідливо створений, але “оживає” завдяки взаємодії з актором та, відповідно до його психологічного стану, у конкретній сценічній ситуації» [6, с. 233]. На думку Людмили Ковальчук, театральний костюм іноді створює особливе враження, де завдяки фантазії художника кожна річ проживає своє особисте життя, стає дорогоцінною, «квабить до себе, наче коштовний камінь, у гранях якого відбиваються сонячні промені».

Театральний костюм є дзеркалом внутрішнього світу персонажа та водночас частиною загальної картини вистави, у якій глядач бачить і часточку самого себе. Сама ж вистава – це режисура, актор, декорації, сценічний одяг, бутафорія, костюми, аксесуари, грим, перуки, зачіски, реквізит, театральне світло, мізансцени, вибудовані у формі живих картин, де також діють закони візуальної композиції, музика [6, с. 234–239]. При цьому важливі всі складники. Наприклад, Наталка Градиська радить поглянути на пальці на руці: коли одного немає або ж він не зовсім добре виконує свою функцію, рука функціонує, проте хорошу мелодію зіграти складно. Траплялося таке, що художниця захоплювалася розкішними костюмами у виставі, проте їй хотілося залишити залу через слабку гру акторів. Успіх одного складника не може переkritи слабкість іншого, оскільки кожний впливає на окремі грані людської душі. Усі складники мають перебувати в гармонії. Чи можлива концептуально вдала сценографія без якісних і змістовних костюмів? У цьому питанні простежується тісний взаємозв'язок. Адже якщо

сценографія не дотягує до рівня театрального костюма, то нівелюється враження і від нього самого, і від усієї вистави, на переконання Н. Градиської.

Художниця з висоти свого мистецького й глядацького досвіду вважає, що якщо костюм і сценографія дисонують, то це також впливає на загальне враження від усієї постановки.

Автор статті як дослідниця культури згодна з наведеною думкою Наталки Градиської. Водночас висловимо своє глядацьке враження: костюми до драми «Лесина містерія» – найоригінальніші, які нам довелося бачити на головній театральній сцені Волині.

Після співпраці з театром художниця з костюмів Наталка Градиська наступним щаблем свого мистецького розвитку бачить роботу в кіновиробництві, яке почало розвиватися на Волині зі створенням кінокомісії.

Волинь має привабливі локації для кіновиробників: видатним волинським письменником, заслуженим журналістом України Іваном Корсаком (1946–2017 рр.) нароблено значний літературний матеріал для кіносценаріїв, а місцевою владою створено кінокомісію.

На Волині є великий бізнес, меценати та митці, які мають намір розвивати кіноіндустрію. У цьому питанні зацікавлена Одеська кіностудія та Волинська обласна державна адміністрація, про що стало відомо під час допрем'єрного показу художнього повнометражного фільму «Чому я живий» у Луцьку. Якщо кіновиробництво в області таки з'явиться, гостро постане також потреба у фахівцях, задіяних у підготовчому і знімальному періоді, у технічному персоналі та масовці.

Отже, аналіз сучасного репертуару Волинського академічного обласного українського музично-драматичного театру імені Т.Г. Шевченка, ознайомлення з театральним середовищем дає підставу зробити такий висновок: Волинь має певний кадровий потенціал щодо забезпечення майбутнього кіновиробництва місцевими фахівцями творчих професій. Зокрема, тут є фахівчиня зі створення історичних костюмів.

У 2021 році юридична особа «Редакція газети “Сім’я і дім. Народна трибуна”», заснована в Луцьку Іваном Корсаком, здобула грант від Українського культурного фонду на створення сценарію до повнометражного художнього костюмованого фільму «Таємниця Ганни Барвінок». Жанр – історичний драматичний трилер, в основі сценарію – роман Івана Корсака «Перстень Ганни Барвінок».

Майбутній історичний кінофільм відкриє для широкого кола глядачів ім'я майже забутої української письменниці Ганни Барвінок, її роль у становленні постаті Пантелеймона Куліша та української літератури загалом.

Створення літературного сценарію до кінофільму за зазначеним романом – це перший крок в екранізації великої та багатогранної літературної спадщини видатного волинянина Івана Корсака. Як автор, Іван Феодосійович стверджує новий погляд на проблему функціонування творчої особистості в несприятливих соціально-політичних умовах [7].

Заслужений журналіст України, письменник і видавець Іван Феодосійович Корсак був засновником газет «Народна трибуна», «Сім’я і дім», членом ради Національної спілки письменників України, членом редколегії газети «Літературна Україна». У 2018 році Івана Корсака номінували на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка (за книги «Борозна у чужому полі», «Вибух у пустелі», «На розстанях долі»), однак серце волинського біографа українського народу не витримало напередодні її присудження, у 2017 році.

Творчість Івана Корсака – невичерпне тематичне й сюжетне джерело для українських культурологів-науковців, кінематографістів, театральних режисерів, художників, художників із костюмів, студентів творчих спеціальностей, театральних студій.

Значну роботу щодо пропагування та просування інтелектуальної спадщини Івана Корсака проводять його син і невістка – Віктор та Леся Корсаки, фундатори Музею сучасного українського мистецтва Корсаків у Луцьку (далі – МСУМК).

МСУМК засновано у 2018 році. За короткий відрізок часу він став одним із найбільших в Україні музеїв національного сучасного мистецтва. Тут зібрано графіку, скульптуру, картини, відеоматеріали, інсталяції від середини ХХ століття до наших днів.

Віктор Корсак визначив місію МСУМК як будівництво музейної інституції найвищого рівня, яка змінює минуле, рефлексує теперішнє та творить майбутнє, що сприятиме розвитку духовності нації та пропагуватиме українське мистецтво у світі.

Широка програма виставкової, науково-дослідницької, освітньої та видавничої діяльності, яку проводить МСУМК, віддзеркалює актуальні процеси в українській культурі, відкриваючи можливості для публічного діалогу та надихаючи митців на нові твори.

Відвідувачі МСУМК мають можливість придбати книги Івана Корсака, більшість із яких є також в електронному та аудіоформаті. Задля вшанування пам'яті письменника було видано книгу спогадів

«Живий Іван Корсак», адже масштаб особистості вимірюється не лише порожнечою після її втрати, а насамперед набутком її добрих справ, якими активно користується суспільство.

Спогади сучасників про Івана Корсака гідні стати документальною основою для українських кінематографістів щодо створення в майбутньому документального аудіовізуального продукту про життя, творчість і внесок письменника в українську сучасну культуру, просвітництво.

У процесі роботи над статтею та під час бесід із сучасниками Івана Корсака щодо його творчого й життєвого шляху нам пощастило натрапити на культурологічну знахідку – рукопис дитячої пригодницької книги луцького письменника Сергія Бортнікова «Пригоди українського школярика». За сюжетом школяр Павлик Костенко подорожує в часі та історичними епохами, де зустрічається з видатними українцями – героями роману Івана Корсака «Імена твої, Україно», зокрема гетьманами Пилипом Орликом, Іваном Виговським, Петром Сагайдачним, полковником Іваном Богуном, ученим Іваном Пулюєм та есперантистом Василем Єрошенком.

Рукопис книги «Пригоди українського школярика» створено в тісній співпраці із самим Іваном Корсаком, ним особисто вчитано та узгоджено. Книга повністю готова до друку, проте не була видана у зв'язку зі смертю автора «Імена твої, Україно» [8].

Про факт існування рукопису підліткового пригодницького роману за мотивами книги Івана Корсака не було відомо ні близькому оточенню письменника, ні його родині. Сергій Бортніков віднайшов рукопис у своєму архіві на прохання авторки статті та дарує його синові Івана Корсака, Віктору Корсаку, з надією на подальше оприлюднення.

Вважаємо віднайдення рукопису Сергія Бортнікова «Пригоди українського школярика» ще одним літературним листом у вінок культурної спадщини видатного волинянина, українського патріота Івана Корсака. Беручи до уваги вкрай малу кількість виробництва дитячих фільмів сучасним українським кінематографом (поодинокі стрічки), а також з огляду на власний досвід наукової роботи зі спеціальності «Аудіовізуальне мистецтво і виробництво» висловлюємо сподівання на екранізацію книги з просвітницькою метою в середовищі не лише глядачів-підлітків, а й широкого загалу дорослої глядацької аудиторії.

Як бачимо з вищевикладеного, усі підстави для висловлених нами у статті сподівань наявні та реальні, навіть у Луцьку, на Волині – малій батьківщині Івана Феодосійовича Корсака.

Література:

1. Федонюк С. «Потреба у славі та оплесках викликає залежність. Не люблю залежностей!» – волинська художниця Наталка Градиська. *Район. Луцьк*. 2021. 10 червня. URL: <https://lutsk.rayon.in.ua/topics/396431-potreba-u-slavita-opleskakh-viklikae-zalezhnist-ne-lyublyu-zalezhnostey-volinska-khudozhnitsya-natalka-gradiska> (дата звернення: 07.01.2022).
2. Коваленко О. Волинська режисерка: «Сильною і водночас слабкою може бути навіть геніальна людина». *Волинь-нова*. 2021. 13 березня. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/177067-sylnoiu-i-vodnochas-slabkoiu-mozhe-buty-navit-henialna-liudyna> (дата звернення: 07.01.2022).
3. Барт Р. Система моды. Статьи по семиотике культуры. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 2003. 512 с.
4. Патріс П. Словник театру. Львів, 2006. 640 с.
5. Стріндберг Юхан Август. Біографія. *УкрЛіб: бібліотека української літератури*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/bio-zl/printit.php?tid=8251> (дата звернення: 07.01.2022).
6. Актуальні проблеми мистецької практики і мистецької науки. Мистецькі обрії. Вип. 3(12–13) / гол. наук. ред. І. Безгін ; Інститут проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України. Київ : Музична Україна, 2010. 480 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=11018> (дата звернення: 07.01.2022).
7. Корсак І. Перстень Ганни Барвінок. Київ : Ярославів вал, 2015. 248 с.
8. Корсак І. Імена твої, Україно. Луцьк : Твердиня, 2007. 300 с.

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94(477.82-37-21)"18/185":323.25

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.10>

ПРОТЕСТНІ РУХИ У ВОЛИНСЬКИХ МІСТЕЧКАХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (НА ПРИКЛАДІ КАМЕНЯ-КАШИРСЬКОГО)

Білик Вікторія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-1788-6704

У сучасній українській історичній науці дедалі більшого розвитку набувають окремі її галузі. Зокрема, сьогодні активно розвивається такий напрям історичної науки, як урбаністичні студії. Завдяки новим підходам до вивчення нашої історії, які впродовж останніх десятиліть активно впроваджують сучасні українські історики, ми поступово відходимо від усвідомлення нашої історії як історії поневоленого народу, історії закріпачених селян. Українська історія – це також й історія шляхти, історія вільних жителів міст і містечок, які цінували свою свободу і вміли її відстоювати. Традиції міського самоврядування на наших теренах сформувалися ще в період Речі Посполитої. А після інкорпорації Волині, як і всієї Правобережної України, до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. в умовах формування нового адміністративно-територіального устрою та управління ці традиції зазнали руйнувань, що не могло не викликати обурення місцевого населення з його подальшими активними діями.

Особливістю нашого регіону було те, що тут за наявності незначної кількості великих міст переважаючими були такі типи міських поселень, як містечка – проміжна ланка між містами і селами, поселення, які часто поєднували у собі ознаки одних і других. У нових реаліях населення містечок, у тому числі й приватновласницьких, почало втрачати свої права, отримані ще за привілеями польських королів, і за російським законодавством визнавалося закріпаченим. Звісно, це викликало невдоволення міщан, які переростали у справжні бунти.

У першій половині XIX ст. Волинською губернією прокотилася низка таких бунтів. Показовим, серед інших, був і виступ міщан Кам'яно-Каширського, які впродовж кількох десятиліть вели боротьбу за свої свободи. У Державному архіві Волинської області є матеріали, які відображають деталі цієї боротьби.

У цьому дослідженні нами зроблено спробу на підставі аналізу однієї з архівних справ, де зібрані всі матеріали стосовно непокори кам'яно-каширських міщан власнику містечка графу Красицькому, показати характерні особливості та основні етапи цієї тривалої боротьби.

Ключові слова: міщани, містечко, Камінь-Каширський, граф Красицький, боротьба, вотчина.

Viktoria Bilyk. Protest movements in Volyn towns in the first half of the 19th century (on the example of Kamen-Kashirskiy)

In modern Ukrainian historical science, its individual branches are gaining more and more development. In particular, such a direction of historical science as urban studies is actively developing today. Thanks to new approaches to the study of our history, which modern Ukrainian historians have been actively implementing in recent decades, we are gradually moving away from the awareness of our history as the history of an enslaved people, the history of enslaved peasants. Ukrainian history is also the history of the nobility, the history of free inhabitants of cities and towns who valued their freedom and knew how to defend it. The traditions of city self-government on our territory were formed during the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth. And after the incorporation of Right Bank Ukraine into the Russian Empire at the end of the 18th century, in the conditions of the formation of a new administrative-territorial system and its management, these traditions were destroyed, which could not but cause the indignation of the local population with its subsequent active actions.

The peculiarity of our region was that here, with the presence of a small number of large cities, such types of urban settlements as towns prevailed - an intermediate link between cities and villages, settlements that often combined the characteristics of both. In the new realities, the population of small towns, including privately owned ones, began to lose their rights, which had been acquired in the privileges of the Polish kings, and were recognized as fortified. Of course, this caused dissatisfaction among the townspeople, which turned into real riots.

In the first half of the 19th century a series of such riots swept through the Volyn province. Among others, the performance of the burghers of Kamen-Kashirskiy, who fought for their freedom for several decades, was also indicative. The State Archive of the Volyn region has materials that reflect the details of this struggle.

In this research, we have made an attempt based on the analysis of one of the archival cases, where all the materials related to the disobedience of the Kamin-Kashir burghers to their owner, Count Krasyskiy, have been collected, to show the characteristic features and main stages of this long struggle.

Key words: burghers, town, Kamin-Kashirskiy, count Krasyskiy, struggle, fiefdom.

Входження Правобережної України до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. мало визначальний вплив на всі сфери життя місцевого населення, адже нова влада на приєднаних територіях із метою їх швидшої інкорпорації почала вводити нові порядки. Таким чином, руйнувалися усталені впродовж віків традиції і норми життя місцевого населення. Упровадження нового територіально-адміністративного поділу потребувало також і виправлень законодавчого характеру, аби підвести управління новими територіями до спільного знаменника. Ці законодавчі зміни, серед іншого, позначилися й на правовому становищі мешканців волинських містечок, які, втративши свободи, що забезпечували їм польські королівські привілеї, перейшли за новим законодавством у ряд закріпачених.

У сучасній історіографії питанню інкорпорації Волині Російською імперією присвячено багато досліджень, у частині яких автори зупиняються саме на проблемах міського життя, економічного і культурного розвитку міських поселень, соціального складу населення волинських міст і містечок, його боротьби за збереження прав і вольностей. Низка досліджень з історії міських поселень Волинської губернії означеного періоду належить Оксані Карліній. Авторка, зокрема, зупиняється на загальному аналізі життя і боротьби населення волинських містечок наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. [7; 9], його соціальній структурі [10], виконання ним різних повинностей [6]. Авторству дослідниці також належать роботи, присвячені конкретним волинським міським поселенням [8; 11]. Ще однією відомою дослідницею міської історії є Олена Прищеп. Її авторству належить багато досліджень з історії міських поселень другої половини XIX ст. Але також маємо й роботи, присвячені культурному розвитку волинських міст і містечок означеного періоду [12–14]. Свого часу нами було підготовлене дослідження про унійні церкви у волинських містах та містечках [3] та розглянуто конфесійну приналежність населення Каменя-Каширського та навколишніх сіл у першій третині XIX ст. [4]. Темі нашого дослідження також присвячено роботу Василя Денисюка, у якій автор не лише зупиняється на конфлікті в Камені-Каширському, а й аналізує становище власника містечка графа Красіцького, припускаючи, що він став заручником певної боротьби між «групами впливу» у губернії [5].

Таким чином, констатуємо, що питання розвитку волинських міських поселень у складі Російської імперії знайшло відображення у низці досліджень. Лише в окремих із них автори торкаються проблем правового статусу населення містечок та його боротьби за збереження привілеїв, отриманих за часів Речі Посполитої. Отже, ставимо за мету відобразити судову тяганину мешканців Каменя-Каширського із власником містечка графом Красіцьким у справі збереження їхніх привілеїв, оскільки ця справа є показовою і детально характеризує причини і наслідки протестних виступів волинських міщан в означений період.

Після входження Волині до складу Російської імперії тут почав формуватися новий територіально-адміністративний устрій. За відповідними імператорськими указами генерал-губернатор і головнокомандувач військ у нашому регіоні Микола Кречетников отримав розпорядження провести ревізію новоприєднаних земель, щоб скласти детальний звіт про всі сфери життя і господарської діяльності місцевого населення [2, №№ 17 090, 17 112]. Після доопрацювання цього звіту вже за врядування генерал-губернатора Тимофія Тутолміна у 1798 р. було укладено «Географічний та економічний опис Волинської губернії».

Камінь-Каширський входив до Ковельського повіту, який за кількістю міських поселень (16) займав у Волинській губернії друге місце після Дубенського повіту, хоча за часткою міського населення (12,93%) був аж на десятому місці, випереджаючи лише Володимир-Волинський та Овруцький повіти [10, с. 101]. Містечко належало до приватновласницьких. Кілька століть перед тим містечко було у власності князівського роду Сангушків-Коширських. Останнім його власником із цього роду був князь Адам-Олександр Сангушко-Коширський. 1653 р. він помер бездітним, заповівши Камінь-Каширський племіннику Казимиру – одному із синів своєї сестри Анни, яка була заміжня за Єжи Красіцьким (шлюб укладено 1621 р.) [15, с. 415]. Таким чином, Камінь-Каширський на понад 200 років перейшов у власність польських шляхтичів Красіцьких. У другій половині XVIII ст. власником став Франц Красіцький. По його смерті маєтком володіла вдова Олександра Красіцька, а в 1830-х роках – її син Ян Владислав Красіцький.

Причиною конфлікту, який виник між мешканцями Каменя-Каширського і його власницею Олександрою Красіцькою, стала політика нової влади. Загарбавши українські землі після поділів Речі Посполитої, російська влада, впроваджуючи свої закони, ліквідувала всі правила і закони попередньої влади. Таким чином, мешканці Каменя-Каширського, які за часів Речі Посполитої вважалися вільними міщанами, оскільки отримали за польськими королівськими привілеями, серед іншого, й права самостійно збирати і сплачувати податки, новою владою переводилися у стан закріпачених селян на користь особи, яка вважалася власником землі [7, с. 283]. У даному разі це були Красіцькі. Окрім того, очевидно, що, потрапивши

у нові умови існування, місцеві землевласники зазнавали утисків із боку влади, що позначилося в тому числі й на їхньому матеріальному становищі. Дослідники припускають, що конфлікт був спровокований і тим, що власники містечка намагалися поліпшити своє матеріальне становище шляхом збільшення визисків із міщан, ігноруючи будь-які попередні привілеї, надані їм польською владою [5, с. 62].

Ще 1818 р. повірений графині Олександри Красицької Крушинський подав до Волинського губернського правління скаргу на жителів Каменя-Каширського, у якій звинувачував міщан у непокорі [1, арк. 67–70]. Очевидно, що тодішній бунт налякав власницю, адже 17 січня 1819 р. у присутності відповідних посадовців вона заключила з повіреними міщан угоду, за якою камінь-каширці зберегли за собою право самостійно збирати і сплачувати податки в повітове казначейство. Тоді справа на цьому не закінчилася, ймовірно, через порушення умов угоди, бо вже 5 лютого 1820 р. міщани подали в органи судової влади пакет документів, які б мали довести їхні вольності. Серед них були виписка з актів 3 департаменту Сенату, де зазначено, що у 1442 р. король Владислав III у Вільно підтвердив Магдебурзьке право жителю містечка Каменя вїту Григорію і його спадкоємцям; виписки з Луцьких та Володимирських гродських книг стосовно сплати податків, купівлі-продажу землі тощо. До документів також прикладалися пояснення міщан, у якому вони пояснювали, що вважають себе вільними, оскільки містечко мало Магдебурзьке право, а отже, мешканці його мали свої суд, канцелярію, печатку, могли вільно розпоряджатися землею, подавали скарги на поміщиків. У зв'язку із цим камінь-каширці просили визнати їх вільними, скасувати повинності, повернути землю, дозвіл вільно рибалити і користуватися лісовими угіддями, а також повернути з рекрутів чоловіків.

Отже, аналізуючи подані міщанами документи, можемо визначити чітко причини їхньої непокори. Це обмеження їхніх прав, що проявлялося у збільшенні податків і повинностей, забороні вільно користуватися водними та лісовими угіддями, рекрутчині.

Натомість власники Каменя-Каширського представили пакет документів на свою користь. Серед них, зокрема, виписки з Литовської метрики, Володимирських гродських і Луцьких земських книг, Любелського трибуналу, копії привілеїв польських королів, дарчі, розписки про застави майна тощо. Ці документи мали підтвердити, що Красицькі є власниками Каменя-Каширського, а отже, його мешканці є вотчинними міщанами і не можуть претендувати на якісь свободи. Судова тяганина тривала аж до 1829 р., коли Сенат підтвердив рішення Ковельського повітового і Волинського головного судів і визнав «277 жителів Каменя-Каширського чоловічої статі, які шукають вольностей... вотчинними графів Красицьких»¹. Міщани були зобов'язані виконувати певні повинності на користь власниці, але звільнялися від відповідальності за вчинення бунту. Підставою для такого рішення стало встановлення судом нібито факту підробки дяком Михалевичем привілею польського короля Владислава III камінь-каширським міщанам на самоврядування.

Ця постанова Сенату мала бути офіційно зачитана обом сторонам конфлікту, що означало б завершення справи. Однак мало того, що через бюрократичну тяганину Волинське губернське правління отримало це рішення лише в грудні 1835 р., але й із його оголошенням теж виникли проблеми [1, арк. 24]. Оголошення відбулося шойно 18 грудня 1836 р. у поміщицькому дворі. Присутні міщани (близько 60 осіб чоловічої статі) відмовилися підписати документ про ознайомлення з указом Сенату і зчинили бунт. У лютому 1837 р. у присутності засідателя Ковельського повітового суду мало відбутися повторне оголошення сенатського указу, але історія повторилася.

13 лютого 1837 р. камінь-каширські міщани підписали документ такого змісту: «Доручення. Ми, що нижче підписалися, Волинської губернії, Ковельського повіту, міста (! – Авт.) Каменя-Каширського міщани, маючи судові справи з поміщиком графом Красицьким, по яких самі судитися всі не можемо, а тому обрали з-поміж нас уповноважених повірених камінь-каширських міщан Петра Сасюка, Потапа Занчука, Захарія Масика, Давида Войтусика. Надаємо цим особам повну владу і силу у справах наших з поміщиком графом Владиславом Красицьким і його економами маєтків... прохання подавати, резолюції на них отримувати, апеляційні скарги писати, гроші, якщо потрібно, на ці цілі позичати або збирати. А з цих чотирьох хоч одного, що діятиме на наше благо законно, підтримуємо» [1, арк. 1]. Це доручення було написано і підписано в якості свідка Яковом Сушкевичем – доволі відомою особою. Яків Сушкевич – мешканець Любомля, ще у 1820-х роках був одним з ініціаторів подібного бунту (до речі, чи не єдиного успішного) любомльських міщан проти власників Браницьких, навіть їздив у цьому питанні до цесаревича Костянтина Павловича у Варшаву [7, с. 285]. Це доручення підписали (хрестиком) вісімдесят шість камінь-каширців чоловічої статі.

¹ Тут і далі цитування документів у перекладі і редакції автора.

12 березня 1837 р. місцевий міщанин Лаврентій Лопаткевич від імені жителів Каменя-Каширського склав супліку (прохання) до російського імператора Миколи I, завірену підписами чотирьох уповноважених. У документі міщани заявляли, що за рішенням Волинського Головного суду і Волинського губернського правління графа Красіцькі були зобов'язані не чинити міщанам жодних образ і утисків, а за міщанами залишалося право збору державних податків і сплати їх у повітове казначейство. За словами мешканців містечка, коли вони почали справно сплачувати податки (про що свідчать отримані у казначействі квитанції), економ Красіцьких здійснив спробу сам збирати податки з міщан. За словами уповноважених, Красіцькі не лише почали збирати вдвічі більший податок від установленого, а й стали відправляти у рекрути найкращих господарів і навіть чоловіків, які були одруженими і мали багато дітей, чого раніше ніколи не було. Це призвело до зубожіння камінь-каширців. Міщани просили в імператора дозволу на самостійний збір і сплату податків. Ще одне прохання стосувалося права міщан самостійно вибирати з-поміж себе чоловіків для служби у війську.

Звісно, що такі дії міщан не залишилися без реакції з боку власника містечка. 15 березня 1837 р. в Ковельському міському магістраті було зареєстроване «Прохання до імператора від управителя маєтку Камінь-Каширського ключа і уповноваженого від графа Владислава Красіцького, штаб-ротмістра у відставці Северина Володзко». Посилаючись на указ Сенату за № 2 694 від 5 грудня 1836 р., управитель називає міщан вотчинними графа Красіцького, стверджує, що вони чинять непокору, відмовляються виконувати повинності. Окрім того, управитель наголошує на тому, що до цієї справи камінь-каширці залучили ще й добре відомого всім своєю бунтівною діяльністю мешканця Любомля Якова Сушкевича, який таємно прибув до Каменя-Каширського і підбурює народ. Зважаючи на викладене, Северин Володзко просив: взяти під арешт четвірку уповноважених міщан із метою уникнення підбурювань з їхнього боку; знищити написане ними доручення; вилучити це доручення з актової книги Ковельського міського магістрату; змусити камінь-каширців відробляти повинності і провести розслідування стосовно Якова Сушкевича [1, арк. 25].

Третя декада березня позначилася активним бунтом камінь-каширських міщан. 19 березня економ Володзко за дорученням графа Красіцького мав відправити Петра Сасюка та Потапа Занчука із сім'ями в інший вотчинний маєток графа. Із супліки Владислава Красіцького дізнаємося, що коли на підводи почали складати речі цих міщан, на площі зібрався натовп із 80 чоловіків і стількох же жінок, які були озброєні сокирами, киями і палицями, відібрали підводи і погрожували вбити кожного, хто наважиться виконати наказ Красіцького [1, арк. 41–41 зв.]. Власник називає імена десяти найактивніших бунтарів, підозрюючи в причетності до організації бунту й місцевого священика Теодора Мелешкевича. Т. Мелешкевич був настоятелем місцевої греко-уніатської церкви Різдва Пресвятої Богородиці [4, с. 60]. Наступного дня близько ста осіб звільнили в селі Нуйно чотирьох поручителів, яких мали відправити до суду, повернулися в містечко до панського маєтку і забрали там пару коней.

Очевидно, заворушення були настільки сильні, що 6 квітня граф Ян Владислав Красіцький подав прохання на ім'я імператора, у якому просив для заспокоєння міщан відправити у містечко військовий загін; провести слідство і винних у заколоті засудити. Власник вимагав організаторів заколоту судити військовим судом відповідно до указу Сенату від 19 грудня 1835 р., у якому, серед іншого, зазначалося: «...люди і селяни, що вчинили непокору законній владі, за опір своїм панам і непокору військовій команді, так як і особи, що спонукали їх до таких злочинів, повинні судитися військовим судом».

Урешті-решт, бунт міщан удалося придушити за допомогою військових, адже сюди для забезпечення порядку були направлені солдати Муромського піхотного полку. 10 квітня 1837 р. Ковельський повітовий суд розпочав слідство у цій справі. На допит були викликані міщани Петро Сасюк, Потап Занчук, Давид Войтусик, Захар Мисик, Осип Кереба, Степан Слісар, Пилип Грицик, Василь Сасюк. Проаналізувавши акти допитів та позовну заяву власника маєтку Владислава Красіцького, зауважимо, що загалом свідчення з обох сторін співпадали. Лише граф наголошував на постійному пияцтві і непристойній поведінці бунтівників, тоді як міщани ці звинувачення категорично відкидали. Також зі свідчень міщан можемо дізнатися про повинності, які вони виконували на користь Красіцького. Міщани були зобов'язані щоденно доставляти до панського маєтку 9–12 підвод дров, виставляти на щодень двох сторожів (одного додатково на ніч), також будували винокурню, корчму, із села Річиці перевезли в містечко млин, а в село Гуту з Каменя-Каширського перевезли посесору Скибинському 300 коп жита, на що вийшло 100 днів панщини, які не зарахували. При цьому міщани погоджувалися виконувати повинності і сплачувати податки, але лише у визначених законом розмірах [1, арк. 50]. Принагідно зауважимо ще одну деталь: усі названі активісти за своїм віросповіданням належали до Греко-уніатської церкви, хоча на той час вже активно ішов процес її ліквідації, але камінь-каширські міщани були якраз в числі тих вірних, які відмовлялися переходити у православ'я, і тут два уніатські храми – Різдва

Пресвятої Богородиці і Святого Миколая (кількість парафіян сукупно становила понад 700 осіб) проіснували тут до офіційної ліквідації Греко-уніатської церкви в імперії [4, с. 58–59].

У травні до справи був долучений фінансовий звіт управителя маєтку Володзко, з якого випливало, що впродовж 1834–1837 рр. власник заплатив подушного податку на суму 11 136 рублів 59,5 копійок, тоді як самі міщани за цей час зібрали лише 1 719 рублів і 54,5 копійки. Володзко пояснив, що з метою компенсації різниці в 9 009 рублів 34 копійки Красіцький був змушений підняти податки і залучати міщан до додаткових робіт.

Судячи з останніх документів, представлених у справі, слідство зайшло у глухий кут або ж справу відклали у довгий ящик, бо далі йдуть різного роду відписки, розпорядження про збір додаткової інформації, додаткових або повторних свідчень тощо [1, арк. 240–251]. Останній документ у цій справі датується 19 жовтня 1838 р. і є проханням повіреного графа Красіцького Костянтина Вержиковського до Ковельського повітового суду про звільнення з-під варті міщанина Івана Дем'янчука у зв'язку з відсутністю його вини. Прохання було задоволене.

Зауважимо, що боротьба власників містечка з міщанами тривалістю кілька десятиліть – не винятковий епізод. Історії, не лише українській, а й європейській (лише значно ранішого періоду), відомо багато таких випадків. Але якщо вдатися до порівняння, то у європейських державах подібні конфлікти розгоралися переважно через порушення власниками міських поселень привілеїв міщан. У нашому ж випадку можна констатувати, що подібні заворушення фактично були спровоковані новою владою. Місцеві власники, опиняючись у нових умовах існування, безперечно, терпіли дискомфорт, стикалися з низкою проблем, погіршенням свого матеріального становища, що й намагалися вирішити за рахунок місцевих мешканців. Тим більше що нове російське законодавство давало такі можливості. Міщани ж, звикнувши до певних порядків і законів, що формувалися впродовж тривалого часу в Речі Посполитій, потрапивши в інші суспільно-політичні обставини, не могли усвідомити правової зміни свого статусу і шукали шляхи повернення status quo. На жаль, російській владі не стояло завдання організації комфортних, визначених законом, умов співіснування різних категорій населення, тому такі конфлікти, як правило, у переважній більшості не мали логічного позитивного завершення.

Література:

1. Державний архів Волинської обл. Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. оп. 1. Спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Каменя-Каширського своєму графу Красіцькому Владиславу, 1837–1838 рр. 258 арк.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. XXIII, №№ 17090, 17112. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-я Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 975 с.
3. Білик В. Унійна церква в містах і містечках Волинської губернії (перша третина XIX ст.) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. 2018. № 6. С. 16–23.
4. Білик В. Уніатські церкви Камінь-Каширського деканату I третини XIX століття. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*: Матеріали XX Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. Луцьк. 2006. Вип. 20. С. 58–60.
5. Денисюк В. Історія одного соціального конфлікту. Боротьба мешканців Каменя-Каширського з графом В. Красіцьким в 1836–1837 рр. *Краєзнавство*. 2015. № 3–4(92–93). С. 60–68.
6. Карліна О. Виконання рекрутської повинності міським населенням Волинської губернії (кінець XVIII – 1860-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2017. № 5(354). С. 4–11.
7. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою міського управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 280–289.
8. Карліна О. Міське управління в Луцьку наприкінці XVIII – середині XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: традиції, люди*: матеріали конф. Луцьк. 2007. С. 61–68.
9. Карліна О.М. Міські стани в структурі населення Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2018. № 6. С. 3–16.
10. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 97–114.
11. Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуши). *Наукові записки*. 2009. Т. 19(1). С. 492–504.
12. Прищеп О. Бібліотеки навчальних закладів у поширенні книжок в освітньо-культурному просторі повітових міст Правобережної України та їх книжковий репертуар (XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 23. С. 40–54.
13. Прищеп О. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. Вип. 12. С. 131–139.

14. Прищеп О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: теоретичний зріз проблеми. *Регіональна історія України*. 2014. Вип. 8. С. 143–154.
15. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 415 с.

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.11>

ВПЛИВ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СВІДОМОСТІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Юрій Михайло,

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0003-0965-6236

У статті йдеться про роль товариства «Просвіта» у формуванні національно-культурної свідомості на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Воно народилося на противагу антиукраїнським течіям у культурному житті: колонізаторській, підтримуваній цісарською владою, – з одного боку, і русофільській – з іншого. Основним завданням товариства було сприяння розвитку української культури, зокрема освіти українського народу його рідною мовою, ознайомити українців із духовними та матеріальними скарбами рідного краю, розвинути у них любов та повагу до свого народу, формувати бажання працювати на благо нації.

У міжвоєнний період уся діяльність товариства «Просвіта» була спрямована на усвідомлення українцями своєї національної ідентичності через культурно-освітню, видавничу, суспільно-виховну роботу. Дається аналіз діяльності Львівського товариства «Просвіта», Волинського.

Про розмах організаційної праці в тодішній «Просвіті» свідчать такі дані: за п'ять повоєнних років кількість філій збільшилася до 96, а читалень «Просвіти» – до 2 тис 934. 1939 р. став останнім роком існування «Просвіти» на материних землях.

Ключові слова: нація, культура, свідомість, духовність, окупація, освіта, шкільництво.

Yurii Mykhailo. The influence of the «Enlightenment» Society on the formation of national and cultural consciousness in the Western Ukrainian lands in the interwar period

The article talks about the role of the «Prosivta» society in the formation of national and cultural consciousness in the Western Ukrainian lands in the interwar period. It was born in opposition to anti-Ukrainian currents in cultural life: colonialist, supported by the imperial power, on the one hand, and Russophile, on the other. The main task of the society was to promote the development of Ukrainian culture, in particular the education of the Ukrainian people in their native language, to familiarize Ukrainians with the spiritual and material treasures of their native land, to develop in them love and respect for their people, to form a desire to work for the good of the nation.

In the interwar period, all the activities of the «Enlightenment» society were aimed at making Ukrainians aware of their national identity through cultural, educational, publishing, social and educational work. An analysis of the activities of the Lviv Society «Prosivta», Volynskyyi is given.

The scope of organizational work in the then «Prosivta» is evidenced by the following data. In the five post-war years, the number of branches increased to 96, and «Prosivta» reading rooms – to 2,934. 1939 was the last year of Prosivta's existence in the motherland.

Key words: nation, culture, consciousness, spirituality, occupation, education, schooling.

Постановка наукової проблеми. Проблема національно-культурних інтересів у їх історичному розрізі є важливою для вітчизняної історіографії та актуальною для нинішніх суспільних процесів. Історичною силою, що стояла біля витоків українського культурного та національного творення, було товариство «Просвіта». У контексті порушених питань є важливою роль організації у згаданих явищах та процесах міжвоєнного періоду, з'ясування впливу, який вона справляла на національно-культурні процеси.

Аналіз останніх досліджень. Діяльність товариства «Просвіта» у міжвоєнний період досліджуються у працях І. Зозуляка, Ж. Ковби, М. Люзняка, В. Пашука, Г. Бухала, М. Кучерепи, М. Філіповича, П. Арсенича, О. Максимонька, М. Олійника, Б. Савчука, В. Футала, О. Малюти. Названі автори характеризують різнобічну діяльність названого товариства, що дає можливість побачити її місце у формуванні національно-культурної самосвідомості українського народу.

Мета статті полягає у дослідженні впливу товариства «Просвіта» на формування національно-культурної свідомості на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Перша половина ХХ ст. стала епохою глобальних змін на політичному просторі Східної Європи. Перша світова війна і, як наслідок, розпад Російської імперії і Австро-Угорщини поставили питання про утворення нових національних держав. Однак провести державні кордони на сході Європи з його поліетнічним і багатоконфесійним населенням виявилось дуже

складно. Нові держави, що виникли на мапі післявоєнної Європи, не були мононаціональними: на цих територіях проживали представники різних етносів, а значні групи титульної нації опинилися у складі населення різних держав. Уряди цих країн мали б вирішити питання про те, чи застосовувати національну або державну асиміляцію чи визнати права не титульних націй і визначити форми і види самоуправління на нових територіях. Після розпаду імперій загострилося «українське питання». Про своє існування заявили Українська Народна Республіка і Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Держава гетьмана Скоропадського. Однак закріпитися цим державним утворенням не вдалося, і в підсумку більшість українських земель увійшла до складу Української РСР, а інша частина, згідно з мирними угодами, укладеними після закінчення Першої світової війни, була включена до складу Польщі, Чехословаччини і Румунії.

Під владою Польщі опинилися такі етнічні землі: Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся, Осяння, Лемківщина. Відповідно до Варшавського (1920 р.) і Ризького (1921 р.) договорів, ці території офіційно закріплювалися за Польщею. Українці стали тут найчисленнішою національною групою (після поляків) – їх було понад 5 млн осіб (15% від усього населення цієї країни).

Незважаючи на обіцянки Польської держави країнам Антанти надати українцям широкі автономні права, становище українського населення було тяжким. Польський уряд проводив відкрито антиукраїнську політику. Були ліквідовані всі демократичні інституції ЗУНР. У 1924 р. уряд Польщі ініціював закон, що забороняв користуватися українською мовою в урядових установах. Також була проведена шкільна реформа, що перетворила більшість українських шкіл на двомовні з переважанням польської мови. У Львівському університеті було скасовано українські кафедри, українці не мали вступати до нього. Забороненими стали слова «українець», «український»; замість них реанімувався термін «русин», «русинський». Польська влада проводила політику колонізації – переселення поляків до Східної Галичини та Волині [1, с. 56–59].

Щодо українських земель у складі Румунії, то тут становище було ще гірше. Країна своєю нетерпимістю до національних меншин перевершувала навіть Польщу. У межах Румунії мешкало близько 790 тис українців. Вони проживали на теренах Північної Буковини, Бессарабії, повіту Марамарош [2, с. 588–591].

На відміну від становища українців у складі Польщі і Румунії українці, що проживали у Закарпатті, яке входило до складу Чехословаччини, знаходилися у кращих умовах. Політико-культурний розвиток Закарпаття 1920–1939 рр. відбувався на основі поєднання чехословацького централізму з місцевим автономізмом. Закарпаття було виділене в окремий адміністративний край «Підкарпатська Русь» [2, с. 591–597].

На тлі важкого соціального, політичного і культурного становища українців у складі Польщі і Румунії, дещо легшого в Чехословаччині, єдино важливою культурно-просвітницькою організацією, яка б могла зберегти український народ у названих державах від абсолютної асиміляції, акультурації, відчуття своєї спільної ідентичності, було б товариство «Просвіта» (1868–1939). Це громадська організація, утворена 1868 р. у Львові з метою культурно-наукового розвитку, консолідації народної спільноти та піднесення національної свідомості українського народу. Співзасновником і головою був громадський діяч і політик, священик УГКЦ Микола Устиянович.

«Просвіта» поширила діяльність на всі українські землі (найпотужніші мережі – у Галичині, на Буковині, Поділлі, Київщині, Волині, у Закарпатській Україні). Створена організаційна структура (філії-читальні) у західноукраїнських землях підпорядковувалася Львівському товариству «Просвіта». У підросійській Україні «Просвіти», утворені у 1905–1907 рр. у губернських містах, координували роботу осередків, що з 1917 р. діяли за власними статутами.

«Просвіта» почала з науково-освітньої діяльності, переймаючи цю царину у Галицько-руської матиці. При товаристві працювали спеціально створені термінологічна та з підготовки підручників комісії.

Товариство відкривало бібліотеки, друкарні, книгарні, народні театри, кінотеатри, музеї, здійснювало постановку спектаклів на українську тематику, відзначення ювілеїв відомих українських діячів, визначних подій національного значення, організацію публічних читань, упорядкування українських шкіл.

Усі генеральні секретарі, міністри освіти Української Народної Республіки та державні секретарі освітніх справ Західноукраїнської Народної Республіки у період 1917–1920 рр. (окрім П. Христюка та А. Артимовича) були членами «Просвіти». До Української Центральної Ради входили 122 члени «Просвіти». У виконавчих органах влади першої УНР представництво діячів «Просвіти» становило від 30% до 56%, в Українській Державі – від 6% до 38%, у другій УНР – від 24% до 56%. У ЗУНР члени західноукраїнських осередків «Просвіти» становили від 36% до 47% складу уряду – Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки, 44 представники «Просвіти» були в Українській національній раді ЗУНР [3].

Переважаюча їх більшість була членами львівської просвіти. М. Грушевський обраний головою Української Центральної Ради. Членами УЦР були М. Коваль, М. Корчинський, Ю. Охримович. Г. Тершаковиць очолював канцелярію Галицько-Волинського комітету допомоги жертвам війни при УЦР. Провідні представники товариства входили до Української національної ради ЗУНР, серед них – О. Барвінський, В. Бачинський, О. Колеса, М. Кордуба, С. Смаль-Стоцький, В. Стефаник, К. Студинський, С. Томашівський, А. Шептицький. В уряді ЗУНР в еміграції уповноважений преси і пропаганди призначений О. Назарук, із питань закордонних справ – К. Левицький. Депутатом Ради Республіки обраний М. Корчинський.

Події українсько-польської війни 1918–1919 рр. та окупація краю поляками ускладнили діяльність товариства. «Просвіту» піддали ревізії, після цього заарештували голову товариства І. Кивелюка та члена головного відділу В. Бачинського. Їх вивезли до табору інтернованих в Домб'є (під Краків). В умовах надзвичайного стану будинки «Просвіти» в більшості міст були реквізовані (переважно на військові потреби), діяльність та читалень зупинена.

У 1920-х роках члени львівської «Просвіти» обстоювали права українського народу в польському сеймі (М. Галушинський, М. Макаруша, В. Мудрий). При «Просвіті» було утворено окремих громадянський комітет (пізніше перетворений на «Краєве товариство охорони воєнних могил») для збору інформації про загиблих за волю України (статистичних даних, світлин, записок) та охорони їхніх могил.

У 1921 р. було організовано відзначення 80-ліття народження Ю. Романчука, 5-річчя смерті І. Франка. Останки поета перенесено до збудованої товариством на Личаківському цвинтарі гробниці (29 травня 1921 р.). Організовано «Комітет будови пам'ятника І. Франку (проведено конкурс, виготовлено пам'ятник, відкриття відбулося у 1933 р.). Відзначалося 40-річчя артистичної праці М. Заньковецької, 40-річчя літературної праці О. Кобилянської.

Із 1923 р. увага товариства зосереджувалася на освітньо-організаційній та виховній діяльності. Головний відділ подбав про фахові видання освітніх органів, що були призначені для організаційних завдань та пропаганди, скликав у Львові другий Всеукраїнський освітній конгрес (22–24 вересня 1929 р.). Були організовані мандрівні бібліотеки (47 комплектів; 1925–1928 рр. об'їхали 242 регіони), курси бібліотекарів при філіях.

У 1930 рр. товариство здійснювало видання освітніх часописів («Народна освіта», «Аматорський театр», «Бібліотечний порадник», місячник «Життя і знання»), випускало тринадцять назв газет і журналів. Із популярних видань виходили «Зоря», щорічні календарі, «Катехизис», література господарської тематики [4, с. 380].

Із метою наведення порядку в плануванні видавничої діяльності в травні 1931 р. за рішенням Президії Товариства починає роботу книжково-видавничий відділ «Просвіти». Згідно з інструкцією про порядок діяльності, новий відділ мав розробити перспективний план видань, проводити облік видрукованої продукції і тої, що ще друкується, укладати торговельні угоди на реалізацію чужих видань у магазині та книгарнях «Просвіти», слідкувати за діловим листуванням магазину та ін. Новий відділ підготував і розповсюдив «Правильник діловодства книгарні і видавництва».

Переломним моментом у діяльності «Просвіти» стало прийняття видавничого плану на 1934 р. Свої критичні зауваги висловили газети «Новий час», «Мета», «Життя і знання», «Діло».

Зробивши аналіз усієї своєї видавничої практики, «Просвіта» від 1934 р. поповнює випуск щомісячних книжок обсягом 3–4 друкованих аркуша (48–60 сторінок). Призначені для масового читача книжки не обмежені жанром чи тематикою. Від передвоєнних їх відрізняє більш висока якість поліграфічного виконання, наявність ілюстрацій.

На кошти фонду «Учітеся, брати мої...» намічено випускати щоквартально книжку із серії «Науково-популярна бібліотека». За тематикою нова серія повинна охопити всі галузі знань і в першу чергу українознавство. Книжки видаються добре ілюстровані, у доступному викладі, обсягом близько 100 сторінок. Із часом намічену періодичність випуску книжок «Науково-популярної бібліотеки» було порушено.

Розроблення та широке обговорення видавничого плану позитивно відбилися на матеріальному стані Товариства, про що красномовно свідчать такі цифри: якщо в 1933 р. тираж видань «Просвіти» становив 74 560 примірників, то в 1934 – 175 000. Усього впродовж 1934 та 1935 рр. вийшло 36 назв книжок, що разом із журналом «Життя і знання» становило майже 180 друкованих аркушів. Велика заслуга у цьому редактора видань «Просвіти» В. Сімовича.

Збільшення обсягу видавничої продукції позитивно вплинуло на стан бібліотек Товариства. Кількість книжок у них у 1933, 1934 та 1935 рр. становила відповідно 361,7, 452,8 та 581,2 тис примірників. Добре зарекомендувала себе така форма доведення книжки до споживача, як «мандрівні бібліотеки». У 1935 р. їх кількість збільшилася до 115.

1936 р. «Просвіта» мала 83 філії, 3 210 читалень, 1 207 домівок, 3 209 бібліотек із фондом 688 186 книжок, 2 185 театральних гуртків, 1 115 хорів, 138 оркестрів, 550 гуртків самоосвіти, 86 курсів для неписьменних і 262 гуртки просвітянської молоді.

У наступні два роки справи були ще кращими. Лише активних членів налічувалося близько півмільйона. Працювало 11 комісій (просвітньо-організаційна, освітньо-виховна, видавнича, бібліотечна, господарсько-фінансова, театральна-співова, для поборювання неписьменності та ін.).

Урочисто відзначено 70-річчя заснування «Просвіти». 22 травня 1938 р. відбулося богослужіння, яке відправив єпископ Микита Будка. Андрій Шептицький освятив новий біло-золотистий прапор «Просвіти» з написом: «В силі духа – перемога народу!». Цей прапор вигаптували жінки з «Народного мистецтва» за проектом Святослава Гординського. Прапор увінчали стрічками голова наукового товариства ім. Шевченка професор Іван Раковський, голова «Рідної школи» професор Іван Галуцинський, представники української кооперації та інших організацій.

Після 1937 р. «Просвіта» переживала тяжкі часи. Польська влада закривала читальні, особливо на північно-західних землях. Комуністи намагалися через низові читальні пропагувати «великі перетворення» за Збручем. У таких умовах 8 червня 1939 р. в «Театрі Ріжнорідностей» відбувся останній загальний збір «Просвіти». Він обрав головою Товариства отця Юліана Дзеровича [5, с. 480].

Завдяки «Просвіті» значного розвитку набула фахова національна освіта, яка стала важливим засобом подолання відсталості у сільському господарстві та кооперації, сприяючи економічному розвитку українського села. Як зазначає І. Зуляк, відновлення фахового шкільництва зумовлювалося як власною потребою, тому що економічний і культурний поступ вимагав фахівців, так і соціально-економічною політикою польської влади, оскільки праця у державних польських структурах для українців була малодоступною [6, с. 14–15].

Розвитком українського національного шкільництва, піднесенням культурно-освітнього рівня і національної свідомості українців Галичини поряд із «Просвітою» займалося Українське педагогічне товариство «Рідна школа». Провідні діячі товариства І. Герасимович, М. Галуцинський, К. Малицька, С. Громницький, І. Калинович, О. Терлецький та ін. головну мету «Рідної школи» вбачали у задоволенні потреб українців на ниві початкового, середнього і професійного шкільництва, формуванні національної свідомості, патріотичних почуттів учнів засобами патріотичного виховання.

В умовах польського панування товариства «Просвіти» обов'язково співпрацювали між собою й узгоджували єдину національно-культурну позицію. Це стосується також Волині.

Луцьку повітову «Просвіту» заснували місцеві вчителі Ільченко, П. Голубович, В. Федоренко, Р. Шкляр, С. Богуславський, І. Власовський. Голова ради «Просвіти» від 14 березня 1920 р. – А. Пашук. Структура організації включала такі секції: музично-драматичну (голова І. Пилипчак), культурно-освітню (голова І. Власовський), бібліотечну (голова О. Левчанівська), організаційну (голова П. Голубович), книгарню «Нива» (діяла з 1920 до 1928 р.), радіоаматорський гурток (із зими 1925–1926рр.). Організація легалізована. Окрім того, Луцька повітова «Просвіта» мала філії (на липень 1922 228 філій у повіті).

«Просвіта» ставала центром українського культурного життя на Волині. Одним із важливих напрямів діяльності товариства було поширення української книги. Просвітяни в 1921 р. в Луцьку заснували українську книгарню «Нива» й громадську бібліотеку. Бібліотеки організували й по селах. Популярністю читачів користувалися книги «Українська державність», «Син України», «За правду», «Як Москва нищила Україну», «Оповідання про славне військо запорозьке» [8, с. 30–31].

Значну активність проявляла «Просвіта» щодо розвитку українського шкільництва. Зусиллями товариства організувалися курси для неписьменних селян, а для вчителів – курси українознавства. Активність «Просвіти» не подобалася польській владі, яка не передбачала навчання українців рідною мовою. Як наслідок, у 1924 р. були прийняті два закони, які обмежували використання української мови, що призвело до знищення українського шкільництва. Так, якщо у 1925 р. на Волині було 500 українських шкіл, то через десять років їх залишилося лише чотири.

Важливим елементом патріотичного національного виховання, як пише Микола Кучерепа, були Шевченківські академії, які з великою урочистістю в переповнених просвітянських залах відбувалися в містах і селах Волині. Польська влада досить часто забороняла проведення шевченківських свят, виступи на теми українознавства [8, с. 32].

На початку 1930-х років польською владою були заборонені українські вивіски «Просвіти», чинилися всілякі перешкоди щодо постановки вистав, використання приміщень для культурно-освітніх цілей. Було закрито бюро правових порад та подань організації. За членство в «Просвіті» почали арештовувати й висилали у табори інтернованих. Урешті-решт, організацію звинуватили в поширенні комуністичних ідей і в антиурядовій діяльності.

Питання про існування Луцької повітової «Просвіти» розглянула місцева влада, і 16 грудня 1932 р. волинський воєвода видав постанову про її ліквідацію.

Щодо Буковини, то тут товариства «Просвіта» було створене у 1869 р. З ініціативою виступило українське православне духовенство й отримало назву «Руська бесіда», діяльність якого найповніше висвітлена в наукових працях О. Дображанського [9]. Великий внесок у розвиток просвітництва на Буковині зробили Юрій Федькович, Ольга Кобилянська, Степан Смаль-Стоцький, Сільвестр Яричевський. Особливо відзначилися у цьому брати Воробкевичі. Велику увагу приділили також організації хорів. А створена Сидором Воробкевичем пісня «Мово рідна, слово рідне» стала своєрідним гімном просвітян не лише на Буковині. Активно розвивалася видавнича діяльність. До 1918 р. «Руська бесіда» видала 270 періодичних і неперіодичних книжкових видань. Після 1918 р. румунська влада заборонила діяльність читалень, а важливіші завдання «Руської бесіди» перебрали товариства «Народний Дім» і «Українська Школа» у Чернівцях. Після ліквідації Української Національної партії 1938 р. представництво і заступництво українців на Буковині перед румунською владою перебрала «Руська бесіда», яка знову розвинула діяльність. Після окупації Буковини радянськими військами 1940 р. «Руська бесіда», як і всі інші українські організації, була заборонена [9, с. 507–510 ; с. 25–29].

На Закарпатті українська громадська організація під назвою «Товариство «Просвіта» Підкарпатської Русі» заснована 9 травня 1920 р. в м. Ужгород відомими вченими, педагогами, громадсько-культурними і політичними діячами Августином Волошиним, Юлієм і Михайлом Брацайкама, Августином Штефаном, Миколою Творидлом, Іваном Панькевичем, Василем Гаджегою, Віктором Желтваєм, Миколою Долинаєм, Степаном Клочураком, Павлом Яцком та ін.

Незмінним головою «Просвіти» від часу створення і до її ліквідації в 1939 р. угорською владою був адвокат Юлій Брацайко.

Головною метою діяльності товариства було культурне й економічне піднесення закарпатських русинів-українців, насамперед виховання їх у моральному і патріотичному дусі.

За час діяльності у 20–30-ті роки ХХ ст. «Просвіта» домоглася значних успіхів у культурному розвитку, поширенні освіти і знань, науковому вивченні історії і культури Закарпаття, вихованні національної самосвідомості і національної гідності. Серед її основних здобутків: спорудження і відкриття у 1928 р. національно-культурного центру – Народного дому товариства «Просвіта» в Ужгороді та народних домів в інших місцевостях краю, заснування першого на Закарпатті професійного українського театру – Руського театру товариства «Просвіта», видання 12 томів (у 14 випусках) наукового збірника товариства «Просвіта» в Ужгороді, 150 книжок і брошур наукового, художнього, публіцистичного, господарського характеру, серед них – щорічних популярних у народі, у тому числі серед селян, календарів-альманахів «Просвіти», заснування поважної бібліотеки в Народному домі в Ужгороді та 248 читалень по всьому краю, краєзнавчого музею, Руського національного хору та 94 хорів і 135 театральних гуртків у селах Закарпаття, духових оркестрів, спортивних клубів, курсів із подолання неписьменності, господарських об'єднань, кредитних спілок, споживчих товариств та ін.

Велика заслуга товариства «Просвіта» у тому, що воно підготувало благодатний ґрунт для проголошення незалежної Карпатоукраїнської держави – Карпатської України (1939 р.).

У вересні 1939 р. внаслідок так званої змови Молотова-Рібентроппа Західна Україна була поділена між Радянським Союзом і гітлерівською Німеччиною. У результаті державні кордони відірвали від України Берестейщину, Підляшшя, Холмщину, Надсяння, Лемківщину, Придністров'я.

Більшовицький режим не зміг пробачити «Просвіті» її виняткової ролі у розбудові світогляду людей, які ставали свідомими українцями, здобували навички цивілізованого господарювання, позбувалися неучтва і безкультур'я, прилучалися до здобутків світової культури та чистих джерел національних традицій. Тому не дивно, що поряд із деякими spektakлярними заходами у розбудові українських радянських установ освіти, культури й науки більшовицький режим ліквідував восени 1939 р. товариство «Просвіта». У 1939 р. були закриті й здебільшого знищені практично всі діючі тоді українські культурні, наукові і господарські організації, котрі розглядалися як вогнища «сепаратизму». Частина вчених було репресовано.

Можливо, чи не найбільшою втратою для української культури стало знищення величезної кількості українських книжок, рукописів, архівних матеріалів незалежно від їхньої ідейної спрямованості та змісту і навіть медичних та господарських poradників.

Тисячі діячів, активістів – членів «Просвіти» ув'язнено в тюрмах і таборах ГУЛАГу, заслано в сибірську тайгу та степи Казахстану, загинуло під час масових розстрілів у 1941 р. Репресії щодо вцілілих просвітян продовжувалися і після 1944 р.

Література:

1. Федевич К.К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939 (Інтеграція галицьких українців до польської держави у 1920–1930-ті роки). Київ, 2009. С. 56–59.
2. Магогій П.Р. Україна. Історія її земель та народів. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2012. С. 588–591, 591–597.
3. Товариство «Просвіта». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
4. Малюта О.В. Львівське товариство «Просвіта»/ *Енциклопедія історії України* : Т.6 / редкол. В.А. Смолій (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 2009. С. 380.
5. «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): збірник матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / упор., ред. В. Германа. Київ : Просвіта, 1998. 480 с.
6. Зуляк І. Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність : автореф. дис. ... д.іст.н. Чернівці, 2006. С. 14–15.
7. ЦДІАУ у Львові. ф. 206, оп.1. спр. 210, арк. 3
8. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. Вип. 3. С. 30–32.
9. Добржанський О. Культурно-освітні товариства і українське національне відродження на Буковині (друга половина XIX–початок XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 507–510; Добржанський О. «Руська бесіда» – провідне українське просвітне товариство на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2018. Число 19. С. 25–29.
10. Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. *Літературознавча енциклопедія* : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. Т. 2. С. 107.

УДК 94 (477) «19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.12>

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНИХ ЗАХОДІВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВОЛИНИ У 1920–1930 рр.

Філіпович Мирослава,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-3220-6746

У роботі здійснюється аналіз методичного забезпечення просвітницько-виховних заходів на Волині у 1920–1930 рр., адже під впливом національно-культурного відродження змінюється стратегічна мета діяльності культурно-просвітницьких організацій. Зусилля прогресивного українства були спрямовані на формування національно свідомого громадянина, здатного здобути незалежну державу і зберегти її. При цьому зміст, методи та форми діяльності постійно вдосконалювалися відповідно до загальної просвітницько-виховної мети.

Товариства Волині у міжвоєнний період усвідомлювали, що час та обставини вимагали змін, появи інтелектуально багатой людини, яка вміла б підпорядкувати свої почуття розумові, тому основною ціллю у громадсько-педагогічній практиці стає виховання характерів.

Мета статті – висвітлення методів громадської діяльності та методичного забезпечення, які були спрямовані на національне виховання. Сформована зусиллями громадських товариств особистість повинна була гармонійно поєднувати у своїй діяльності суспільні й особисті інтереси, а за необхідності вона свідомо мала підпорядковувати особисті інтереси суспільним. Провідним засобом виховання такої людини було визначено самоосвіту.

Методологічну основу становить порівняльно-історичний підхід, що передбачає сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дають змогу виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі громадсько-педагогічно середовища на Волині з погляду становлення формування національно-патріотичної особистості в умовах окупації.

Ключові слова: особистість, громадська діяльність, Волині, виховання, товариства.

Filipovych Myroslava. Methodological support of outreach activities of non-governmental organizations in Volyn in 1920–1930

The work analyzes the methodical provision of educational and educational activities in Volyn in 1920-1930, because under the influence of the national and cultural revival, the strategic goal of the activities of cultural and educational organizations changes. The efforts of progressive Ukrainianism were aimed at the formation of a nationally conscious citizen capable of gaining an independent state and preserving it. At the same time, the content, methods and forms of activity were constantly improved in accordance with the general educational goal.

Volyn societies in the interwar period realized that time and circumstances demanded changes, the emergence of an intellectually rich person who could subordinate his feelings to reason, therefore the main goal in social and pedagogical practice became the education of characters.

The purpose of the article is to highlight the methods of public activity and methodical support, which were aimed at national education. A personality formed by the efforts of public associations had to harmoniously combine social and personal interests, and if necessary, it had to consciously subordinate personal interests to public ones. Self-education was defined as the leading means of raising such a person.

The methodological basis is a comparative-historical approach, which involves a set of cognitive tools and procedures that allow us to identify similarities and differences between the phenomena being studied. The scientific novelty consists in a comprehensive analysis of the socio-pedagogical environment in Volyn from the point of view of the formation of a national-patriotic personality in the conditions of occupation.

Key words: personality, public activity, Volyn, upbringing, associations.

Виклад основного матеріалу. Із метою забезпечення просвітницько-виховних заходів громадських організацій громадські діячі видавали різноманітні методичні брошури, підручники, посібники, у яких обґрунтовувалися теоретично і використовувалися у практичній роботі такі основні засоби національного виховання: рідна мова, історія, географія; фольклорно-етнографічні матеріали; народні та релігійні традиції, звичаї, обряди; національна культура; дати народного календаря; національна символіка.

У діяльності молодіжних, громадських, педагогічних, наукових, кооперативних організацій і товариств національного напрямку виявлялися повна єдність, інтеграція зусиль, взаємодопомога, взаєморозуміння. Особлива єдність, інтеграція і координація спостерігалися у діяльності товариства «Рідна школа», Взаємна поміч українського вчителства (ВПУВ), Учительська громада, Наукового товариства імені Тараса Шевченка (20–30-ті роки ХХ ст.).

Взаємодія школи, сім'ї та громадськості у вихованні мала системний характер і включала три складові частини: організаційні, методичні, інформаційні зв'язки, спільна діяльність яких забезпечувала закріплення за кожним елементом системи певного змісту в загальному процесі виховання з урахуванням його специфіки, а також перехід від епізодичних, розрізнених виховних заходів до послідовної лінії впливу.

У тогочасних дослідженнях зазначалося, що особистість формується і в школі, і вдома, і в «цілій суспільності». Засобами цього формування були звичаї, обряди, опінія, переконання, традиція, релігія, мова, письменство, національні генії, поети, герої, рідне мистецтво, національні духовні й матеріальні надбання тощо.

У сім'ї, що є першоосною духовного, економічного та соціального розвитку суспільства, опікувалися, щоб кожна дитина всебічно розвивалася, набувала елементарних знань про навколишнє середовище, постійно розширювала горизонти власної духовності, знала й шанувала традиції та звичаї рідного народу.

Так, Л. Ясінчук у працях «Азбука нації. Рідна школа та її вага» (Львів, 1931), «Рідна школа» в ювілейному році» (Львів, 1931), «50-літ «Рідної школи» (Львів, 1931) та ін. розкрив, насамперед, значення національної школи у боротьбі за самостійність українського народу. Автор на історичних прикладах показав, як школа стримувала занепад нації у XVI–XVII ст., та змалював п'ятдесятирічний шлях розвитку товариства «Рідна школа». Говорячи про діяльність товариства у післявоєнний період (1918–1931 рр.), дослідник відзначив її «найбільший розгін». Л. Ясінчук указав на всі складні умови життя «Рідної школи», зупинився на розв'язанні основних завдань шкільництва для потреб рідного народу.

Найважливіші практичні вказівки, як проводити народні читання, подав Б. Грінченко в «Зорі» у статті «Про українську книжку на селі» і першим увів назву «народні читання», під цим значення він розумів «читання літературного твору ширшій громаді зібраних людей». У цьому сенсі цікавою була і його книжка «Перед широким світом», видана в Києві у 1907 р.

Першим, хто займався теоретичною справою щодо «людового університету», був Е. Косевич, який на сторінках «Літературно-наукового вісника» написав статтю про «Людіві університети».

Із метою підготовки національно свідомого вчителя створювалися якісно нові за змістом і національною спрямованістю підручники. Серед них – книжки «Перша українська читанка для I і II курсів учительських семінарій» Д. Лукіяновича (Львів, 1929), «Короткий нарис історії української літератури. Підручник для шкіл і самоосвіти» В. Радзиковича (Львів, 1930), «Нарис психології» С. Балея (Львів, 1922), «Педагогіка» Ю. Дзеровича (Львів, 1937), «Історія українського виховання» Б. Заклинського (Коломия, 1919), «Наука виховання» О. Макарушки (Львів, 1922), «Виховне навчання» Г. Терлецького (Львів, 1939) та ін.

Головними принципами створення підручників для освітянських навчальних закладів були науковість, проблемність, насиченість українознавчим матеріалом у поєднанні із загальнолюдськими цінностями. Посилення українознавчого аспекту змісту педагогічної освіти позитивно впливало на підготовку майбутніх учителів до практичної реалізації завдань національного виховання. Однак розроблена навчальна література не повністю відповідала тим вимогам, які були теоретично обґрунтовані галицькими педагогами, а з окремих предметів – історії педагогіки, психології, української мови – узагалі не існувало стабільних українських підручників.

У 20-х роках з'являються перші підручники під назвою «Народня освіта й виховання народу» (1920), «Позашкільна освіта» (1927), видані одним із найвизначніших фахівців у царині позашкільної освіти М. Галушинським. У них розкрито досвід освіти дорослих у світі та Україні, проаналізовано зміст, методи, форми освітньої праці, показано еволюцію її мети. Так, він, зокрема, зазначав «найважливіші вимоги: добір творів до читання і добір лектора. Слід починати від найлегших – казок, до трудніших – романи, поезія. Читати належить із розвагою, поволі, не пропустити ні однієї уваги киненої слухачами; нав'язувати до тих уваг коротку розмову; направляти декуди непорозуміння у слухачів, самому перервати читання у відповідні хвилини, щоби слухачам дати спромогу відчутти та пережити вражіння; пояснити там, де потреба пояснення; не губитися в увагах, не розводнювати вражіння; а найважливіше – до читання докладно приготувитися» [1, с. 27].

На його думку, головними правилами для успішного ведення курсу були:

- «1) Курси не мають більше 10 учнів.
- 2) Не залучати осіб різного віку.
- 3) Навчання об'єднує читання, писання і рахування.
- 4) У науці рахування подавати приклади з життя.
- 5) Неграмотних учити таким способом, щоб вислід научання ставав видний в найкоротшому часі.

- 6) Звертати увагу на те, що читання і писання не є метою, але середником для добуття науки.
- 7) У читаннях, розмовах, рахункових прикладах на курсі для старших не брати матеріал для дітей.
- 8) Не розводитися про річі, знані кожному дорослому чоловікові.
- 9) Обминати наукового баясту шкільної рутини й систематики, обчислені на літа; пояснити головні річчі точно й виразно.

10) Остаточна мета: вироблення в них справности думання і розбудження їхньої дрімучої душі» [2, с. 31].

Важливу роль у навчанні неписьменних відігравали букварі та методичні посібники на допомогу особам, які займалися просвітою народних мас. Це – «Буквар для науки неграмотних» О. Солтиса (1907 р.), «Буквар для самоуків» М. Борисової (1921 р.). Із часом укладання букварів удосконалювалося, пристосовуючись до інтелектуального рівня осіб старшого віку, з яких вони не лише вчилися грамоти, а й розширювали свій світогляд. До них також додавалися методичні рекомендації особам, які навчали неграмотних. Так, у 1928 р. виходить спеціальний буквар «Рідне слово» А. Домбровського, що складався з двох частин: букваря і читанки, яка містила матеріал із загальноосвітньої тематики для вдосконалення техніки читання. До нього автор опрацював також методичний покажчик. У 1938 р. за редакцією В. Полянського видано буквар для неписьменних «До сонця», аналогічний попередньому, та підготовлений до нього методичний посібник «Вчіть неписьменних» І. Петрів і І. Ющишина.

У 1934 р. видається перший український підручник для самоосвітників «Порадник для самоосвітніх гуртків». Наступного року виходить у світ «Порадник для освітників» С. Магальяса, у якому автор намагався подати відомості, необхідні для проведення культурно-освітньої праці з дорослими, розкриваючи завдання, мету, даючи детальну характеристику форм, методів, способів, рекомендуючи, як найдоцільніше використовувати засоби освіти дорослих, які підказувало життя.

Побачила світ методична праця О. Солтиса «Як найзручніше засновувати курси для неграмотних і як вести науку на перших лекціях». Деякі польські підручники і методичні вказівки були зібрані у виданні «Освітня праця, її завдання, методи і організація» (Pracaoswiatowa, jejzadania, metody, organizacja) (Краків, 1913 р.).

У січні місяці 1939 р. Видавниче товариство ім. кн. К. Острозького в Луцьку видає практичний порадник «Як провадити культурно-освітню працю на селі», де містилися такі розділи: «Засади й методи культурно-освітньої праці на селі», «Як провадити бібліотеку й читальню», «Як провадити драматичний гурток», «Як заложити хор», «Як улаштувати свята», «Як декламувати», «Як організувати канцелярію й книговодство», а також книжку А. Вівчарука «Кооперативний рух на Волині та його вигляди на майбутнє».

Розвиткові пластової ідеї сприяли видані ще в 1913 р. перші пластові підручники, зокрема книжка Є. Слабченка «Пласт», видана накладом «Вістей із Запоріжжя» у Львові 1913 р., книжечка проф. П. Франка «Пластові ігри та забави», видана у Львові 1913 р., а також «Пласт» О. Тисовського, що мав для пластунів-українців таке саме значення, як посібник Р. Павела для англійських скаутів. Цей підручник було написано за ініціативою І. Боберського. У цей же період П. Франко видає «Пластові ігри та забави».

У Львові 1921 р. вийшла друком друга книжка д-ра О. Тисовського «Життя у Пласті». О. Яремченко – автор книжки «Основи пластуництва», що вийшла друком у Берліні 1923 р., та кількох дописів у пресі. У згаданій книжці «Основи пластуництва» є розділ «Скавтінг на Великій Україні», але без даних про початки Українського скавтингу. Автор подає проєкт організації Українського «Пласту» на Центральних українських землях, пристосовуючи його до географічних і економічно-політичних умов життя Придніпрянщини, трохи відмінних від українського «Пласту» в Західній Україні.

О. Яремченко у віденській «Волі» у 1920 р. пише, що скавти носили відзнаку «три колоски». Є. Слабченко написав підручник «Український скавтінг», але він не був друкований. Один примірник книги перебуває в музеї-бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі.

О. Тисовський відзначав: «Зміст нашої діяльності – не пуста військова муштра, а гарне, різноманітне, ідейне життя в товаристві добрих, чемних і веселих товаришів. У нас одні одним мають навчатися з примусу лише добровільно, охотно, розумно для добра і розвитку нашого уряду, а з ним і цілого великого українського народу. Свідомість цього робить цю військову карність у нас правдивою приємністю, саме вона, а не пуста зарозумілість, простує нам плечі й підносить наші голови гордо в гору» [6, с. 56].

Популярності пластового руху сприяли праці О. Вахняника й інших прихильників «Пласту», також пластові часописи «Молоде життя», «Український пласт», у яких подавався значний матеріал із пластового життя в краї.

Активну підтримку «Пласт» отримував і від українського студентства, яке на своєму конгресі у Празі (20 червня – 7 липня 1922 р.) постановило, що «пластовий рух заслуговує на якнайпильнішу

увагу і студіювання з боку українського юнацтва, а зокрема студентство і домагається якнайсильнішої підтримки з боку академічної молоді, перебуваючої як у краю і за кордоном» [5, с. 11].

У 1921 р. починає виходити у Львові журнал для пластового юнацтва «Молоде життя», а наприкінці цього етапу (1930 р.) – і «Пластовий шлях» як журнал пластової думки. З'являються пластові публікації, творчість молодих пластових поетів, допоміжні матеріали для пластової виховної праці.

Указана проблема широко висвітлювалася на сторінках педагогічних видань, що виходили у Західній Україні у міжвоєнний період: «Рідна школа», «Учитель», «Учительське слово» (з додатками «Шлях навчання та виховання», «Методика і шкільна практика»), «Українська школа» й ін.

Результати дослідження свідчать, що розвиткові національного виховання сприяло зародження педагогічної преси. Часописи «Газета шкільна», «Шкільна часопись», «Учитель», «Прапор», «Наша школа» висвітлювали нові досягнення зарубіжної педагогіки, національні виховні традиції, досвід учителів із національного виховання учнів. На їхніх сторінках знаходили відображення актуальні питання, одним із яких виступала дилема «я і суспільство». На початок ХХ ст. у педагогічній пресі утверджується думка, що люди повинні жити не лише індивідуальним життям, а й громадським, яке проявляється їх участю у житті нації (О. Іванчук), тобто бути ідейними – суспільні інтереси ставити вище своїх власних, розуміючи, що «їх правдиве добро залежне від добра загалу» (І. Франчук).

Деякі матеріали з практики ведення просвітницько-виховних заходів містяться і в тогочасній партійно-політичній періодиці: «Діло», «Свобода», «Громадський вістник», «Український вістник», «Громадська думка», «Слово», «Новий час», «Громадський голос», «Мета», «Нова зоря», «Сила», «Культура», «Нові шляхи», «Праця», «Заграва», «Перемога», «Батьківщина», «Український голос», «Народ», а також низка польськомовних видань. На їхніх сторінках відображено діяльність молодіжних, просвітницьких, педагогічних та інших культурно-освітніх й економічних товариств, їхні взаємини.

У 1925 р. львівська «Просвіта» розпочала видавати періодичний журнал «Бібліотечний порадинок», метою якого було інформувати про вихід нових книжок, про умови їх придбання. У виданні вміщувалися короткі рецензії та інша інформація, яка допомагала працівникам бібліотек.

Цікавим у цьому плані був 60-сторінковий збірник «Ватра», який видавала «Молода громада» – найвищий учнівський орган Української гімназії в Рівному. Зміст збірника: 1) від редакції; 2) серпантинами життя – С. Кушніренко; 3) із циклу «Ходоси» – Б. Кентржинського; 4) «Під плюскіт дощу» – М. Л.; 5) «Передвечір'ям» – І. П.; 6) «У місячно-чарівну синю ніч» – Ер. Н.; 7) «Молодь і кооперація» – С. Крилатого; 8) «Хроніка. Мистецьке оформлення збірника – Ніла Хасевича.

У статті «Від видавництва» зазначалося: «Часопис буде служити великій справі піднесення культурного рівня українського волинського загалу... Тут знайдуть місце перш за все статті, що обговорюватимуть суто шкільні справи; у тісному зв'язку з ними будуть іти статті про теорію й техніку культурно-освітньої праці серед найширших мас народу...» [3].

Ці питання обговорюються також і на сторінках преси (наприклад, у часописах «Народня просвіта», «Життя і знання» були спеціальні розділи, де подавалися методичні рекомендації).

У висвітленні питань освіти важливе місце належало періодичній пресі. Це насамперед стосується журналу «Учительське слово» – органу товариства «Взаємна поміч українського вчительства» (ВПУВ). Журнал почав видаватися у Львові ще до Першої світової війни. Його видання з перервами продовжувалося до вересня 1939 р. Протягом 20–30-х років у журналі були опубліковані окремі тексти законодавчих актів Польської держави, що безпосередньо стосувалися школи Західної України. Опубліковано також низку статей-коментаріїв до законодавчих актів у галузі освіти, розпоряджень кураторів. У цих матеріалах чітко видно позицію авторів, яка свідчила про крайню непопулярність шкільної політики тодішньої польської адміністрації серед західноукраїнської інтелігенції. Автор статті «Сумний об'яв» зазначив, що різноманітні реорганізації системи освіти у Польщі були спрямовані на скорочення і поступову ліквідацію національних учительських кадрів на західноукраїнських землях і тому «українському учительству нема чим радіти».

У 1921–1922 рр. виходив орган Української крайової студентської ради західних земель України у Львові – бюлетень «Наш шлях». Через незначний тираж і поліцейські гоніння нині відомо лише декілька номерів бюлетеня. На його сторінках публікувалися оригінальні матеріали про студентський рух та освіту у Західній Україні.

Певний корисний матеріал, переважно з питань вищої освіти та життя учнівської молоді, можна знайти на сторінках журналу «Студентський шлях», що виходив у 1931–1934 рр. у Львові.

Певні відомості про освіту містяться у бюлетенях організації українських націоналістів (ОУН) «Юнак», «Юнацтво». Особливо характерними для цих видань були пропагандистські матеріали, різні звернення до молоді, заклики до силової боротьби проти встановленої польськими властями

гнобительської для українців у системі освіти. Так, у зверненні «До боротьби за душу української дитини», опублікованому в бюлетені «Юнацтво» (1933, № 4–5), вказано: «Вже крайній час усунути з українських земель кузні рабів – найницькі школи, найницьких учителів і дух найницький зі шкіл! Вже крайній час підняти і повести дійсну боротьбу за душу українських дітей, за українську школу!».

Питанню освіти час від часу приділяв увагу журнал «Нова культура», порушуючи актуальні теми, зокрема про поневіряння українського університету, колонізацію української школи.

Значний матеріал на освітянську тематику міститься в одному з найбільших видань Західної України – газеті «Діло». Окремі конфісковані статті газети «Діло» висвітлювали життя студентів і учнів. Так, номер газети за 18 вересня 1924 р. був конфіскований за вміщення замітки «Своє і чужоземне студентство»; у ній йшлося про міжнародні студентські конференції у Будапешті й Варшаві за участю представників Центрального союзу українського студентства західних земель України й еміграції (Цесусу).

У 86-му номері газети за 20 квітня 1932 р., у рубриці «Із шкільних практик», опубліковано два листи учнів, у яких вони висловлювали свій протест проти жорстокого поводження учительки-польки.

Молодіжний двотижневик «Сяйво» від 1 лютого 1930 р. (№ 6) умістив на своїх сторінках дві замітки про боротьбу учнів промислових шкіл проти жорстокого поводження вчителів. Йшлося про учнівський страйк, про солідарність зі страйкуючими учнями.

Як свідчать конфісковані номери газет «Сила», «Трибуна молодих» (Trybuna mlodych), учнівська та студентська молодь рішуче виступала за мир, проти воєнізації життя, проти реакційних профашистських сил. Вищеназвані органи дотримувалися прокомуністичної орієнтації. Значну увагу питанням освіти приділяли й інші органи преси цього ж напрямку. Так, нелегальні бюлетені «Комсомолец З.У.», «Молодий Спартак» рішуче виступали за безплатне навчання рідною мовою, проти національного гноблення, проти фашизації, мілітаризації шкільної молоді, за розбудову дитячих піонерських організацій.

Окремі номери газет «Наше слово», «Нове село» були конфісковані за публікацію звернень керівництва «Рідної школи», які закликали боронити українські школи, організовувати акції протесту, шкільний плебісцит за навчання рідною мовою.

У висвітленні питань періодична преса мала свої відмінності. Якщо журнали подавали здебільшого узагальнюючі статті, то газети разом із цим друкували переважно замітки і повідомлення оперативного характеру, зокрема матеріали про тяжке матеріальне становище й утиски на національному ґрунті в українських школах і т. д. Подібно до газет листівки також мали оперативний характер, але дещо іншого змісту. На відміну від газет вони видавалися або до якихось конкретних дат (1 Травня, річниці смерті Леніна, Лібкнехта, Люксембург, початку нового навчального року), або присвячувалися якимось конкретним вимогам (зниженню оплати за навчання, праву екстериторіальності вишів).

На жаль, тоді у Волинському воєводстві бракувало спеціалістів із просвітницької діяльності. Цю прогалину намагалися заповнити журнал «Життя і знання», який видавала матірня «Просвіта» у Львові, та україномовний часопис «Спортивний вісник» (згодом – часопис «Змаг»). На сторінках цих періодичних видань часто друкувалися статті М. Галушинського, Є. Жарського, А. Річинського, І. Пашкевича, В. Короліва та багатьох інших, які носили навчально-методичний характер, містити описи різних видів спорту (легка атлетика, футбол, волейбол, баскетбол, плавання та ін.). Окрім техніки виконання окремих видів спорту, велика увага зверталася на вивчення правил спортивних ігор багатьох його видів, а також друкувалися практичні поради з кресленнями, як збудувати й обладнати спортивний майданчик для заняття легкою атлетикою, спортивних ігор.

Почерпнути інформацію про туристичне життя волинян маємо змогу з часописів «Життя Кременеччини», «Земля», «Земля Волинська». Цінним, хоча й неповним, джерелом з історії туристичного руху є «Путівник» М. Орловича.

Із метою більш фахового викладання та проведення освітянської праці організовуються курси, проводяться наради, з'їзди, конференції, які сприяли фахово-теоретичній підготовці освітян. У результаті проведених заходів спостерігалися підйом в освітній сфері, кількісне та якісне зростання освітніх інституцій, ріст почуття відповідальності й дисципліни освітян.

Отже, питання освіти широко висвітлювалося у західноукраїнській пресі 20–30-х років. Газети, журнали, листівки увібрали в себе практично весь спектр освітянських подій того часу: українські високі школи у Львові, шкільні плебісцити; протести українського населення проти закриття українських шкіл; здійснення терористичних актів учнями і студентами – членами ОУН; виступи студентів проти підвищення оплати за навчання; протистояння студентів на національному ґрунті та ін.

Громадські товариства Волині розглядали як одне з першочергових завдань піднесення національної свідомості населення. В умовах асимілятивної політики польських властей, активного наступу на

національну освіту культурно-освітні осередки молоді стали чи не єдиними носіями національного життя, своєрідними оберегами культури.

Значну увагу приділяли товариства Волині закладенню в душі підростаючого покоління «великої сили духу, що витворював у подальших роках патріотизм, мужність, відданість, сміливість, жертвовність, несхибність і стабільність дотримання ідеї через самовдосконалення і консолідацію культурно-просвітницьких та громадсько-політичних товариств, союзів, організацій» [7]. Таке підґрунтя, що було закладене у моральне виховання, піднесло національну свідомість.

При цьому слід зазначити, що не лише українські товариства брали активну участь в освітньо-виховному процесі молоді Волині міжвоєнного періоду.

Рідна мова та виховання й навчання у цей час стали синонімами, аксіомою, що її ніхто категорично не наважувався ні заперечувати, ні навіть доводити. Через рідну мову збуджувалася й міцніла національна свідомість покоління, що виявилася у високій патріотичній свідомості.

Адже моральність забезпечується прилученням людини з раннього віку до духовної і матеріальної культури народу через рідну мову, українознавство та культуру. Рідна мова – це самобутній спосіб мислення, оригінальний засіб пізнання дійсності, неповторний і нічим не замінний інструментарій творчості народу.

Основна форма, у якій функціонують цінності, – це ідеал. Він є гранично вираженою цінністю, організуючим, цільовим началом людської життєдіяльності. В ідеалі цінності – риси більш загострені, у них чіткіше виявлений момент доцільності, імперативності, спонукальності. Найяскравіше в ідеалі виражені його закличність, імперативність, а тому він виступав цементуючим началом життя, його організуючою силою, що перетворювала буття людей на структурно-упорядковане ціле, цілеспрямований процес. Ідеал був завжди мисленням запереченням існуючого недосконалого етапу дійсності та, формуючись у запереченні дійсності, він, до певної міри, відбивав історично обмежене уявлення про бажане життя [4].

Даючи характеристику рис ідеалу українця, специфіки його характеру, геополітичного розміщення території та його вплив на своєрідність духовності, помічаємо, що вона адекватна загальноприйнятій характеристиці українця – людини лагідної і щирої, правдолюбної та доброзичливої, дотепної і жартівливої, талановитої та працюючої, витривалої і терпеливої, з її високою емоційністю, чутливістю та ліризмом, що виявляються, зокрема, в естетизмі українсько-народного життя і звичаєвості й обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному гуморі, в яскравості ужитково-прикладного мистецтва, у концентрованій спрямованості на самопізнання через природу та тонких рефлексіях на її красу.

Висновок. Таким чином, аналізуючи систему просвітницько-громадської діяльності товариств міжвоєнного періоду, слід констатувати, що вона була значною мірою зосереджена на морально-етичному аспекті, вихованні, любові до краю та вдосконаленні суспільного й індивідуального.

Література:

1. Галушинський М. Народня освіта і виховання народу: методи і цілі. Львів : коштом Товариства «Просвіта» у Львові, 1920. 35 с. Галушинський М. Українські народні бібліотеки праця над поширенням книжки. Львів : Просвіта, 1926. 15 с.
2. Лісові чорти: їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історично-мемуарний збірник у їх шістдесятиріччя. Вашингтон – Нью-Йорк – Торонто, 1983. 230 с.
3. Найда Р. Просвітницько-виховна діяльність молодіжних товариств на Волині (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2008. 20 с.
4. Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. 264 с.
5. Тисовський О. Пластові закони. Львів : б. в., 1922. 42 с.
6. Федорчак В. Лугова організація в роках 1925–1935. Історичний нарис. Львів, 1935. 56 с.

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.13>

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА У ВИВЧЕННІ АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ

Халак Надія,

*вчений секретар Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України,
ORCID ID: 0000-0003-1582-5518*

У статті порушуються актуальні питання дослідження періоду Другої світової війни на теренах Волині і потреби точної географічної локації населених пунктів. Викладено загальні зауваги щодо використання карт і довідників, які існували на той час, подано їх перелік. Звернено увагу на можливість використання сучасних Інтернет-ресурсів, які надають перегляд оцифрованих видань та сканованих карт того часу¹. В Інтернет-доступі також є можливість користуватися довідковими ресурсами з переліками населених пунктів, які існували у рамках різних адміністративно-територіальних поділів упродовж ХХ ст. Такі цифрові платформи нещодавно створені в Польщі та Україні. Це, зокрема, окремі бази даних населених пунктів Волинського воєводства у міжвоєнний період ХХ ст., підготовлені на основі довідників, які дають можливість пошуку на окремих квадратах карт WIG2. В Україні розпочато створення векторизованої платформи «Волинь інтерактивна», яка має на меті надати цифрову платформу для розвитку досліджень у галузі гуманітарних дисциплін, підготовлених за допомогою інформаційних технологій. «Волинь інтерактивна» дає можливість не лише здійснювати пошук населених пунктів, визначати його існування чи ліквідацію у певний період, а й створювати цифрові проєкти, які корелюють між собою просторові координати населених пунктів, інформацію про них та час або часовий проміжок.

Використання згаданих довідкових ресурсів і цифрових платформ є необхідною умовою для написання, зокрема, історичних досліджень. Наведено приклад, як невірна локалізація населених пунктів і плутанина у географічних назвах призводить до помилкових висновків у написанні історії польсько-українського протистояння на Волині в часи Другої світової війни. Дотримання наукової методології дослідження, яка передбачає співставлення інформації історичних джерел із довідниками, використання карт, а також історіографічного досвіду дасть змогу уникнути помилок. Лише міждисциплінарний підхід у дослідженні – співпраця істориків, джерелознавців, географів, картографів – може забезпечити максимальний результат.

Цей висновок, очевидно, має бути актуальним і для польських, і для українських істориків.

Ключові слова: Волинь, картографічні джерела, українсько-польські відносини, Друга світова війна.

Khalak Nadiia. Cartographics sources in the study of current issues of the modern history of Volyn

The article deals with the topical issues of researching the period of the Second World War on the territory of Volyn and the need for the exact geographical location of settlements. General comments on the use of maps and reference books that existed at that time are outlined, and a list of them is provided. Attention is drawn to the possibilities of using modern Internet resources, which make it possible to view digitized editions and scanned maps of that time. With Internet access, it is also possible to use reference resources with lists of settlements that existed within the framework of various administrative and territorial divisions during the 20th century. Such digital platforms have recently been created in Poland and Ukraine. These are, in particular, separate databases of settlements in the Volyn Voivodeship in the interwar period of the 20th century, prepared on the basis of directories that allow searching on individual squares of WIG maps. In Ukraine, the creation of the vectorized platform "Volyn Interactive" has begun, which aims to provide a digital platform for the development of research in the field of humanitarian disciplines, prepared with the help of digital technologies. "Volyn Interactive" makes it possible not only to search for settlements, to determine their existence or liquidation in a certain period but also to create digital projects that correlate the spatial coordinates of settlements, information about them, and time or time interval.

The use of the mentioned reference resources and digital platforms is a necessary condition for writing, in particular, historical studies. An example is given of how incorrect localization of settlements and confusion in geographical names leads to erroneous conclusions in writing the history of the Polish-Ukrainian confrontation in Volyn during the Second World War. Adherence to the scientific research methodology, which involves comparing information from historical sources with reference books, using maps, as well as historiographical experience, will avoid mistakes. Only an interdisciplinary approach to research – cooperation of historians, source scholars, geographers, and cartographers – can ensure the maximum result.

This conclusion should obviously be relevant for both Polish and Ukrainian historians.

Key words: Volyn, cartographic sources, Ukrainian-Polish relations, World War II.

¹ Зокрема, на сайтах бібліотек: Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa. Відскановані зображення карт, опублікованих WIG, див. на окремому сайті Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919–1939 (URL: <http://polski.mapywig.org/>).

² Див.: URL: <https://www.kami.net.pl/kresy/>

Чи можна досліджувати історичні події без мап та географічних довідників? Здається, риторичне запитання. Тим паче якщо події стосуються віддаленого у часі періоду і більшої території. Йтиметься, зокрема, про актуальні питання дослідження періоду Другої світової війни на теренах Волині і потребу точної географічної локації населених пунктів. Якщо врахувати, що значна частина поселень зникла, то це завдання стає ще очевиднішим.

Декілька загальних зауваг щодо мап і довідників, які існували на той час і без використання яких навіть не варто приступати до читання жодних архівних документів, спогадів та інших матеріалів тієї доби. В іншому разі виникне лише велика плутанина з географічними назвами та історичними подіями.

Довоєнні польські переліки населених пунктів та їхній адміністративний статус містяться у виданих офіційних довідниках [9]. Топографічні карти міжвоєнного періоду опубліковані Військовим інститутом географічним (WIG) у 1919–1939 рр. [8]. Територія західноукраїнських земель була покрита 2 аркушами карт мільйонного масштабу; 105 аркушами топографічних карт масштабу 1:100 000; 17 аркушами оперативних карт масштабу 1:300 000; близько 200 аркушами карт масштабу 1:25 000 [2, с. 160].

Готуючись до Другої світової війни, німецькі топографи не лише перевидали мапи 1:25 000 на територію Німеччини, однак спочатку користуючись старими картами Російської та Австро-Угорської імперій, доступними картами інших незалежних держав, а після початку війни й трофейними мапами, успішно перевидали їх, уточнивши їх методом аерофотозйомки [1].

Нині ситуація зазнала кардинальних змін: у мережі Інтернет швидко формується глобальна, інтерактивна, розгалужена інфраструктура вебкартографії, що нараховує, окрім професіоналів, мільйони пересічних користувачів-учасників по всьому світу (для прикладу, лише спільнота відкритого вебсервісу Open Street Map налічує понад 400 тис членів). Сучасне програмне забезпечення, доступ до баз даних і можливість миттєвої перехресної комунікації дають змогу колективно створювати on-line загальнодоступні електронні карти з будь-якою геопросторовою інформацією, що оновлюється в режимі реального часу. Спектр застосування тут надзвичайно широкий – від спеціалізованих до суто побутових потреб (наприклад, міська інфраструктура, шопінг, маршрути, погода тощо). Надефективним виявився цей алгоритм у попередженні й ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та гуманітарних катастроф (т. зв. кризова вебкартографія, англ. – *crisismapping*) [4].

Сучасні Інтернет-ресурси у доступності перегляд цих видань, які оцифровані, та сканованих мап (зокрема, на сайтах бібліотек, як-от Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa. Відскановані зображення карт, опублікованих WIG, див. на окремому сайті Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego znego 1919–1939 URL: <http://polski.mapywig.org/>). В Інтернет-доступі є також окремі бази даних населених пунктів, зокрема Волинського воєводства, у міжвоєнний період XX ст., створені на основі довідників, із можливістю пошуку на окремих квадратах карт WIG [6].

В Україні розпочато створення векторизованої платформи «Волинь інтерактивна», яка має на меті надати цифрову платформу для розвитку досліджень у галузі гуманітарних дисциплін, підготовлених за допомогою інформаційних технологій. «Волинь інтерактивна» дає можливість не лише здійснювати пошук населених пунктів, а й створювати цифрові проекти, які корелюють між собою просторові координати населених пунктів, інформацію про них та час або часовий проміжок. Створена інтерактивна підоснова території сучасної Волинської області, яка включає історичні і сучасні мапи, котрі узгоджуються з єдиною системою координат WGS 84. Завдяки проведеній векторизації топографічної основи станом на першу половину XX ст. та теперішній час сформовано загальну базу населених пунктів, що дає можливість отримувати геопросторову інформацію через координати конкретного населеного пункту, до якого прив'язується атрибутиція з різних джерел. Створена програма забезпечує локалізацію населених пунктів і, таким чином, допомагає уникати численних помилок у визначенні їх розташування.

У 2013 р. львівські науковці започаткували проєкт «Українські жертви Волині 1938–1944 рр.», і ця ініціатива була радше була реакцією на заходи в польському Сеймі. У його рамках заплановано створити серію картографічно-довідкових видань, у яких була б загальна кількість загиблих українців у збройному протистоянні з поляками [5, с. 35].

Завдяки допомозі Канадського інституту українських студій з Меморіального вічного фонду Левка і Марічки Бабій стало можливим опрацювання фондів Державного архіву Волинської області і, зокрема, матеріалів, пов'язаних із діяльністю Державної комісії з розслідування злочинів нацистів на території України. Інформація про хронологію подій, статистику і перелік цивільних втрат у 1938-1944 рр. увійшли до таблиці для подальшого нанесення їх на цифрову мапу.

Для цифрових гуманітарних наук характерні власні методологічні підходи, які включають формування окремих баз даних, збір інформації, її опрацювання та аналіз, розроблення певних алгоритмів групування даних та їх представлення, яке технічно виконується за допомогою новітніх програмних

забезпечень. Поєднання методів гуманітарних наук із застосуванням інструментарію з інформаційних технологій називають цифровою гуманітаристикою (*digital humanities*), а сам дослідницький підхід стає все популярнішим у наші дні. Їх розвиток – сучасне науки.

Ігнорування картографічних джерел в історичних дослідженнях призводить хибних висновків. До прикладу, у книзі польського автора Ернста Комоньського [7] є таблиця-додаток п. н. «*Samobrony Polaków na Wołyni uwlatach 1943–1944 podokupacją niemiecką*», у якій автор подає назви волинських місцевостей, де були організовані так зв. «пляцувки». Автор у колонці «Ковельський повіт» подав опис 28 польських озброєних пляцувок у населених пунктах, 15 з яких неточно локалізував у цьому повіті. Натомість вони входили до повіту Костопільського. Подаємо назви невірно локалізованих населених пунктів: *Marylczyk, Moczulanka, Mokre, Omelanka, Ostrówka, Ożgów, Pendency, Rudnia Potasznia, Perespa, Peresieki, Rudnia Stryj, Siedlisko, Ciemne Stepańskie, Wyrka, Rudnia Stryj*. Ці назви ми написали у польській транскрипції, користуючись відповідними довідниками і виправивши помилки, яких допустив автор під час написання. Натомість авторські деякі назви (прим.: *Marulczyn, Mieilnicowo, Ożgowo*) узагалі не мають адміністративних відповідників в офіційних довідниках.

Автор сплутує населені пункти Ковельського повіту з подібними за назвами населеними пунктами Костопільського повіту. Приміром, описуючи польську базу у селі *Rudnia Stryj* (село, на його думку, розташовувалося у Ковельському повіті), він пише, що у цьому населеному пункті стаціонувався польський загін ім. Ф. Держинського у складі радянського партизанського з'єднання, також про їхню співпрацю з пляцувкою у с. *Huta Stara*. За відомостями автора, пляцувка у селі *Rudnia Stryj* почала існувати у березні 1943 р. і проіснувала до кінця війни.

Згадане автором село *Huta Stara* розташовувалося у Костопільському повіті, гміні Людвипіль. Відстань від цього села до села *Rudnia Stryj* у тому ж повіті розділяли лише два села – *Moczulanka* і *Mokre*. Натомість від згаданих населених пунктів до Ковельського повіту, у якому автор локалізує село *Rudnia Stryj*, щонайменше 200 км. В останньому випадку співпраця явно проблематична. Дійсно, у Ковельському повіті є щонайменше шість населених пунктів із назвою *Rudnia*, проте це не значить, що там існували польські збройні підрозділи, зокрема ім. Ф. Держинського, у складі радянських партизан.

Відповідно до відомостей, які нам дає українська історіографія про участь польських загонів у радянському партизанському русі, польський загін ім. Ф. Держинського діяв власне на території Костопільщини³.

Декілька слів про ще один населений пункт. Автор плутає н. п. *Ostrówki* (в інтерпретації автора він знаходився у Ковельському повіті) з колонією *Ostrówka* (на картах також є назва *Ostrówki*) у Костопільському повіті, розташованою близько села *Huta Stepańska*, співпрацю з якою він, власне, декларує у таблиці. До помилки спричинилися однакові назви населених пунктів у різних повітах: у Ковельському повіті з такою самою назвою існував хутір, а також у Любомльському повіті – село та фільварок. Власне, останній став одним із символів волинської трагедії (не в останню чергу завдяки пильній увазі до нього Леона Попека).

Колонію *Peresieki* Ернест Комоньський зачислив до Ковельського повіту. У цьому повіті справді розташовувалися три населені пункти з подібною назвою – *Peresieka* (дві колонії фільварок). Проте колонія *Peresieki*, про збройний підрозділ якої йдеться у таблиці, була у Костопільському повіті. На це точно вказує інформація автора про співпрацю з радянськими партизанами і збройною пляцувкою у селі *Huta Stara*. Обидва населені пункти знаходилися навіть в одній гміні Людвипіль.

Навіть такі населені пункти, які не мають однойменних назв у інших повітах (прим. *Wyrka, Ciemne Rządowe, Ciemne Stepańskie, Moczulanka* та ін.), автор зарахував до Ковельського повіту, хоча таких назв населених пунктів саме у цьому повіті не зафіксував жоден польський довідник.

³ «17 липня 1943 р. РОШПР затвердив польський партизанський загін ім. Держинського в кількості 45 осіб (командир І. Галицький). Керівництво польської самооборони, яка виникла у лютому 1943 р. шляхом об'єднання самооборонних груп з 14-ти сіл Костопільського району (600 осіб) і базувалася в с. Стара Гута, підтримувало тісні контакти зі з'єднанням І. Шитова. 1 червня 1943 р. виник польський партизанський загін ім. Держинського, що складався з членів згаданої польської самооборони сіл Стара Гута і Мочулянка Людвипольського району, а також вояків із загону Армії Крайової загиблого командира Л. Осецького. Загін увійшов до партизанського з'єднання І. Шитова, очолив його лейтенант Г. Ситайло. Реорганізований загін продовжував свою діяльність щодо захисту польських сіл від українських націоналістів і німецьких карателів у східній частині Костопільського району. До нього вливалися нові члени з навколишніх баз польської самооборони, проте мало хто приходив зі зброєю, що гальмувало зростання бойової сили загону. Польські партизанські загопи виникали також у Волинській області, до чого спричинилося з'єднання О. Федорова» Див.: Кравчук Д.В. Польські формування радянському партизанському русі на території Західної України (середина 1942 – перша половина 1944 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 145–151. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21ISTR=Npifznu_2014_40_27).

Через цю географічну плутанину автора неможливо локалізувати, наприклад, н. п. Zielona, про який у нього є лише загальна інформація, без конкретики. Під такою назвою у Волинському воєводстві було чотири населених пункти, два з яких розташовувалися у Ковельському повіті.

Праця над складенням подібних таблиць потребує порівняння і зіставлення інформації, як географічної, так і історичних джерел. В іншому разі виникають непорозуміння, як-от, наприклад, у автора: біля назви Mielnikowo він написав про співпрацю озброєного підрозділу, який ніби там існував, із польським збройним підрозділом із с. Huta Stepańska, які разом 1 квітня 1943 р. відбили атаку українців. Автор локалізував Mielnikowo у Ковельському повіті – насправді населеного пункту саме з такою назвою взагалі не існувало у Волинському воєводстві. Село Huta Stepańska було у межах Костошльського повіту, гміні Степань. У цьому ж повіті, цій гміні також знаходимо два населені пункти – колонії Mielnica Wielka та Mielnica Mała. Натомість у Ковельському повіті існувало три населені пункти (містечко, колонія і село) з назвою Mielnica. Про котре із них йдеться, можна відповісти лише на основі окремого дослідження.

Численні помилки у локалізації та адміністративних назвах населених пунктів Волинського воєводства свідчать, що автор, пишучи про конкретні населені пункти, не дивився польських мап, жодних довідників, а також не співставляв інформації з історичними джерелами та історіографічними працями. На такій хиткій основі невірно локалізованих населених пунктів викладати історію польсько-українського протистояння не є науковою методологією. Цей висновок, очевидно, має бути актуальним також і для українських істориків.

Ураховуючи гостроту дискусій щодо волинських подій у національних історіографіях України та Польщі, такі неточності сприймаються ще гостріше.

Оскільки питання верифікації джерел щодо українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни є надактуальним, то пошук нових методів та застосування новітніх технологій є рівно ж надважливим. Реалізовані на сьогодні спроби показують ті широкі можливості, які дає їх використання. Лише міждисциплінарний підхід у дослідженні – співпраця істориків, джерелознавців, географів, картографів – може забезпечити максимальний результат.

Література:

1. История в топографии. URL: https://www.maps4u.lt/ru/maps.php?img=_index_Bessarabia_1-25K&w=600&h=400&cat=57
2. Ішук А.В. Діяльність ВІГ Польщі з картографування західноукраїнських земель у період між Першою та Другою світовими війнами. *Часопис картографії*. 2011. Вип. 3. С. 160.
3. Кравчук Д.В. Польські формування у радянському партизанському русі на території Західної України (середина 1942 – перша половина 1944 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 145–151.
4. Сучасна вебкартографія та її використання у попередженні й ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (crisismapping). Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/suchasna-veb-kartografiya-ta-ii-vikoristannya-u-poperedzhenni-y>
5. Халак Н. Коли цифри важливі: скільки українців загинуло під час волинської трагедії? *Локальна історія*. 2019. № 7. С. 35.
6. Eastern Borderlands Places. URL: <https://www.kami.net.pl/kresy/>
7. Komoński E. Wobronieprzed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013. 488 s., [20] s. tabl.
8. OpenStreetMap credit on IMDB. URL: <https://blog.openstreetmap.org/2011/05/20/openstreetmap-credit-on-imdb/>
9. Wołyński Dziennik Wojewódzki z dn. 4.I.1936, nr 1 / Urząd Wojewódzki Wołyński. Łuck, 1936. 96 s., Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 9 : Województwo wołyńskie. Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1923.

УДК 94(477.82:437.3)-054.72:2]«18»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.14>

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК ЧЕСЬКОЇ ІМІГРАЦІЇ НА ВОЛИНІ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ СТ.)

Шульга Світлана,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3910-8169

Стаття на основі матеріалів архіву України та історичних документів розглядає один із чинників, що впливав на процеси оселення та життєдіяльності волинських чехів у другій половині ХІХ ст. Метою статті є аналіз суспільних, зокрема релігійних, процесів у середовищі іммігрантів – волинських чехів та впливів на них царської влади та російської православної Церкви. Показано релігійну невизначеність переважної частини іммігрантів на початку переселення, приналежність їх до різних християнських церков: католицької, «чеських братів», лютеранської, євангелістської, баптистської. Визначено цілі царської влади у протегуванні переселенських рухів чехів та наданні низки пільг: використання чеських іммігрантів як противаги католицьким впливам у регіоні, маніпулювання релігійними почуттями та господарськими потребами колоністів, використання лояльного ставлення іммігрантів до царату. Від початку чеської імміграції уряд, надавши чехам свободу віросповідання та підтримавши ідею створення Чесько-гуситської церкви, сприяв її організації, розробленню статуту, запрошенню священиків тощо, сподівався використати нову Церкву та її лояльних вірних як чинник витіснення католицьких настроїв у регіоні. Показано, що внаслідок невизначеності чехи не могли вирішити своє релігійне питання, створення нової церкви виявилось неможливим. Священики не змогли дійти згоди у богослужбових питаннях, а іммігрантська еліта не спромоглася переконати колоністів у необхідності існування власної національної Церкви як опори у збереженні ідентичних рис. Унаслідок цього влада та православна Церква відійшли від політики протекції, вдалися до агітації та прямого тиску через низку обмежувальних законів, що забороняли набуття права володіння землею, ліквідували окремі гуситські парафії та чеські волості, що призвело до масового прийняття чехами православ'я та початків поступового зросійщення.

Ключові слова: волинські чехи, гусити, православна Церква, Волинь.

Svitlana Shulga. The Czech immigration to Volyn in the second half of the 19th century: religious factor

The article examines one of the factors that influenced the processes of settlement and life activities of the Volynian Czechs in the second half of the 19th century using materials from Ukrainian archives and historical works. The purpose of the article is to analyze the social and religious processes among immigrants-Volynian Czechs and the influence of the tsarist government and the Orthodox Church on them. The author focuses on the religious uncertainty of most immigrants at the beginning of the immigration process due to their belonging to various Christian confessions or churches - Catholic, Czech Brethren, Lutheran, Evangelical, and Baptist. The analysis of research sources made it possible to determine the goals of the tsarist government policy towards the Czechs by patronizing the migration movements of Czechs and providing a number of benefits, namely the use of Czech immigrants as a counterweight to Catholic influences, manipulation of the religious beliefs and economic needs of the colonists, and using the loyal attitude of immigrants to the tsar. Since the beginning of Czech immigration, the government, having granted the Czechs freedom of religion and supported the idea of creating the Czech-Hussite Church, contributed to its implementation, development of the Church charter, invitation of priests, etc., hoping to use the new church and its faithful as a factor in displacing Catholic attitudes in the region. The study findings argue that the Czechs could not solve the religious problem. Their uncertainty and their religious leaders' hesitations as to choosing the confession made the creation of a new church impossible. The priests could not agree on liturgical issues, and the immigrant elite failed to convince the colonists of the need for the existence of their own national church as a pillar for preserving their national identity. As a result, the authorities and the Orthodox Church gave up the policy of protection, resorted to agitation and direct pressure through a series of restrictive laws that prohibited the acquisition of land ownership, and liquidated Hussite parishes and Czech volosts, which led to the mass adoption of Orthodoxy by Czechs and marked the beginnings of gradual russification.

Key words: Volyn Czechs, Hussites, Orthodox Church, Volyn.

Друга половина ХІХ ст. визначила новий етнічний склад населення Волині, на її теренах оселилися іммігрантські групи німців, чехів, ін. Метою дослідження стало з'ясування особливостей та підстав трансформації релігійного визнання волинських чехів в умовах перебігу першого етапу імміграції на Волині.

Джерельну базу дослідження становили документи канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства (доповідних записок та рапортів чиновників, списків іммігрантів тощо.). Важливими стали відомості чехів-реемігрантів, що містяться в т. зв. хроніках чеських поселень, спогадах. Дослідження теми здійснювалися як українськими, так і чеськими вченими, серед них чеські дослідники Я. Вацулік, О. Нешпорова, російська історикиня З. Ненашева, українські – В. Надольська, Ю. Полішук.

У зв'язку з активними міграційними процесами ХІХ ст. в європейських країнах посилювався інтерес до західних окраїн Російської імперії. У чеських землях Імперії Габсбургів розпочиналася криза, земля підвищувалася у ціні, її не вистачало. Тому емігрантські потоки активізувалися і спрямувалися до Америки та на схід Європи. Історикиня З. Ненашева наводить уривок із «Прошення чехів, які проживають в Америці» («Прошение чехов, проживающих в Америке»): «Повною протилежністю Америці вважалася Росія – місце, де слід застосовувати свої таланти «для щасття и пользы всего славянства, для славы возлюбленого царя и народа русского» [1, с. 25]. Цікавим у контексті проблеми вважаємо аналіз З. Ненашевою т. зв. «записки Губіна» (за архівним джерелом), який проживав у Парижі в 1868–1869 рр. і ратував за переселення чехів до Росії. У документі йшлося про чехів, котрі «характеризуються з найкращого боку як спеціалісти, які володіють сучасними способами ведення сільського господарства, знайомі з новітніми досягненнями в «петролейній» (нефтяна), бавовняно-паперовій справі та інших галузях виробництва». Однак акцент був зроблений на іншому: головне, що чехи «байдужі до католицизму і різняться цим від поляків» [1, с. 29]. Вочевидь, на нашу думку, визначається важливий складник подальшої протекціоністської політики царського уряду щодо чеського переселення: створення противаги польським католицьким впливам, «наповнення» територій Південно-Західного краю лояльним до влади етносоціальним елементом.

Пріоритетним напрямком еміграції чехів стала Росія, зокрема Волинь, що лежала ближче до кордону. На теренах Волині перші чеські поселення з'явилися 1859 р. Їх заснували нащадки «чеських братів», які в ХVІІ–ХVІІІ ст. залишили батьківщину й оселилися в Польській Сілезії. Частина колоністів після третього поділу Польщі, коли Сілезія відійшла до Пруссії, близько 1802 р. переселилася в Пйотрковську губернію Російської імперії, заснувавши там поселення Зелев і Кучув. Вихідці із Зелева в 1859–1860 рр. іммігрували на Волинь, оселилися у Дубинському повіті в українських селах Підгайці та Погорільці, залишаючись тоді підданими Габсбургів [2, арк. 126; 3, арк. 4]. 1870 р. за спеціальною постановою російського уряду «Про прийняття у російське підданство австрійських вихідців чехів, що переселилися у Волинську губернію, з наданням їм прав і переваг, встановлених для іноземних робітників, які оселяються в Росії», підписаною Олександром ІІ 10 липня 1870 р., чехи отримали низку привілеїв та пільг [4, с. 20–21], що призвело, з одного боку, до масової еміграції, а з іншого – «прискіпливої» уваги до них уряду, а надто православної Церкви.

Соціальний та майновий стан переселенців був різним: переважна більшість чехів мала середні статки, однак більші, ніж місцеві українці, володіли ремеслами, серед них були і освічені люди, священики, вчителі. Головною метою еміграції було бажання колоністів придбати землю, забезпечивши заможне життя своїм дітям. У Чехії вона була дорожчою, ніж на Волині, про що повідомлялося в чеській газеті «Рокрок»: «...якщо ми не купимо волинську землю, то її куплять німці, а ми залишимося у розбитого корита. У нас за 1000 золотих ви купите п'ять корців землі і будете постійно надриватися з усіх сил, там за 500 золотих 60 корців чорної землі, кращої, ніж біля Хрудіма чи Жатця, решту 500 золотих залишите собі на дорогу, будівництво і харчування на цілий рік» [5, с. 15]. Одна десятина землі у волинському краї коштувала 80 крб., що було у 10 разів дешевше, ніж у Богемії чи Моравії. Тому чеські селяни переселялися з переконанням, що отримають за свою «халупу на батьківщині господарство на Волині». Так на Волині сформувався компактний анклав чеського етнічного елементу, що становив більше половини усіх чехів, які проживали в Імперії [6, с. ХІ; 7, с. 28–29].

За постановою уряду чехам надавалося право самоврядування, тож було влаштовано чотири окремих чеських волості (станом на 1878 р.: Дубинська з населенням 4 663 ос., Луцька – 1 685 ос., Глинська – 3 474 ос., Купичівська – 1 126 ос.) [8, арк. 137 зв.]. У зв'язку з активним переселенським рухом уряд Росії вивчав питання про життя, побут і особливо релігію чехів, відрядив сюди чиновників. У вересні 1869 р. тут побував Київський генерал-губернатор А.М. Дондуков-Корсаков (1869–1877), тоді ж на Волинь відряджено полковника П. Грессера [3, арк. 11], пізніше – чиновника з особливих доручень при Київському, Волинському й Подільському генерал-губернаторові, дійсного статського радника А. Вороніна (1878, 1881) [2, арк. 126–169] та дійсного статського радника Е. Крижановського (1886) [3, арк. 1–52].

1869 р. на Волині побував генерал-губернатор А.М. Дондуков-Корсаков, який окрім позитивної характеристики стану чеських поселень [9, с. 19], також звернув увагу на влаштування поселенцями своєї церкви на основі догматів гуситства: здійснення святих таїнств під двома видами тіла і крові

Христової; дозвіл на шлюби священників; богослужіння мовою батьків. За думкою чиновника, гуситська Церква могла б «розколоти католицький табір», допомогти у боротьбі з католицизмом. Отже, царат, користуючись засадничим принципом «лояльність влади в обмін на лояльність населення», надала свободу віросповідання чехам, при цьому сподівалася на гуситство як перехідний етап до православ'я. Однак питання влаштування гуситської Церкви сприймалося у правлячих колах Росії неоднозначно. Міністр внутрішніх справ Л.С. Маков, до якого звертався губернатор, у відповіді піддав сумніву питання щодо священників нової Церкви, у якій не було єпископа. Волинський архієпископ Агатангел висловився проти запрошення священників із Богемії та наголосив на контролі «за справою чехів» із боку православної Церкви та губернатора [7, s. 77; 9, с. 21]. Таким чином, спостерігаємо спроби встановити контроль за релігійним життям громади чехів із боку православної Церкви, яка брала на себе функції регулятора державної політики стосовно колоністів та їх релігійного визнання.

Того ж року утворено особливу комісію з представників духовного відомства та міністерства внутрішніх справ із питань переселення чехів та їх релігійного визначення, мету діяльності якої висловив чиновник А. Воронін: «...задоволення цих заяв (чехів. – *Авт.*) ні в чому не суперечить інтересам православної Церкви, скоріше може слугувати зближенню чехів із православною Церквою... Залучення чехів до православ'я через заборону молитися так, як вони хочуть, може призвести до наслідків абсолютно протилежних, т.т. до зближення їх із латинським духовенством». Далі він зазначав, що вчення Яна Гуса і богослужіння слов'янською мовою не суперечить основам державних законів та моральності, а тому не допускати гуситство немає жодних підстав, тож треба прийняти це як dokonаний факт. Зазначено, що «сучасний стан чехів вповні відповідає поглядам влади і може у майбутньому забезпечити об'єднання чехів із місцевим російським обивателем краю» [2, арк. 141–142; 7, s. 78–79]. До складу міністерської комісії входили міністр внутрішніх справ Л. Маков, керівник відділу духовних справ міністерства внутрішніх справ Сіверс, від міністерства закордонних справ Кумані, представник Синоду архієрей Васильєв. Комісія прийняла рішення про відділення чехів від римо-католицької Церкви та створення для них окремих парафій т. зв. «гуситської» Церкви: Дубинської (або Мирогощинської) та Глинської [10, арк. 13; 7, s. 78–79]. Для парафій з-за кордону 1871 р. представниками чехів Ф. Пржибілом та Й. Олічем запрошено священників Я. Саску та В. Грдлічку [7, s. 79]. Запрошені священники під час зустрічі з губернатором пояснили, що основами їхньої віри є невизнання Папи, причащення під двома видами, невизнання celibату і здійснення богослужіння національною мовою. Чеські священники відвідували колонії та на згаданих засадах здійснювали богослужіння і приймали причастя. Третя парафія була створена 1875 р. в с. Урвена поблизу Гульчі під проводом Ф. Кашпара [2, арк. 4].

Зацікавленість влади імперії у якнайшвидшому вирішенні чеського питання виявлялася у постійному контролі за перебігом справ через священників православних парафій, які під керівництвом архієпископа Агатангела негативно характеризували процес становлення гуситської Церкви та критикували місцеву владу, яка, на його думку, недостатньо послідовно впроваджувала принцип «православ'я, абсолютизм, націоналізм». Наголошувалося, що Саска і Грдлічка «гарячково пропагують національну чеську Церкву», богослужіння здійснюються в протиріччя з православною, навіть християнською вірою. Саска обмежився лише зовнішніми змінами, усе інше залишав за католицьким обрядом. Грдлічка прославився оригінальністю ідей і «сміливістю». Чиновник Е. Крижановський зазначав, що серед чехів немає єдності відносно релігійного визнання ні серед загальної спільноти колоністів, ні серед їх релігійних очільників [9, с. 54–55, 60], які трактували основи гуситської Церкви однаково, але свою богослужбову діяльність проводили по-різному. Як повідомляв член волинського Губернського у селянських справах Присутствія І. Орлов, між чеськими священниками не було єдності у питаннях віри. Саска і Грдлічка були в Чехії католицькими ксьондзами. Саска, який, за свідченнями Е. Крижановського, намагався перейти у православ'я, однак за рішенням Синоду, куди той звертався, йому було відмовлено (одружився, що не відповідало канонам; повінчав Грдлічку у великий піст, проводив богослужіння чеською мовою і називав своє вчення старокатолицьким). Ф. Кашпар, колишній католицький священник, який переселився до Росії 1869 р., тут одружився і намагався виявити себе противником католицизму. За характеристикою І. Орлова, Ф. Кашпар проявляв індиферентність у стосунку релігійного облаштування чехів, проповідував т. зв. «просте протестантство». Вацлав Грдлічка, відкидаючи усі форми католицизму, був послідовником Яна Гуса, працював у своїй господі [11, с. 57; 9, с. 57–58].

Частина колоністів звикла орієнтуватися на своїх провідників Оліча і Пржибіла, які були на боці гуситської Церкви і, на думку яких, у такий спосіб чехи могли зберегти основи чеської ідентичності. Інші колоністи, будучи відірваними від основних локацій проживання і не обізнані з тогочасними справами, прагнули залишатися католиками як на батьківщині. Так, у березні 1878 р. купичівське сільське товариство (80 підписів) просило про запрошення чеського католицького священника, «як це зроблено

у приходах Дубенському, Глинському і Гульчанському» [2, арк. 16]. Чехи м. Гориньграда тоді ж виявили бажання приписатися до «Гучинського римо-католицького костелу... Бажаємо завжди залишатися при нашій римо-католицькій вірі» [2, арк. 10].

Серед колоністів були також і прихильники протестантських церков. Чеські баптистські громади, як повідомляє Г. Левтерова, з'явилися на Волині наприкінці 60-х років XIX ст. 1871 р. Київським генерал-губернатором О. Дондуков-Корсаковим було дозволено діяльність громади «євангелістів» у с. Купичів Володимир-Волинського повіту. У 1875 р. із 1 500 чеських родин на Волині 84 сім'ї сповідували євангельське християнство і баптизм. Вони проживали переважно в Луцькому та Дубинському повітах (Губин, Будки Губинські, Погорільці, Підгайці, Лутгардівка). Із документів дізнаємося, що наприкінці XIX ст. існували невеликі громади баптистів у с. Копче, Михалівка Рівненського повіту; с. Малин, Борохів, Звірів Луцького повіту; с. Лупанин (Глупанин) Острозького повіту. Чехи – прихильники баптизму зафіксовані в с. Гульча, Урвени та Залісся Острозького повіту [12].

У Чеському Боратині чехи поселилися 1874 р. Із розповіді Антоніна Балабана дізнаємося, що під час переселення «боратинські євангеліки не забули взяти із собою також релігійні книги. Хотіли і тут, на чужині, служити Господу за традиціями своїх батьків... Почали збиратися боратинці спочатку у Шадка, пізніше – у Франтішека Опоченського...». Автор спогадів зазначає, що на зібрання приходили і реформовані, і лютерани, і євангеліки [13, с. 37]. У Миротині «перші поселенці-баптисти проживали життя в межах своєї комуні, отже, інколи відсторонено і закрито від інших сусідів і релігійних громад» [14, с. 23]. Принагідно зазначимо, що в Російській імперії другої половини XIX ст. статус офіційної мала лише протестантська лютеранська Церква, серед її вірних були і чехи.

Отже, можемо стверджувати, що чехи були прихильниками християнського віровчення, проте належали до різних церков, іноді не могли визначитися, до якої з них, і називали себе просто «чехами». За відомостями А. Вороніна, станом на червень 1878 р. в гуситських приходах, Дубенському, Глинському та Гульчанському, нараховувалося 51 поселення, 1 412 родин, 11 713 осіб. Прихильників православ'я виявилось 17 ос., католицизму – 1 043 ос., євангелістів і лютеран – 149 ос., гуситів – 66 ос., «чеського вчення» – 1 082 ос. Далі царський чиновник пояснює такі невтішні «після усіх проведених заходів» результати: «Відірвавшись від католицької віри, у якій вони (чехи. – *Авт.*) виховувалися, вони хотіли примкнути до православ'я, однак, не зустрівши підтримки, вони змушені були шукати якоїсь точки опори в терпимих урядом сповіданнях» [2, арк. 146 зв.–147 зв., 149]. Наведені приклади «хитання» чеських священників автором рапорту до генерал-губернатора привели його до висновків, що головна проблема у питанні релігійного влаштування чехів полягає у невизначеності священників та оплаті їхньої діяльності [2, арк. 151 зв.], у нерівномірному розподілі поселень між приходами та їхній віддаленості [2, арк. 153 зв.], окрім того, місцева влада «ставиться до поселенців сухо, байдуже, а більшість – із бюрократичною пихою» [2, арк. 154 зв.]. Наприкінці свого рапорту царський чиновник підсумовує: «Думка кн. Дондукова-Корсакова про створення з гуситського вчення розколу в римо-католицькій вірі не виправдала себе. За моїм переконанням варто назавжди відмовитися від цієї задачі і звернутися до іншої – навернення їх у православ'я». Після перелічення заходів для вирішення цього питання А. Воронін завершує свій рапорт пунктом, який став вирішальним у подальшому просуванні ідеї навернення чехів на православну віру: «Задля попередження подальшого утворення чеських католицьких поселень ... не видавати переселенцям-чехам свідоцтв на придбання пожиттєвої власності в західних губерніях інакше, як на умовах, окрім вступу у підданство, ще й прийняття православ'я» [2, арк. 162 зв. – 163].

Спроба об'єднати чехів у лоні однієї Церкви була здійснена 28 листопада 1878 р., коли всі три чеських священнослужителя звернулися з прохенням про об'єднання «в одну народну гуситсько-чеську Церкву, яка послабляє контрасти між вченням римо-католицьким і євангелістським, силою народної ідеї об'єднала би чехів під світлим скіпетром Імперії Російської між собою і з братським народом руським в єдине ціле». Далі у зверненні чехів містилися засадничі положення їхньої майбутньої Церкви та прохання про зрівняння її з іншими релігіями, про створення єдиної церковної Ради гуситсько-чеської Церкви, про збільшення кількості священників, про нагляд над чеськими народними училищами і вчителями, про побудову церкви [2, арк. 75]. Із метою остаточного владнання чеського релігійного питання в с. Квасилів (нині – Квасилів Рівненського р-ну) 1880 р. проведено зібрання за участі 53 представників від 27 чеських колоній (із 61 існуючої), 3 священників, 4 (із 26) сільських учителів Я. Боучека (Вовковиї), Ф. Срба (Мирогоща), Ф. Шебора (Квасилів), Й. Шлегра (Семидуби) та чиновника з особливих доручень при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторові А. Вороніна [7, с. 85-86]. На зборах обговорювали положення нової Церкви та обрали комісію для складання її статуту.

Чеський історик Ярослав Вацулік указує, що у згаданих зборах взяло участь менше половини усіх колоністів, інші оголосили себе або католиками, або протестантами. Незадоволеним був і один зі священників,

Саска, який радив зборам «не заходити так далеко». Царська адміністрація також піддала сумнівам легітимність рішень зборів з огляду на відсутність більшості колоністів, тому було вирішено зібрати збори знову.

У цей період у політичному житті імперії сталися події, що кардинально змінили вирішення чеського питання та ставлення влади до релігійного їх визначення. 13 березня 1881 р. в результаті терористичного акту було вбито імператора Олександра II, який нібито прихильно ставився до іммігрантів-чехів, тоді ж головний поборник влаштування гуситської Церкви для чехів міністр внутрішніх справ Л. Маков залишив посаду. Новий міністр граф Ігнат'єв поставив завдання А. Вороніну з вирішення чеського питання суто в інтересах держави, проте за повної толерантності; у травні 1882 р. його замінив на посаді граф Д. Толстой, що став ще активніше впроваджувати політику охорони «істинно російських основ православ'я». Обер-прокурор Синоду К.П. Победоносцев також змінив напрям внутрішньої політики, зокрема й стосовно «іногородцев» як антитези реформам 1860–1870-х років за посилення позицій православної Церкви в державі.

16 вересня 1881 р. у Квасиліві зібрався другий з'їзд чехів, у якому взяли участь делегати з 26 колоній (48 осіб), 43 окремі особи, три священника і представники чехів від Київської губернії [7, с. 62]. Усі намагання учасників з'їзду зводилися до підтримки ідеї створення нової Церкви, проте колоністи 35 колоній усе ж залишилися вірними католицькій Церкві і «старій добрій вірі», а прихильники Саски виступили проти рішень з'їзду і підписали протест проти них (глави 586 сімей).

Комісія для складання статуту Чесько-братської церкви, утворена на першому з'їзді, ретельно працювала і 1883 р. подала його текст на затвердження Міністерству внутрішніх справ. Проте, за словами Е. Крижановського, «сміливі і національні зусилля (чехів. – *Авт.*) ... безпрецедентні вимоги фінансування від уряду для зміцнення і процвітання чеського братства на Волині» [9, с. 79–80] викликали подивування правлячих кіл. Комісія не затвердила статут нової Церкви, а на Волинь було відправлено міністерського чиновника Добрянського, який застерігав генерал-губернатора у небезпеці появи нової проблеми з чехами, окремо до вже існуючої польської та німецької. У коментарях до повідомлення Добрянського генерал-губернатор Дрентельн стверджував: чехи не зближуються з місцевим населенням ні звичаями, ні мораллю, а переселення в політичному відношенні не принесло жодної користі; чесько-братське вчення виявилось шкідливим, з огляду на те, що чеські представники використовували його «як політичну зброю, як прапор самостійної чеської нації» [7, с. 93–95]. У додаток до думки генерал-губернатора Дрентельна свою оцінку сформував і згаданий уже Е. Крижановський 1886 р., він наголошував на індеферентності чехів, наводив приклад, що у Глинську, найбільшій колонії, є і клуб, і театр, але немає приміщення для богослужінь [7, с. 96–97].

Наслідком такого «повороту» у чеській справі стала зміна у ставленні урядових кіл до колоністів, а далі прийняття обмежувальних законів [15, с. 55–57], які забороняли купівлю землі особам католицького віросповідання (1884), ліквідували чеські парафії (1888), пізніше (1891) – чеські волості. Наслідком стало посилення руху чехів у православ'я.

У 1888–1890 рр. задля проведення агітації та контролю за процесом навернення чехів запроваджено посаду завідуючого чеськими справами, яку обіймав священник зі Здовбиці протоієрей Каліст Метельський [16, арк. 3]. Успіхи влади у вирішенні питання на користь православ'я демонстрували публікації у часописі «Волинские епархиальные ведомости» та доповідні записки генерал-губернатору. До прикладу, станом на квітень 1888 р. в приходах Волинської єпархії прийняли нову віру 569 осіб [10, арк. 23]. Архієпископ Палладій повідомляв, що 1–16 червня 1888 р. навернення пройшли 487 чехів, а 2 і 3 липня відбулося найчисельніше: у церкві с. Дорогостаї прийняли православну віру 800 осіб чеської національності разом і священником Грдлічкою, у с. Малі Дорогостаї – 225 осіб [10, арк. 81]. За підрахунками В. Надольської (на основі публікацій у часописі «Волинские епархиальные ведомости»), від 1888 і за п'ять наступних років газета опублікувала списки 10 264 осіб чеського походження, які прийняли православ'я [11, с. 89]. За відомостями Першого перепису в Росії 1897 р., вже понад 66% волинських чехів сповідували православ'я [6].

Водночас зауважуємо, що архівні матеріали фіксують і протидію наполегливим спробам навернення чехів у православ'я. У 1890 р. проти чеха Ф. Долежала з колонії Великі Дорогостаї Дубинського повіту розпочато справу за «порицание чехов, принявших православную веру» (мова оригіналу) [17]. Чеху Й. Вайскеберу висунули таке саме звинувачення та заборонили проживати в с. Вільшанці Житомирського повіту [18]. Мешканці с. Яблунівки Дубенського повіту просили владу виселити із села чехів І. Маріша та Т. Достала, які «вороже ставляться до православ'я» [19]. У квітні 1888 р. пристав Кучеровський надіслав донесення генерал-губернатору про те, що в с. Грушвиці і с. Квасиліві власник броварні Франц Земан «розповсюджує серед чехів-селян плітки несприятливі для православ'я і негативно впливає на чехів, підбурює їх не приймати православ'я» [10, арк. 77].

Чеські поселенці-протестанти (переважно євангелісти) зберігали свої релігійні переконання, про що свідчить статистика, за якою серед чехів наприкінці XIX ст. їх нараховувалося 5,14%, вони знаходилися в полі зору пасторської опіки представників євангельської Церкви у Вільнюсі (Вільно) та Варшаві, про що генерал-губернатор Ігнат'єв отримував регулярні повідомлення [10, арк. 106, 114]. 1883 р. боратинська євангелістсько-реформаторська громада приєдналася до Реформатської консисторії у Вільнюсі. Принаймні раз на рік звідти приїжджав священнослужитель. Була навіть розпочата підготовка до будівництва молитовного залу, але в 1885 р. за розпорядженням уряду її довелося припинити [20]. У жовтні 1888 р. пастору Віленського реформаторського приходу М. Ястржембовському було заборонено відвідувати волинські чеські поселення, окрім с. Боратина і Купичева, де проживала переважна більшість чехів-євангелістів [10, арк. 106, 117].

Чехи обходили переслідування та примус до прийняття православ'я, також емігруючи з Волині за кордон та до інших регіонів Росії, наприклад у Самарську губернію (с. Степанівка), де оселилося кілька родин волинських чехів. За спогадами, чехи не хрестилися, на могилах христів не встановлювали і називали себе реформаторами [21, с. 8]. Спостерігалася еміграція у Боснію, де 1893 р. емігрантами з Волині було засновано поселення Нова Вес (Nova Ves). Міхал Кратохвіл, який емігрував із родиною до Боснії ще дитиною, оповідав про податок, що встановлювався владою на три роки в разі не прийняття православ'я, «якщо – ні, то не маємо права там жити... Не будемо ні три роки чекати, поїдемо» [20].

Отже, можемо з упевненістю констатувати, що релігійне визнання іммігрантів-чехів стало важливим чинником їх оселення на Волині. Чеська іммігрантська громада не була однорідною з погляду конфесійної, тому царська влада намагалася маніпулювати цим чинником. Від початку чеської імміграції уряд, підтримавши ідею створення чесько-гуситської Церкви, сприяв її реалізації, сподіваючись використати нову Церкву та її вірних як фактор витіснення католицьких настроїв у регіоні. Пізніше внаслідок неможливості вирішити релігійне питання самими переселенцями влада відійшла від політики протекції і вдалася до агітації та прямого тиску через низку обмежувальних законів, що забороняли набуття права володіння землею, ліквідували окремі гуситські парафії та чеські волості, що призвело до масового прийняття чехами православ'я.

Література:

1. Ненашева З. Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX века. *Русский сборник. Исследования по истории России* / ред.-сост. О.Р. Айрапетов, М. Йованович, М.А. Кодеров, Б. Меннинг, П. Чейсти. Т. III. Москва : Модест Колеров, 2006. С. 7–37.
2. Центральний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф.442. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). 321 арк.
3. Там само. Оп. 617. 1887. Спр. 128. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 1887. 215 арк.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (1825–1885). Т. XLV (1870). Отделение 2-е. Санкт-Петербург : Тип. 2-го отд-ния Собств. Ее Императ. Величества канцелярии, 1874. № 48551.
5. Вацулік Я. Історія волинських чехів / пер. з чес. Я. Кубелки. Прага : Т-во чехів з Волині та їх друзів, 2013. 307 с.
6. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / под ред. Н.А. Тройницкого. Т. II. Санкт-Петербург, 1905.
7. Vaculík Jaroslav. Dějinyvolynských Čechů. I. Díl. 1868–1914. Praha, 1997. 211 s.
8. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 80. Справа про переселення із Богемії чехів-колоністів. Село Глинське. 1869 р. 11 арк.
9. Крыжановский Е.М. Чехи на Волыни. Санкт-Петербург, 1887.
10. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 53. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 120 арк.
11. Надольская В.В. Религиозная жизнь чешских колонистов Волынской губернии. *Україна – Чехія: історія та сьогодення* / О.М. Березовський та ін. ; уклад. С.М. Коваленко, Н.В. Морозова, В.М. Фендик. Одеса : ВМВ, 2013. 220 с.
12. Левтерова В. Пізній протестантизм у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: географія поширення. *Протестантизм в Україні*. С. 94–99. URL: https://ugi.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-R500_2017-%D1%80%D1%96%D0%BA_%D0%9D%D0%9F%D0%9F.pdf
13. Vlk Jaroslav, Vlková Anna, Vlk Vladislav. Historie Českého Boratína. Ústínad Labem, 2000. 293 s. a přílohy.
14. Lubomir Sazeček. Mírotin a Český Naj. 2015. 94 s.
15. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. *Češiv Západní Volyni odosídlení doreemigraci* : монографія. Луцьк : Вежа Друк, 2018. 464 с.
16. Державний архів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 739.
17. ЦДІАК. Ф.442. Оп. 840. Спр. 132. Переписка з Волинським губернатором про висилку міщанина Долежала Й., який проживає в с. Великі Дорогостаї Дубенського повіту, за межі Волинської губернії за висловлювання проти православної релігії (1890–1892 рр.). 24 арк.
18. Там само. Оп. 690. Спр. 268. Про заборону Волинського генерал-губернатора чеху поселення Ольшанка Житомирського повіту Йозефу Вайскеберу з родиною перебування у Волинській губернії за поріцаніє православної віри (1892–1895 рр.). 11 арк.

18. Там само. Оп. 842. 1892. Спр. 391. Переписка з Волинським губернатором про розгляд прохання селян с. Яблунів-каДубенського повіту Волинської губернії про виселення селян Маріша І. та Достала Т., які вороже ставляться до православної релігії, з села (1892–1893 рр.). 6 арк.
19. Olga Nešporová. Proměny religiozity volyňských Čechů. *Lidé města*. N. 7. 2005.
20. Ерсак Л. Дорога длиною в 11 лет: село Степановка Самарской области. Чапаевск, 2004. 144 с.
21. Miroslav Stojkovič. *NovaVěs*. 1894–2004. 2016.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 32 (082)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.15>

В.К. ЛИПІНСЬКИЙ: ЕЛІТАРНО-КОНСЕРВАТИВНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Бортніков Валерій,доктор політичних наук, професор кафедри політології
та публічного управлінняВолинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-0991-4047

Окреслено погляди представника консервативного напрямку української суспільно-політичної думки В. Липинського, що викладено ним у листах до сучасників у 1920-х роках. Розглянуто його концептуальні моделі та думки щодо генетичного зв'язку держави і нації, ролі аристократії у розбудові незалежної Української держави, сутності «трудової монархії», змісту «класократичної теорії», ролі партії, національної ідеї та релігії у процесах українського державотворення. Указано, що зміст листів В. Липинського розкриває творчу лабораторію провідника українського державотворення, засвідчує глибину його думок у багатьох сферах наукового пізнання: філософії, історії, політології, соціології, культурології, релігієзнавстві, психології, етиці та ін. Проблема шляхів розбудови української нації у спадщині вченого тісно пов'язана з проблемою пріоритетності розв'язання питань культурно-національного і державного будівництва. Надбання теорії держави і права збагачено його концепцією незалежної унітарної держави у формі парламентської трудової монархії на чолі з гетьманом. Цікавими є ідеї політолога щодо синтезу авторитарного політичного режиму та інститутів демократії, правової держави, парламентаризму тощо. Елітократична концепція В. Липинського виходить із визнання еліти та її лідерів рушієм, визначальним чинником процесу українського державотворення на противагу концепції масової демократичної участі, яку пропагували тогочасні лідери УНР.

Справедливість тверджень мислителя підтверджує хід цивілізаційного розвитку людства, коли, за рідким винятком, сучасні нації змогли утвердитися й зміцнитися завдяки їх формуванню на базі певної культури у межах національних держав. Унаслідок цього саме поняття «нація» стало нерозривно поєднаним із поняттям «держави». Водночас для збереження власної ідентичності та самобутності українського народу надзвичайно важливим є збереження, захист та поширення української мови та культури.

Ключові слова: Україна, В. Липинський, консерватизм, нація, держава, «трудова монархія», еліта, аристократія, хліборобський клас.

Bortnikov Valerii. V.K. Lypyns'kyj: the elite-conservative foundations of the Ukrainian state

The views of V. Lypyns'kyj, as the representative of the conservative direction of the Ukrainian social and political thought, he set out in his letters to his contemporaries of the 1920s have been outlined. His conceptual patterns and thoughts as to the genetic association of the state and the nation, the role of the aristocracy in the development of the independent Ukrainian state, the essence of the «labor monarchy», the content of the «classification theory», the role of the party, national idea and Christianity in the processes of the Ukrainian state have been considered. It is indicated that maintenance of letters of V. Lypyns'kyj exposes the creative laboratory of explorer of Ukrainian creation of the state, certifies the depth of his ideas in many spheres of scientific cognition - philosophy, history, political science, sociology, культурології, religious studies, psychology, to ethics and other Problem of ways of development of Ukrainian nation at the inheritance of scientist closely constrained with the problem of priority of decision of questions of cultural and national and state building. Acquisition of theory of the state and right is enriched by his conception of the independent unitary state in form a parliamentary labour monarchy at the head with a hetman. Interesting are ideas of political scientist on the synthesis of the authoritarian political mode and institutes of democracy, legal state, парламентаризму and others like that. Елітократична conception of V. Lypyns'kyj will nurse from confession elites and her leaders рушієм, by the determinative of process of Ukrainian creation of the state in the counterbalance of conception of mass democratic participation, that was propagandized by of that time leaders.

The justice of claims of thinker confirms motion of civilization development of humanity, when, after a liquid exception, modern nations were able to become firmly established and become stronger due to their forming on the base of certain culture within the limits of the national states. Because of it came a concept «natio» became indissolubly connected with a concept the «state». At the same time for maintenance of own identity and originality of the Ukrainian people extraordinarily important is maintenance defence and distribution of Ukrainian and culture.

Key words: Ukraine, V. Lypyns'kyj, conservatism, nation, state, «labor monarchy», elite, aristocracy, agricultural class.

Розбудова демократичної держави і нації в Україні проходить у край непоследовно, з великим труднощами. Цей процес відбувається на тлі іноземного втручання, мета якого – руйнування територіальної цілісності і національної єдності країни, відповідно, і послаблення нас як суверенної держави. Однак головною проблемою на цьому шляху є брак професіоналізму, державницької мудрості сучасних провідників, а то й зрадливість політичного керівництва України. Зазначені чинники підсилені тотальною корупцією, відсутністю стратегії національно-державного будівництва, яка б знайшла підтримку і враховувала б інтереси всіх верств населення.

У цьому контексті особливої актуальності набувають погляди В'ячеслава Казимировича Липинського щодо проблем, які гальмують розбудову Української держави і нації. Йдеться не лише про наукові твори вченого, а й про його епістолярну спадщину. У листах та інших кореспонденціях ученого персоналізуються історичні екскурси до витоків української державності; вони переносять нас у царину тогочасних історичних реалій, міжособистісних стосунків, утрачених можливостей і нездійснених мрій. Як представника консервативного напрямку суспільно-політичної думки В. Липинського найкраще характеризує теза, висловлена ним у листі до Дмитра Іреголинського 16.12.1924: «Не може мати своєї держави така нація, у якій усі хочуть чогось нового і ніхто не хоче берегти старого: нація, у якій усі хочуть руйнувати владу і ніхто не хоче обороняти вже історично витвореної форми» [1, с. 419].

Зміст листів В. Липинського розкриває творчу лабораторію провідника українського державотворення, засвідчує глибину його думок у багатьох сферах наукового пізнання: філософії, історії, політології, соціології, культурології, релігієзнавстві, психології, етиці та ін. Проблема шляхів розбудови української нації у спадщині вченого тісно пов'язана з проблемою пріоритетності розв'язання питань культурно-національного і державного будівництва. Надбання теорії держави і права збагачено його концепцією незалежної унітарної держави у формі парламентської трудової монархії на чолі з гетьманом. Цікавими є ідеї політолога щодо синтезу авторитарного політичного режиму та інститутів демократії, правової держави, парламентаризму тощо. Елітократична концепція В. Липинського виходить із визнання еліти та її лідерів рушієм, визначальним чинником процесу українського державотворення на противагу концепції масової демократичної участі, яку пропагували тогочасні лідери УНР. Оригінальною є класократична теорія вченого, де головну роль у процесах державотворення мав відігравати хліборобський клас, а не пролетаріат (як тоді було прийнято).

Процес становлення незалежної держави у В. Липинського є невід'ємним від створення державницької партії з відповідною організаційною структурою та ідеологією, що надзвичайно актуально на сучасному етапі партійного будівництва. Розкриття характеру тогочасних політичних взаємин, ілюстрація панування відповідних соціально-психологічних типів суб'єктів політичних відносин розширюють наші уявлення про історичну специфіку формування політичної культури і політичної психології та окремих людей і українського суспільства загалом. Усі роздуми про створення незалежної держави у В. Липинського тісно пов'язані з проблемою релігії та моралі, гідної поведінки представників української політичної еліти.

Коло проблем, що піднімав В. Липинський, позначено глибиною наукового аналізу і цілеспрямованістю: усі вони так чи інакше торкалися питань історії та практики українського національного і державного будівництва. Квінтесенцію творчої спадщини В'ячеслава Казимировича Липинського, можна казати, його кредо, викладено у листі до Осипа Назарука, датованого 04.07.1927: «Од Польщі, як і не від Польщі боронив і бороню Державну Українську Ідею, мабуть, власне, тому, що як не українцеві Бог дав мені інстинкт державний» [1, с. 73].

В. Липинський був переконаний, що без існування незалежної держави майбутнє української нації залишається під загрозою, а тому пропонував провідним верствам об'єднатися і зосередити зусилля на розбудові Української держави: «Без власної держави нема й не може бути нації української», проте нація наша «роз'єднана політично, ідейно і культурно» [2, с. 41, 43]. У своїх переконаннях він був послідовним і не боявся піднімати гострі питання, які неоднозначно сприймалися у колі патріотично налаштованої української спільноти. Так, у листі до Івана Волошина 19.07.1925 він пише: «Як помиляються наші націоналісти, що весь свій націоналізм будують на одній тільки мові. Показується, що українською мовою можна пропагувати найбільше шкідливі для України ідеї, як це роблять варшавські правителі по цей бік, а більшовицькі по той бік кордону. Для розвитку України далеко важніший єсть політично-територіальний бік української справи, ніж її культурно-національний» [1, с. 254].

У праці «Хам і Яфет», позначеної сумними роздумами щодо причин невдачі реалізації проєкту розбудови національної держави, написаної вже на схилі свого життя (1928 р.), В. Липинський вкотре наполягає на пріоритетності вирішення питання державного будівництва: «Держава – це перш за все: *Влада, Територія, Громадянство*. Без цих трьох складників нема держави. Значить, для будови держави

необхідна організована сила, яка підтримує владу во ім'я добра цілої землі-території і цілого громадянства. *Нація* – це перш за все єдність духовна, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території і одній власній державі. Нація – єдність духовна – родиться завжди від держави – єдності територіально-політичної – а не навпаки» [3, с. 65].

У цьому контексті покажемо розуміння В. Липинським таких понять, як «націоналізм», «патріотизм» і «шовінізм». У листі до Богдана Шемета від 12.12.1925 він пише: «Націоналізм буває двоякий: державотворчий і державоруйнуючий – такий, що сприяє державному життю даної нації і такий, що це життя роз'їдає. <...> Перший – я називаю патріотизмом, другий – шовінізмом. Коли Ви хочете, щоб була Українська Держава – Ви мусите бути патріотами, а не шовіністами» [4, с. 76–77].

Розкриваючи зміст зазначених понять, В. Липинський показував принципову відмінність шовінізму від патріотизму. На його думку, патріота від шовініста відрізняли насамперед не самозакоханість і егоїзм, а високі моральні якості та справжня, а не показова, любов до своєї землі і свого народу.

Бути патріотом, писав він, це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного й політичного співжиття людей, що живуть на Українській землі, а не мріяти про витоПЛення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом – це значить «вимагати гарних і добрих вчинків від себе, як від Українця, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони «не-Українці». Урешті, бути патріотом, це значить... виховувати в собі ...все громадські, політичні, державотворчі прикмети: віру в Бога і послух Його законам, тобто духовні вартості; далі вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану для своєї традиційної Влади (монархізм), загалом кажучи, лицарськість – тобто політичні вартості. Натомість бути шовіністом – це значить прикривати свою духовну пустку (безрелігійність), і своє політичне руйництво: отже, зрадництво, хиткість, безвольність, отаманію, самозакоханість, кар'єризм, здекласованість – фанатичними вигуками про «Неньку Україну», про «рідну мову» про «Ми Українці!»...» [4, с. 77–78].

Дебатуючи зі своїми опонентами навколо питань, чому не вдалася будова національної незалежної держави і хто несе за це відповідальність, учений дійшов висновку, що саме відсутність «провідної верстви», яка була б державницькі та національно зорієнтована, призвела до цього. В. Липинський прагнув до створення аристократії, «але здорової, міцної, до творчості здатної, а не штучного консервування аристократії здегенерованої і безсилої» [2, с. 104].

Провідник українського державотворення вбачав нагальну потребу в організації «сильної і авторитетної групи», навколо якої могла б об'єднатися (як колись у варязько-князівській чи шляхетсько-козацькій добі) і політично зорганізуватися українська нація: «Без теоретичного і практичного розв'язання цієї проблеми ніякі, навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією ані державою», – наголосував він у «Листах до братів-хліборобів» [2, с. 68].

У листі до Дмитра Грегोलінського від 16.12.1924 міститься обґрунтування того, чому саме еліта, а не маси, має стати провідниками державного будівництва. Доводячи хибність думки про здобуття держави шляхом загальнонародного голосування, тобто демократичним шляхом, В'ячеслав Липинський висунув чотири тези того, чому це неможливо: «Перша, що народ ніколи не буває кращий і розумніший за своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть. Друга, що ще ніхто на світі не здобував собі держави голосуванням, а всі держави здобувались армією, яка скрізь і завжди твориться єдиним проводом, а не виборами. Третя, що в хвилини, коли можна завоювати собі державу, ніколи нема часу на спокійні вибори і на виявлення думки народу і що волею народу в такі хвилини прикриваються тільки ці, хто не вірить в успіх боротьби за державу і хто відповідальність за цю боротьбу хоче тому перекинути на народ. Четверта, що народ, зайнятий своєю тяжкою денною працею, виживленням себе і своїх провідників, має право вимагати од цих провідників, щоб вони не примушували його ще й думати за них» [1, с. 416].

Сьогодні, коли частину української території захоплено зовнішнім ворогом за сприяння частини місцевого населення, особливо злободенно сприймається інша теза мислителя, висловлена ним у цьому листі: «Коли власні провідники самі нікчемні, до думання і проводу не здатні, то народ завжди прийме думку і провід чужих, як це <...> бувало споконвіку у нас» [1, с. 416].

Розмірковуючи над проблемою шляхетності та аристократизму, брак яких В. Липинський убачав у тогочасній українській еліті, він виокремлював «дві рівності авторитету»: рівність демократичну, яка руйнує авторитет, і рівність аристократичну, яка будує авторитет. Пояснюючи їх принципову відмінність, він зауважував, що в часах дегенерації Запоріжжя своїм виборним отаманам, після виборів, мазали болотом голову і в руку замість булави вкладали очеретину. У такий спосіб вони символізували «принцип демократичної рівності авторитету, мовляв, хоч Ти і на чолі, але Ти таке саме нічтожество і сміття, як і ми, і ми кожної хвилини можемо тебе скинути. Цей принцип пройшов у плоть і кров

нашої нації і став предметом похвальних гімнів для наших істориків, політиків і цілої нашої демократії» [6, с. 200].

У лицарства, яке побудувало всі великі держави, продовжував свою думку вчений, був звичай «при пасуванню на лицаря ставати на коліна перед старшим, а так саме ставати завжди на коліна перед першим лицарем в державі, перед Монархом. І той Монарх міг дати наказ карати провинившогося лицаря, але не міг оддати наказу дати йому сто нагаєк, як це завжди робили сильні запорожські отамани зі свободолюбивими демократичними запорожцями». Підсумовуючи, вчений наголошував на тому, що коли ми хочемо сотворити Українську державу, «ми мусимо творити все зростаючи, а не так, як наша демократія, все падаючи авторитети [6, с. 200, 201].

Як засвідчує світовий досвід, політичними провідниками у боротьбі за незалежність майже завжди виступає національна інтелігенція. Однак щодо української практики у В. Липинського була інша думка. Визнаючи, що тогочасна українська інтелігенція мала дуже великі заслуги перед нацією «на полі культурної аполітичної праці», до політичної праці українська інтелігенція «показала себе абсолютно нездатною», підсумовував він [2, с. 69]. А джерелом формування нової української еліти і провідною силою державотворення В. Липинський називав хліборобський клас. У відповіді на запитання Максима Гехтера 16.09.1922 В'ячеслав Казимирович писав, що єдиною за тогочасних економічних умов реальною державницької і національно орієнтованою творчою силою є хліборобський клас, оскільки він володіє «необхідною для всякої влади матеріальною силою – землею і може виділити з себе національний державний апарат і національну армію. Але для цього йому треба внутрішньої єдності і організації» [1, с. 294].

Проте В. Липинський не обмежував нову еліту представниками лише зазначеного класу: «Найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т. д. – ось нова українська аристократія» [2, с. 104]. Тобто не мітингові оратори, а практичні працівники, виробники конкретного продукту, а не демагоги. Водночас мислитель уважав, що знайти найкращих організаторів і залучити до державної праці не може «навіть найкраща виборна влада, бо вона перш за все мусить числитися не з талантом, а за партійним цензом людини» [2, с. 45].

Напевно є зайвим говорити про актуальність позначеної проблеми для сьогодення, коли абсолютизація принципу формування органів державної влади за партійною належністю призвела до руйнування держави. Вихід із цієї пастки В. Липинській убачав у монархічній формі правління. Учений уважав, що лише той, хто стоїть «понад всякими виборами й понад всякими партіями», той, хто зацікавлений у зростанні і зміцненні держави, а не її використанні для власних потреб, хто несе за цю державу «не часову, а постійну аж до смерті і по смерті перед своїми нащадками відповідальність – тільки Господар Монарх захоче і зможе тих найкращих організаторів знайти, до діла державного поставити, а негодящих – що не менше важно – не в'яжучись ніякими партіями, від партацької роботи усунути» [2, с. 45].

Причому пошук «організаторів держави» передбачалося здійснювати на місцях: по селах і волостях серед селянства, робітників, інтелігенції, поміщиків, міщанстві у поєднанні з «якнайширшою децентралізацією» [2, с. 45].

Протиріччя та суперечки в колі правлячих еліт сьогодні значно ускладнюють процеси переходу України до демократії і ставлять під сумнів розбудову в країні консолідованої демократії у найближчій перспективі. Тому сьогодні як ніколи актуальні роздуми вченого про забезпечення єдності правлячого класу. Розмірковуючи над долею державності в Україні, В. Липинський уважав, що одними з головних причин того, чому не вдалося побудувати Українську незалежну державу, є відсутність взаєморозуміння серед української еліти, її низькі моральні якості, отаманство, «брак любові до своєї громади, натомість любов тільки до себе, свого «я»» [3, с. 63]. Мислитель в ім'я України закликав до єдності, яка базується на «безкомпромісовій внутрішній моралі. Які ж основи цієї моралі? *Любов* – що не значить коров'яче взаємолізання, а тоді раптом рогом в бік. *Покора* – що не значить хитрість і низькопоклонство. *Вірність* – у серці, а не на язиці. *І почуття спільності*, а не злобне вишукування в оці ближнього пилінки... Коротко: *шляхетність, благородство*» [3, с. 74]. «Нація, в якій верхи не мають почуття солідарності, не єсть нацією і не може мати держави», – писав він у листі до Опанаса Андрієвського від 03.07.1927 [1, с. 169].

Тема єдності верхів піднімається ним і в листі до іншого адресату – Дмитра Григолинського (16.12.1924), де він писав, що «люде взагалі, а наші більше, ніж інші, мають од природи нахил до сварки і роз'єднання. І хто хоче, щоб ми мали колись свою державу на нашій землі, повинен про оцей нахил наших провідників до сварки і роз'єднання твердо пам'ятати». Утім, В'ячеслав Липинський наголошував, що «не самі провідники і не сам народ сотворять нам державу. Дасть нам її такий спосіб організації влади, який обмежить вроджену сваволю наших провідників, збільшить в той спосіб їхню внутрішню

силу і дозволить їм, завдяки цій силі, виконувати свої провідні завдання супроти народу та знаходити у нього піддержку, необхідну для виконання цих завдань [1, с. 416].

У цьому контексті згадуються думки та настрої іншого видатного українського вченого і державного діяча – Михайла Грушевського. У статті «Культура краси і культура життя» зі збірки «На порозі Нової України: Гадки і мрії» історик писав: «Коли я ... слухав на шевченківському спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав – але плакав не з радості! Ми не тільки гарно співаємо – ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зоспіваний хор і як – виявилось – трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей!» [2, с. 248–249].

У кореспонденціях В. Липинського органічно поєднуються роздуми про минувшину, аналіз успіхів та невдач на шляху національного і державного будівництва, а також програмові засади (умови), за яких тільки й можливий успіх справи національного відродження. Так, у листі до редакції щоденної газети «Діло» 09.07.1929 він наголошував, що всі недержавні нації, нації, які ще не сформовані, «ставали націями державними шляхом довгої і непохитної боротьби за певну ідею». На зауваження вченого, не було в історії прикладу, щоб якась ідея перемагала швидко, наприклад упродовж одного покоління. За його спостереженнями, усі нації переходили через періоди занепаду, усі мали своїх невдатників і мучеників. Утім, «перемагали ці, що своїх неудачників і мучеників шанували та їх ідеям вірними аж до перемоги залишалися». В. Липинський був упевнений: щоб «стати зрілою, державною нацією, необхідний державницький ідеалізм, опертий на релігії, на церкві, на вірі живій» [1, с. 444].

Як правило, прийдешні покоління знаходять відповіді на питання, які ставлять попередні. Але на питання, яке поставив В'ячеслав Липинський у листі до Дмитра Греголінського 16.12.1924, досі не маємо ствердної відповіді. Всякий знає, писав він, що погубила нас сварка і брак єдності між нашими провідниками. І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності погубить нас знов, як настане наше наступне політичне Різдво. «Як же зробити, щоб оцієї сварки і роз'єднання не було? Ось питання, над яким ми повинні думати повсяк час...» [1, с. 415–416].

Справедливість тверджень мислителя підтверджує хід цивілізаційного розвитку людства, коли, за рідким винятком, сучасні нації змогли утвердитися й зміцнитися завдяки їх формуванню на базі певної культури у межах національних держав. Унаслідок цього саме поняття «нація» стало нерозривно поєднаним із поняттям «держава». Водночас для збереження власної ідентичності та самобутності українського народу надзвичайно важливим є збереження, захист та поширення української мови та культури.

Література:

1. Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Київ : Смолоскип, 2003. Т. 1. 960 с.
2. Липинський В. Листи до братів-хлеборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. *Повне зібрання творів, архів, студії*. Т. 6. Кн. 1 / ред. Я. Пеленський. Київ ; Філадельфія : АТ «Книга», 1995. 470 с.
3. Липинський В. Хам і Яфет. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 63–76.
4. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм. (Лист п. В. Липинського до п. Богдана Шемета, писаний у Райхенау дня 12.XII. 1925 у відповідь на поставлене питання). *Сучасність*. 1992. № 6. С. 76–78.
5. Грушевський М. Культура краси і культура життя. *Політологія. Кінець XIX – початок XX ст.* : хрестоматія / за ред. О.І. Семківа. Львів : Світ, 1996. С. 248–253.
6. Липинський В. Мораль і політична дія. *Консерватизм: антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 1998. С. 196–201.

УДК 930.85(470)"18/191":028

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.16

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЧИТАННЯ В ІМПЕРСЬКІЙ РОСІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**Карліна Оксана,***кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8706-942X*

У статті розглянуто сукупність правил та заходів, які встановлювали норми споживання легальної інформації з метою певного впливу на читачів, а також проаналізовано адміністративні та бюрократичні перешкоди, що виникали на шляху доступу визначених соціальних груп до певної літератури. Джерельною базою слугували нормативно-правові акти міністерств і Святейшого Синоду.

Одним зі способів обмеження кола читачів було платне користування публічними бібліотеками, які вирізнялися багатим книжковим фондом. Із кінця XIX ст. розширення соціального поля читачів через появу масових бібліотек, земських книжкових складів, народних шкіл стимулювало перетворення державної регламентації читання в окремії напрям внутрішньої політики, яку реалізувало, головним чином, Міністерство народної освіти. У його підпорядкуванні знаходилися школи для різних соціальних станів, при яких виникали бібліотеки для широкого кола читачів. Уряд, усвідомлюючи значущість друкованого слова як засобу впливу, особливо на соціальні низи, намагався поставити його під контроль. Найпоширенішим способом регламентації читання був нагляд за бібліотеками: публічними, народними та навчальних закладів. Книжкові заклади підлягали контролю з боку Міністерства народної освіти.

Практикувалася дозвільна система допуску літератури в бібліотеки. Урядові розпорядження і каталоги для безкоштовних бібліотек пропускали з маси друкованої літератури лише суворо дозовану частку «благоннадійних» книг для широкого кола читачів. Численні циркуляри Міністерства народної освіти визначали правила набуття літератури в учительські, учнівські, народні бібліотеки та бібліотеки-читальні. Перевага надавалася книжкам релігійно-морального змісту, офіційним і довідковим виданням міністерств; художня література займала майже половину пропонованих каталогів, але творчість письменників була представлена переважно одним-двома творами.

Після 1905 р. дозвільну систему допуску літератури у бібліотеки-читальні на деякий час скасували, децю спростили відкриття та функціонування народних бібліотек, увели заявковий порядок організації народних читань, але центральна влада прагнула й надалі сама визначати доцільність або небажаність конкретної літератури для соціальних, вікових або фахових спільнот.

Ключові слова: Російська імперія, читацька культура, народна бібліотека, шкільна бібліотека, бібліотека-читальня, регламентація читання, книготоргівля.

Karlina Oksana. Regulation of reading in imperial Russia (XIX – early XX centuries)

The article deals with a set of rules and measures that set the norms for the consumption of legal information with the aim to have a certain influence on readers, and also analyses the administrative and bureaucratic obstacles that arose in the way of access for certain social groups to certain literature. The normative and legal acts of the ministries and the Most Holy Governing Synod served as the source base.

One of the ways to limit the circle of readers was the paid use of public libraries, which were distinguished by a rich book collection. From the end of the XX century, the expansion of the social field of readers due to the emergence of mass libraries, zemstvo's book warehouses, and public schools stimulated the transformation of the state regulation of reading into a separate direction of internal policy, which was mainly implemented by the Ministry of Public Education. Under its command were schools for various social states, where libraries for a wide range of readers arose. The government, which realized the importance of the printed word as a means of influence, especially on the lower social classes, tried to bring it under control. The most common way of regulating reading was the supervision of libraries: public, people's, and belonged to educational institutions. Book institutions were subject to control by the Ministry of National Education.

A permit system for the admission of literature to libraries was practiced. Government orders and catalogues for free libraries allowed only a strictly dosed share of "trustworthy" books for a wide range of readers from the mass of printed literature. Numerous circulars of the Ministry of National Education determined the rules for receiving literature in teachers', students', people's libraries, and libraries-reading rooms. Preference was given to books of religious and moral content, official and reference publications of ministries; fiction occupied almost half of the catalogues offered but the work of writers was represented mainly by one or two compositions.

After 1905, the permit system for the admission of literature to reading libraries was abolished for some time, the opening and functioning of people's libraries was somewhat simplified, and an application procedure for the organization of public readings was introduced. However, the central government sought to continue to determine the expediency or undesirability of specific literature for social, age or professional communities.

Key words: Russian Empire, reading culture, public library, school library, library-reading room, regulation of reading, book trade.

Розуміння сутності читання як засобу пізнання світу і місце в ньому людини було домінуючим протягом довгого історичного часу. Воно залишається ним донині, коли поняття «світ» і поняття «пізнання» надзвичайно ускладнилися, поглибилися та розширилися. Читання тісно пов'язане з вирішенням суспільних, політичних і педагогічних завдань.

У суспільній системі читання має достатньо суперечливий статус. З одного боку, воно виступає як практика соціалізації, що привчає до соціальних норм і зв'язків, але з іншого – формує незалежну в судженнях і поведінці, внутрішню вільну, критичну мислячу особистість, що може бути загрозою для стабільності суспільної системи. Тому, не маючи можливості контролювати сам процес читання, держава, соціум створюють механізми опосередкованої регламентації розвитку цієї соціальної практики.

Проблема регламентації читання в імперській Росії не знайшла ще належного висвітлення в історичній літературі. Окремі її аспекти розглянуто дослідниками історії діяльності загальних і відомчих цензурних органів ХІХ – початку ХХ ст., серед яких слід виділити роботи Н. Щербак, В. Савчинського, О. Кирієнка, Н. Патрушевої та ін. [55; 56; 45; 17; 32]. У роботах, присвячених вивченню розвитку бібліотечної справи та побутування книги в Російській імперії авторства Л. Хавкіної, К. Абрамова, Т. Кароєвої та А. Рейтблата [53; 1; 10; 44], також зверталася увага на правила і способи комплектування книжкових фондів, що опосередковано свідчило про контроль за читанням із боку владних структур.

Джерельною базою пропонованої розвідки слугували нормативно-правові акти міністерств і Святійшого Синоду.

Мета статті: розкрити механізми, способи і методи, які використовувала влада імперської Росії для визначення доцільності або небажаності конкретної літератури для певних соціальних, вікових і фахових спільнот.

Зростання протягом ХІХ ст. кількості видань, бібліотек, книжкових складів і народних читалень розширювало інформаційний простір, до нього втягувалися його нові верстви населення Російської імперії. Це викликало занепокоєння уряду. Прагнення контролювати цей простір, не допускаючи до нього опозиційні ідеї, спонукало його фільтрувати друковане слово.

На поживлення бібліотечного руху в 1860-х роках влада зреагувала посиленням контролю за ним. У 1867 р. публічні бібліотеки вилучали з-під юрисдикції Міністерства народної освіти і підпорядковували Міністерству внутрішніх справ, оскільки у його відомство перевели Головний цензурний комітет [26], в обов'язки якого входив нагляд за такими бібліотеками [53, с. 59]. Користування публічними бібліотеками було платним, тому фактично встановився майновий ценз для читачів. Ними були переважно дворяни і чиновники. Правовий акт «Про тимчасові заходи щодо відкриття та утримання публічних бібліотек і кабінетів для читання» 1884 р. закріпив за міністром внутрішніх справ «право: а) вказувати місцевим начальствам ті твори друку, які не повинні бути допущені в обіг у публічних бібліотеках і громадських читальнях, і б) закривати будь-які публічні бібліотеки і громадські читальні у випадку визнаної в цьому необхідності» [23].

У 1884 р. Головне управління у справах друку як вища цензурна інстанція, утворена в 1865 р. при Міністерстві внутрішніх справ для розгляду за діяльністю цензурних комітетів і окремих цензорів, видала «Алфавітний список творів друку, які [...] не повинні бути допущені до обігу в публічних бібліотеках і громадських читальнях» [5] (такий список вийшов ще у 1894, 1903 і 1914 рр.). Спочатку він включав 133 назви окремих книг, зібрання творів і періодичних видань, раніше дозволених цензурою. У список увійшли комплекти журналів за певні роки, наприклад «Современника» за 1856–1866 рр., «Отечественных записок» (1867–1884 рр.), «Русского слова» (1857–1866 рр.); згодом перелік заборонених книг і часописів зріс удвічі. Таким чином, у 1884 р. уперше була проведена масова чистка бібліотек.

Можна підкреслити, що публічні бібліотеки в губернських містах, укомплектовані російськомовною літературою, залишалися найбільшими книгозбірнями. Наприклад, каталог Житомирської публічної бібліотеки наприкінці ХІХ ст. налічував понад 20 тис книжок [42, с. 38].

Для осіб нижчих соціальних верств доступ до книги з 1860-х років надавали народні бібліотеки та книжкові склади, публічні народні читання. Спочатку безкоштовні народні бібліотеки керувалися тимчасовими правилами про цензуру та друк 1865 р. [24; 25], встановленими для публічних бібліотек та кабінетів для читання, але надалі, зі зростанням їхньої популярності, влада встановила особливий контроль за ними та книжковою продукцією, що потрапляла до їхніх читачів. Учений комітет Міністерства народної освіти, утворений на базі Ученого комітету Головного правління училищ у 1863 р., став опікуватися безкоштовними народними бібліотеками-читальнями. Упродовж 1869–1917 рр. жодна книга не могла потрапити до них без його візи на титульному аркуші. Учений комітет складав списки не заборонених, а дозволених книг. Із 1860 до 1890 р. для каталогів народних бібліотек він схвалив 10% від загальної кількості видань (1 600 книг, з яких 450 були підручниками) [43, с. 265].

Регламентатії підлягало і дитяче читання, хоча треба зауважити, що така практика вважається цілком допустимою й навіть потрібною. Удасться до неї не тільки родина, а й поза родинне коло: бібліотекар, вчитель, редактор періодичного видання та ін. У 1860-х роках в імперській Росії з'явилися суспільні інститути, які контролювали дитяче читання. Так, із сімейної практики керівництво читанням дітей увійшло в коло громадської та державної діяльності. За силуетами керівників читанням дітей стояли установи, які контролювали зміст навчальних програм із літератури та бібліотеки навчальних закладів, підбирали книжки для дітей, складали каталоги, списки і покажчики. На відміну від приватної практики публічне керівництво має уніфікований характер, оскільки поширюється на всіх дітей, а не на одну конкретну дитину; тим самим досягається можливість зробити регламентацію дитячим читанням одним з інструментів конструювання громадянської ідентичності та виховання тих якостей, які відповідають освітній політиці держави [19, с. 116].

У мережу інститутів, які регламентували дитяче читання, входили Міністерство народної освіти, Святійший Синод, Військове міністерство, Відомство установ Імператриці Марії [20]. У складі міністерств утворювалися спеціальні комітети або комісії, завданням яких був контроль і управління читанням дітей різних соціальних груп. Окрім того, в єдиному соціокультурному просторі керівництва дитячим читанням діяли громадські організації, батьківські та вчительські товариства. Так вироблялася типологія читача-дитини, в основі якої лежав становий критерій, що було зумовлено типами шкіл в освітній системі Російської імперії.

Навчальний комітет при Святійшому Синоді контролював читання дітей, які навчалися в духовних училищах і семінаріях. У його компетенцію також входила література релігійного змісту, оцінка якої потрібна була для складання списків рекомендованої літератури іншими відомствами. Відгуки про книги, підготовлені Навчальним комітетом, публікувалися в офіційних органах Святійшого Синоду («Церковный Вестник», «Церковные Ведомости, издаваемые при Священном Синоде»). Окремого каталогу або покажчика Навчальний комітет не видавав. Із 1896 р. іншим друкованим органом Святійшого Синоду, на сторінках якого розглядалися питання дитячого читання, був часопис «Народное образование».

Бібліотеки для церковнопарафіяльних шкіл комплектувалися на підставі списків книжок, опублікованих у «Народном образовании» і «Церковных ведомостях». Звісно, за змістом вони були більше обмежені, ніж світські. Наприклад, синодський список 1894 р. налічував 182 позиції [36, с. 1–18], а світський за 1896 р. – 718 [22, с. 597].

У межах конструювання ідеального дитячого читання Святійший Синод співпрацював із Міністерством народної освіти, видаючи спільно підготовлені каталоги [48; 50]. У них перевага віддавалася книжкам на релігійно-моральну тематику.

Основним інститутом, який визначав корпус книг, що мали стати дитячою літературою, було Міністерство народної освіти, адже у його підпорядкуванні знаходилася мережа шкіл для різних соціальних станів, а під час комплектування шкільних бібліотек треба було керуватися міністерськими каталогами [7, с. 620].

Друкованим органом міністерства народної освіти і офіційним педагогічним часописом став «Журнал Министерства народного просвещения», який почав виходити в 1834 р., а з 1860-х років у ньому публікувалися рішення («одобрения») Ученого комітету щодо розглянутих книг. За змістом вони були анотацією, яка підкріплювалася висновком міністра народної освіти. У 1865 р. з'явилися нові «Правила» щодо рекомендації навчальних посібників для нижчих і середніх навчальних закладів, які діяли до 1917 р., незважаючи на часту зміну міністрів [6]. Редакція «Журнала Министерства народного просвещения» повинна була щорічно публікувати каталог рекомендованих навчальних посібників. Передбачалося, що у перший такий каталог включать усі коли-небудь схвалені підручники, а кожний новий перелік буде мати як доповнення до попереднього, так і виключені книги, визнані такими, що «втратили своє значення» і не «відповідають більше своїй меті». До початку кожного року Учений комітет і попечителі навчальних округів повинні були висловити свої міркування із цього приводу. Перший офіційний каталог був опублікований у липні 1865 р. [16]. Матеріал у ньому був організований по предметах гімназійної програми, не включав літературу для вчителів, видання законодавчого і діловодного характеру. Усього в каталозі налічувалося 277 назв (з урахуванням карт, атласів, глобусів тощо).

У травні 1869 р. при Ученому комітеті Міністерства народної освіти був створений особливий відділ для розгляду книг для народного читання і для використання в початкових школах. Відтоді навчальні заклади не могли купувати твори з педагогіки, дидактики та методики, які не були попередньо розглянуті та схвалені Ученим комітетом. Бібліотеки навчальних закладів повинні були комплектуватися лише тими книгами, які знаходилися у схвалених списках, тобто учительські колективи і батьки не мали впливу на формування фондів шкільних бібліотек.

У 1873–1874 рр. каталоги учнівських бібліотек середніх навчальних закладів, згодом і початкових шкіл були «очищені» від значної кількості творів, «зовсім непридатних для читання учнями» [47, с. 206]. Згодом було започатковано підготовку окремих каталогів книг для нижчих [15], а 1889 р. – середніх навчальних закладів [29]. Таким шляхом уніфікували фонди бібліотек для зручнішого контролю.

Обмежувала читання учнів і шкільна програма з російської літератури, яка до 1905 р. закінчувалася вивченням творчості Миколи Гоголя. З окремими творами його наступників, у яких не піднімалося злободенних соціальних проблем, можна було ознайомитися лише в учнівських бібліотеках, а не на уроках.

Регламентувалося також читання вчителів нижчих навчальних закладів, адже міністерські обмеження стосувалися й комплектування учительських бібліотек. Ранжирування доступу до книги проявлялося, наприклад, і в тому, що для учительських бібліотек нижчих навчальних закладів могли бути заборонені книги, дозволені учнівським книгозбірням середніх шкіл.

У кадетських корпусах і військових училищах читання вихованців регламентувало тільки Головне управління військово-навчальних закладів, яке було у складі Військового міністерства, без утручання інших центральних інститутів. При цьому управлінні працювала редакція «Педагогического сборника» (з 1864 р.), у якому публікувалися відгуки-рекомендації про книжки. Військове міністерство також друкувало окремі каталоги книг, якими керувалися під час комплектації бібліотек військово-навчальних закладів.

Іншою силою, яка регламентувала дитяче читання, були редакції журналів і громадські організації педагогів, письменників, громадських активістів та ін. Серед них можна назвати Товариство поширення корисних книг, Товариство поширення технічних знань, Петербурзький, Московський і Київський комітети письменності та ін. Вони регулярно видавали покажчики книг.

До 1890-х років державна регламентація читанням дорослих жителів імперської Росії не була окремих напрямом внутрішньої політики через відсутність провідників об'єктів читання в широке соціальне поле: масових бібліотек, земських книжкових складів, народних шкіл. Поява народних бібліотек припала на кінець XIX ст. Їх організували комітети піклування про народну тверезість, товариства грамотності, місцеві громади, земства, бібліотечні товариства [21; 9; 4; 54]. Уряд занепокоївся можливим поширенням серед народу забороненої літератури через народні бібліотеки.

Упродовж 1888–1890 рр. для безкоштовних народних бібліотек Міністерство народної освіти та Міністерство внутрішніх справ виробили дозвільну систему замість заборонної: до них допускали тільки літературу, дозволена «Правилами про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» [37], затвердженими Міністерством внутрішніх справ 15 травня 1890 р., та каталогами Ученого комітету Міністерства народної освіти, що узгоджувалися зі Святійшим Синодом. Каталог містив переважно літературу релігійно-морального змісту, офіційні й довідкові видання міністерств. Художня література займала майже половину каталогу, але творчість письменників була представлена переважно одним-двома творами. Наприклад, відділ класичної літератури каталогу шкільної бібліотеки за 1891 р. із творів Миколи Гоголя включав тільки «Тараса Бульбу», Михайла Лермонтова – «Пісню про купця Калашникова», тобто твори переважно історичного змісту, у яких традиційні цінності визначали сюжетні лінії [15].

Періодику у народних бібліотеках регламентував окремий список 1892 р. з 69 часописів (фахових – 38, дитячих – 8, народних – 3, ілюстрованих – 7; загальнолітературних – 10 газет і три журнали). Цей список у 1896 р. був розширений до 88 позицій (внесено 20 нових часописів професійної тематики), а також було виключено дві газети («Гражданин», «Биржевые ведомости»). Загальний характер списку не змінився. Поточна передплата періодичних видань для народних бібліотек не передбачалася, можна було тільки придбати річні комплекти за попередні роки, дозволені Ученим комітетом Міністерства народної освіти [34]. Загалом до фондів народних читалень потрапляло лише 17% газет і журналів із тих, що видавалися в Російській імперії [18, с. 593].

Кількість книг, допущених до бібліотек за «Правилами» 1890 р., не враховуючи видань церковно-релігійного змісту, становила 2,5–3 тис назв, або 3,3% назв тогочасного книговидавничого репертуару російською мовою; решта книг, дозволених цензурою до поширення у державі, була заборонена для народних бібліотек [1, с. 73]. Жодне видання національними мовами не могло потрапити до цих каталогів. Головним джерелом для відбору був «Журнал Министерства народного просвещения», який повідомляв про кожне видання окремо. Таким чином, ті, хто займався комплектуванням народних бібліотек, мали користуватися каталогом і кількарічним комплектом міністерського журналу та перевіряти дозвіл не лише на конкретний твір, а й на конкретне видання.

Міністерство народної освіти також своїми циркулярами регламентувало книжковий фонд бібліотек: із 1864 до 1917 р. було опубліковано 33 таких циркуляри. У них визначалися правила набуття літератури в учительські, учнівські, народні бібліотеки та безкоштовні бібліотеки-читальні [8, с. 190].

Під час комплектування народних бібліотек, які створювали церковні братства, окремі церкви і монастирі, а також бібліотек при церковнопарафіяльних школах, не керувалися «Правилам» 1890 р. Їхні фонди та каталоги контролювало місцеве єпархіальне начальство на підставі вимог Міністерства народної освіти та Училищної ради при Святійшому Синоді [49, с. 9].

Дозвільний характер комплектування народних бібліотек не лише обмежував коло читання за змістом й обсягом, а й призводив до старіння літератури, її значного зношення. До цього вела сама практика створення каталогів. Повільний розгляд нової літератури за постійного кількісного зростання книговидавничого репертуару ставав ще однією перешкодою у доступі до книги.

Однак на підставі параграфу сьомого «Правил» 1890 р. народні бібліотеки могли розширювати свій фонд виданнями, не зазначеними у міністерських каталогах, за рахунок книжок, подарованих бібліотеці чи придбаних за її кошти [37, с. 452]. Для цього треба було скласти перелік таких книжок і надіслати його на розгляд Ученого комітету Міністерства народної освіти. Після отримання дозволу на користування в читальні книги вносилися до бібліотечного каталогу. У разі коли видання з поданого списку заборонялося видавати читачам, їх передавали на реалізацію в книгарні [46, с. 282–283].

На селі навчальні заклади були чи не єдиними зручними громадськими приміщеннями, де можна було розмістити книгозбірню, тому уряд послідовно запровадив «Правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти» 1904 р. [39], «Правила про книжкові склади при нижчих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти» того ж року [38] і «Правила для бібліотек для публіки при початкових училищах» 1905 р. [33]. Нові нормативні акти підпорядковували книжкові заклади контролю з боку Міністерства народної освіти. Вони дещо спрощували відкриття та існування народної бібліотеки без її об'єднання з учнівською та учительською.

Способом доступу до друкованого слова були народні читання, дозволені з 1870-х років у губернських містах, коли при Міністерстві народної освіти була відкрита Санкт-Петербурзька постійна комісія з облаштування народних читань (ширше див.: [12]). Метою її діяльності було транслювати народу офіційні цінності зрозумілою йому мовою і протистояти поширенню неугодних народницької ідей [3, с. 79]. Відвідувачі читань, звичайно, не були читачами у повному значенні цього слова, а пасивними слухачами і глядачами. Часто читання доповнювалося візуальним супроводженням: зображення на склі проєктувалися на екран за допомогою пристрою – так званого чарівного ліхтаря.

Видавнича діяльність Комісії з облаштування народних читань полягала у підготовці брошур із різних тем – від казок до науково-популярної літератури. У виховних текстах селянин зображувався як лояльна до поточного режиму особа, яка терпеливо зносить усі біди, не скаржиться на життя, при цьому проявляє силу духу і любов до людей. Художня література, складаючи значну частину всіх видань комісії, не подавалася в оригінальному вигляді, а спрощувалася, адаптувалася. Наприклад, невелике оповідання «Старик Никита и его три дочери» було переробкою відомої трагедії Шекспіра «Король Лір» [2, с. 84–85].

Репертуар народних читань підлягав жорсткій регламентації. На 1895 р. Учений комітет Міністерства народної освіти дозволив для народних читань 287 брошур, з яких 61 – релігійно-морального змісту, 62 – белетристичних, 55 – з російської історії [22]. Численні нарікання громадськості змусили це відомство з 1896 р. дозволити для читань усі книги, допущені в учнівські бібліотеки нижчих навчальних закладів (усього 718 назв) [22]. Позаяк вони були розраховані на дитячу аудиторію, то не могли задовольняти запити дорослих. І, зрозуміло, це були винятково російськомовні видання. Лише початок ХХ ст. приніс деякі послаблення: право дозволу організовувати народні читання передали від міністра внутрішніх справ спочатку попечителям навчальних округів, потім інспекторам і директорам народних училищ, згодом – училищним радам. Із 1901 р. можна було навіть вибирати для читання твори, що не увійшли до затверджених каталогів, а також переказувати запропонований до читання твір [27].

Громадськість воліла якимось чином обходити обмежувальну практику уряду. Відомчі бібліотеки відкривали свої фонди для певної категорії читачів, найперше вчителів, або запроваджували пільгові тарифи. Лунали вимоги допустити до учительських бібліотек усі книги та періодичні видання, які пройшли загальну цензуру; до народних безкоштовних бібліотек та читалень – ті, що й для публічних і громадських книгозбірень; підпорядкувати народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах училищним радам і підтримати читання в їхніх приміщеннях; підпорядкувати книжкові

склади при нижчих навчальних закладах училищним радам; допустити до продажу на книжкових складах усі книги, дозволені загальною цензурою; передати училищним радам право наглядати за позашкільними формами освіти; надати право вибору шкільних підручників і посібників училищним та шкільним радам, сам вибір здійснювати з усіх навчальних книг, дозволених загальною цензурою [10, с. 35]. Та до 1905 р. доступу до всього легального книжкового та газетно-журнального простору імперії не було. Революційні події 1905 р. прискорили зміни.

Дозвільну систему допуску літератури у безкоштовні бібліотеки-читальні скасували. Відтоді стали комплектувати учительські бібліотеки при нижчих навчальних закладах тими ж книгами, що й публічні. 2 грудня 1905 р. відмінили «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» 1890 р. [28]. Наступного року Міністерство народної освіти надало право педагогічним радам середніх навчальних закладів самостійно вибирати книги для комплектування [30], допустило до народних бібліотек ті самі видання, що й для публічних бібліотек та читалень [40]. Наприкінці року педагогічні ради отримали право вибору навчальних посібників місцевими мовами. З'явилася можливість організувати національні бібліотеки та книгарні. 1907 р. було скасовано заборонний каталог для всіх публічних бібліотек і допущено до них усі книги та періодичні видання, дозволені цензурою. Того ж року запровадили заявковий порядок організації народних читань за правилами про публічні зібрання. Книги для народних читань можна було вибирати з числа дозволених цензурою, але проведення заходів у шкільних приміщеннях залежало від інспекції з народної освіти або повітових єпархіальних училищних рад. Однак усі ці відміни й дозволи, декларовані центральною владою, проходили на тлі постійних порушень із боку місцевої адміністрації, яка віддавала перевагу жорсткому контролю за поширенням друкованого слова [31].

Способом регламентації читання також був контроль за книжковою торгівлею, на яку поширювалися законодавчі акти, що регулювали випуск друкованої продукції [24, с. 396; 25]. Відомчі оптові книжкові склади мали торгувати тільки виданнями, дозволеними для відповідного відомства, книжкові склади при нижчих навчальних закладах – дозволеними для цих закладів, при церковнопарафіяльних школах – дозволеними Училищною радою Святійшого Синоду. Існували також обмеження щодо вибору книг для книжкової торгівлі, яку організували земства. До 1897 р. у разі відкриття земствами оптових книжкових баз вимагалось, щоб у них не продавалися книги, які не увійшли в каталог допущених для нижчих навчальних закладів. За збереження, продаж і поширення заборонених книг встановлювався штраф у розмірі до 250 рублів.

Поширення «лубочної»/«народної» літератури приватними торговцями не обмежувалося. У циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 12 липня 1881 р. губернаторам рекомендувалося не перешкоджати торговцям такої літератури тому, що за змістом вона не шкодить державним інтересам [про українську лубочну книжку кінця XIX – на початку XX ст. див.: 11]. В українських губерніях поширювалася російськомовна лубочна література української тематики. Велику популярність мали численні лубочні переробки творів Миколи Гоголя. Лубочні видання «Тараса Бульби» друкувалися під різними назвами: «Тарас Бульба, или Запорожская Сечь: историческая повесть из казачьей жизни», «Тарас Бульба, атаман запорожцев», «Тарас Бульба, или Измена и смерть за прекрасную панну» та ін. [13, с. 95].

Вершиною обмежувальної політики щодо читання стала поява 9 червня 1912 р. нових «Правил про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти» [41] (а саме цей тип бібліотек був найпоширеніший). Склад бібліотечних фондів знову визначали каталоги Ученого комітету Міністерства народної освіти. Наслідком цих правил стали вилучення та заборона літератури, відсутньої в міністерських каталогах. Книги, які допускалися до публічних бібліотек, можна було придбати за згоди інспектора народних училищ. Окрім того, тепер народні бібліотеки, розташовані у шкільних приміщеннях, переходили у повне розпорядження шкіл, що значно полегшувало подальший контроль за читанням.

Міністерство внутрішніх справ також посилило вимоги до народних бібліотек поза навчальними закладами. Фонди шкільних бібліотек, особливо церковнопарафіяльних шкіл, зазнали значних чисток і збіднення.

Політична ситуація наступних років, а згодом і війна змушували уряд вдаватися до змін. Так, Міністерство народної освіти оприлюднило 21 травня 1915 р. нові правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах [35], за якими склад бібліотеки й надалі визначали рекомендаційні каталоги Ученого комітету, але згоду на допуск літератури у бібліотеки давав не інспектор народних училищ, а училищна рада.

І лише після Лютневої революції 1917 р. було скасовано пряму державну регламентацію читання, але радянська влада поновила цю систему, хоча й у новому вигляді і за іншими показниками.

Отже, в імперській Росії влада вибудовувала державну регламентацію читання, тобто сукупність правил та заходів, які встановлювали норми споживання легальної інформації з метою певного впливу на читачів. Влада прагнула сама визначати доцільність або небажаність конкретної літератури для соціальних, вікових, етнічних або фахових спільнот. Створенням певного інформаційного поля займалися різні управлінські структури Російської імперії. Системна державна регламентація читання враховувала низку чинників: соціальний та майновий статус, освіту, стать, вік, місце проживання читача. Уряд, усвідомлюючи значущість друкованого слова як засобу впливу, особливо на соціальні низи, на дітей, переважно школярів, намагався поставити його під контроль. Книги, уже допущені цензурою, забороняли до використання у певних соціальних і культурних спільнотах.

Найпростішим шляхом регламентації читання було регулювання книжкового фонду бібліотек: публічних, народних та навчальних закладів. Контролю також підлягали народні читання, гуртові книжкові склади-магазини, куди залежно від рангу бібліотеки, аудиторії для народного читання або належності книжкового складу потрапляла або не потрапляла певна література. Уряд у такий спосіб прагнув запобігти проникненню у народне середовище небажаної літератури. «Правила» 1890 р., дозвільні каталоги для безкоштовних бібліотек, численні циркуляри Міністерства народної освіти пропускали з маси надрукованої літератури лише суворо дозовані струмки «благондійних» книг.

Література:

1. Абрамов К.И. История библиотечного дела в России : учебно-методическое пособие : в 2-х ч. Москва : Либерия, 2000. Ч. 1. 175 с.
2. Агафонова Я. Классика для народа в адаптациях Постоянной комиссии по устройству народных чтений. *Новое литературное обозрение*. 2019. № 2(156). С. 77–93.
3. Агафонова Я. Литература для народа и центральная аудитория для народных чтений как государственный просветительный проект во второй половине XIX века. *Новое литературное обозрение*. 2022. № 3. С. 78–92.
4. Айвазян О.Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2014. № 22. С. 129–134.
5. Алфавитный список произведениям печати, которые на основании Высочайшего повеления 5 января 1884 г. не должны быть допущены к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях. Санкт-Петербург : б. и., 1884. 8 с.
6. Высочайше одобренные временные правила о порядке рассмотрения, одобрения и введения в употребление учебных руководств и пособий для средних низших учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1865. Ч. СХХVI. Апрель. Отд. первое. С. 4–6.
7. Высочайше утвержденное учреждение Министерства народного просвещения. 1863. Июня 18. Именной указ, данный правительствующему Сенату 18 июня 1863 года. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург : Тип. Потд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. Т. XXXVIII. Отд. первое. № 39 751. С. 618–621.
8. Головань Е.В. Книжные фонды библиотек и регламентация чтения во второй половине XIX – начале XX веков в Костромской губернии. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*. 2013. № 4. С. 189–192.
9. Кароєва Т. Народні бібліотеки та читальні Комітетів піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія «Бібліотекознавство. Книгознавство»*. 2010. Вип. 2. С. 180–191.
10. Кароєва Т.Р. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст. : монографія. Вінниця : Нілан-ДТД, 2014. 471 с.
11. Кароєва Т. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 2. С. 30–35.
12. Кароєва Т. Інститут публічних народних читань другої половини XIX – початку XX ст. як об'єкт вивчення. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський*, 2015. Т. 22. С. 174–183.
13. Кароєва Т. Підприємці у забезпечення україномовного читача в Російській імперії 1881–1916 рр. *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*. 2016. Вип. 22. С. 93–115.
14. Каталог книг для употребления в низших училищах ведомства Министерства народного просвещения и для публичных народных чтений: по июнь 1901 г. Санкт-Петербург : б. и., 1901. 263 с.
15. Каталог книг для употребления в низших училищах ведомства Министерства народного образования и для публичных народных чтений. *Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному образованию*. Санкт-Петербург : Изд. О.Н. Попова, 1898. С. 289–369.
16. Каталог учебных руководств и пособий, которые могут быть в гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения. *Журнал министерства народного просвещения*. 1865. Часть СХХVII. Июль. Отд. первое. С. 20–39.
17. Кириєнко О.Ю. Загальна та військова цензура в російській імперії (XVIII – початок XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 83–98.

18. Комаровский А.Г. Народные библиотеки и читальни. *Энциклопедический словарь* / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон). Санкт-Петербург : Типо-литография И. А. Эфрона, 1897. Т. XXа (40): Наказный атаман – Неясыти. С. 592–594.
19. Лучкина О.А. Силуэты руководителей детского чтения: священник, министр, генерал и другие. *Детские чтения*. 2012. Вып. 2. С. 115–135.
20. Лучкина О.А. Институты рекомендательной библиографии для детского чтения в дореволюционной России. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. Серия «Филология»*. 2013. № 3. С. 22–34.
21. Мілясевич І. Бібліотека Волинського опікунства про народну тверезість (кінець XIX – початок XX ст.). *Бібліотечна планета*. 2007. № 4. С. 21–24.
22. Народные чтения. *Энциклопедический словарь* / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон). Санкт-Петербург : Типо-литография И.А. Эфрона, 1897. Т. XXа (40): Наказный атаман – Неясыти. С. 595–598.
23. О временных мерах по отношению к открытию и содержанию публичных библиотек и кабинетов для чтения. Высочайшее повеление, объявленное министром внутренних дел. 1884. Января 5. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*. Санкт-Петербург : б. и., 1887. Т. IV. № 1 941. С. 3.
24. О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати. Именной [указ], данный Сенату. 1865. Апреля 6. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1867. Т. XL. Отд. первое. № 41 988. С. 396.
25. О некоторых переменах и дополнениях в действующих ныне цензурных постановлениях. Выписка из высочайше утвержденной в заседании Совета министров резолюции по делу о цензуре. 1865. Апреля 6. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1867. Т. XL. Отд. первое. № 41 990. С. 397–406.
26. О передаче цензурных комитетов и отдельных цензоров из Министерства народного просвещения в Министерство внутренних дел. Именной [указ], данный Сенату. 1863. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1865. Т. XXXVIII. Отд. первое. № 39 162. С. 61–62.
27. Об издании новых правил о народных чтениях. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1901. № 5. С. 180–181.
28. Об отмене правил, утвержденных 15 мая 1890 г., о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 2. С. 79–80.
29. Опыт каталога ученических библиотек средних учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1889.
30. Относительно выбора книг в ученические библиотеки средних учебных заведений. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 6. С. 314–315.
31. Павлов М.А. Государственная регламентация чтения в России в конце XIX в. *Кшо*. 1999. № 3(9). С. 192–197.
32. Патрушева Н.Г. Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. Санкт-Петербург : Северная звезда, 2013. 620 с.
33. По вопросу о библиотеках для публики при начальных училищах. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1905. № 3–4. С. 153–154.
34. По вопросу о выписке периодических изданий для низших учебных заведений и для бесплатных народных библиотек. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1901. № 6. С. 230.
35. Правила 21 мая 1915 г. о народных библиотеках. *Библиотекарь*. 1915. № 3 – 4. С. 322–324.
36. Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты: Правила о церковно-приходских школах: Список книг, бывших на рассмотрении Училищного совета при Святейшем Синоде и допущенных им в церковно-приходские школы и школы грамоты (по 1 дек. 1894 г.) ; 4-е изд. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1898. 112, 20 с.
37. Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними. *Волинские епархиальные ведомости*. 1890. № 19. Часть официальная. С. 449–453.
38. Правила о книжных складах при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1904. № 2. С. 71–73.
39. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1904. № 2. С. 69–71.
40. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях от 28 февраля 1906 г. ведомства Министерства народного просвещения. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 4. С. 337–339.
41. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения от 1912 г. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1912. № 9. С. 337–339.
42. Прищепя О. Побутування книжок в культурному просторі міст Правобережної України (XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2015. Вип. 24. С. 36–41.
43. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания. Санкт-Петербург : Тип. И.Н. Скороходова, 1895. 547 с.
44. Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. 447 с.
45. Савчинський В. Періодична преса: цезурна політика російського уряду (друга половина XIX ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія б. Історичні науки*. 2010. Вип. 7. С. 45–50.
46. Сажок О. Народна читальня Володимир-Волинського Свято-Володимирського братства у 1896–1899 рр. *Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство. Бібліографія та інформаційні технології»*. 2014. Вип. 8. С. 280–287.

47. Сборник узаконений и распоряжений по мужским гимназиям и прогимназиям ведомства Министерства народного просвещения / сост. М.М. Миртовский. Москва : Правоведение, 1911. 851 с.
48. Систематический каталог книгам, рассмотренным Ученым Комитетом Министерства народного просвещения и Ученым комитетом при Св. Синоде, в период с 1869 года по 1874 год включительно и одобренным для мужских и женских гимназий и прогимназий и для реальных, уездных, городских, женских и еврейских училищ, а также для учительских семинарий и институтов / сост. Ив. Кальнев. Одесса : б. и., 1875. 68 с.
49. Узаконения о бесплатных народных библиотеках (читальнях) с приложением примерных их уставов, составленных Санкт-Петербургским комитетом грамотности. Санкт-Петербург : б. и., 1894. 27 с.
50. Указатель книг для детского и народного чтения с обозначением одобренных из них Святейшим Синодом, Министерством народного просвещения, детскими журналами и частными специально для рассмотрения народных и детских книг составлявшимися комиссиями. Москва : Тип. Е.Г. Потапова, 1892. 451 с.
51. По вопросу об употреблении учебных руководств и пособий на местных языках. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 12. С. 753.
52. По вопросу о порядке разрешения устройства народных чтений. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1905. № 11. С. 625–626.
53. Хавкина Л.Б. Библиотеки, их организация и техника: руководство по библиотековедению ; 2-е изд. Санкт-Петербург : изд. авт., 1911. 404 с.
54. Шарошкіна Н.Г. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX – початок XX століття). *ScienceRise: PedagogicalEducation*. 2017. № 3(11). С. 41–45.
55. Щербак Н.М. Цензура і влада в умовах реформування Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Публічне право*. 2013. № 3. С. 295–301.
56. Щербак Н.М. Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х років XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. 24. С. 76–79.

УДК 373.3/.5(477)"1940/1980

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.17>

ОСВІТА В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НАПРИКІНЦІ 1980-Х РОКІВ: СУЧАСНІ ПОЛЬСЬКІ ВІЗІЇ

Лаврут Ольга,

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти

Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ORCID ID:0000-0002-6915-7474

На основі вивчення історіографічного спадку сучасних польських дослідників у роботі доведено про важливість польсько-українського діалогу з вивчення не лише дотичних до обох країн історії, а й тем, які мають відношення виключно до України. Це демонструє солідарність західних сусідів до історичного спадку. Різноракурсне вивчення суспільства сприяє позитивному розвитку новітньої історіографічної науки, оскільки вона функціонує в умовах свободи наукових досліджень. Важливими аспектами є її інтеграція наукової думки, яка сприяє цілісному сприйняттю проблеми з різнопланових позицій. Задля подолання травматичного минулого і створення динамічного демократичного суспільства сьогодні звертаємо увагу саме на ці аспекти.

У статті акцентовано на різних темах, особливо на вивченні ментальності радянського суспільства, впливі ідей на подальше сприйняття реалій. Тут продемонстровано окремішність українського від радянського. На основі характеристики українського менталітету доведено, що він відрізнявся від російського, тому останній його звинувачував у русофобських намірах, що зовсім не відповідало дійсності. Навіть навпаки. Дослідники наголошують на відсутності реалізації власної внутрішньої політики в УРСР навіть в обмеженому, радянському варіанті. Вони порівнюють це із колісь прорадянською Польщею, яка мала більше можливостей за свою східну сусідку. Науковці прагнуть поєднати мікро- та макродослідження. А їх советологічні студії присвячені тоталітарній мові, що стало важким спадком від часів тоталітарного і авторитарного режимів. Вони вивчили роль дисидентів та інтелектуалів у їх краху. Учені присвятили свої дослідження і проблемам педагогічної освіти, кадровому її забезпеченню. Але вони мали сприяти розвитку підростаючого покоління, крокувати з вимогами часу, а не долучати до ідеологічних постулатів, які засмічували свідомість і заважали критично мислити і випробовувати нові ідеї в освіті.

Ключові слова: дослідження, проблема, науковці, радянське суспільство, культура, освіта.

Lavrut Olga. Education in the USSR in the second half of the 1940s – late 1980s: modern Polish visions

Based on the study of the historiographic heritage of modern Polish researchers, the work proves the importance of the Polish-Ukrainian dialogue in the study of not only history related to both countries, but also topics that are exclusively related to Ukraine. This demonstrates the solidarity of the western neighbors to the historical legacy. The multi-perspective study of society contributes to the positive development of modern historiographical science, as it functions in the conditions of freedom of scientific research. An important aspect is the integration of scientific thought, which contributes to a holistic perception of the problem from various points of view. In order to overcome the traumatic past and create a dynamic democratic society, today we pay attention to precisely these aspects.

The article focuses on various topics, especially the study of the mentality of Soviet society, the influence of ideas on the further perception of reality. Here the separation of Ukrainian from Soviet is demonstrated. Based on the characteristics of the Ukrainian mentality, it has been proven that it differs from the Russian one, so the latter accused him of Russophobic intentions, which was completely untrue. Even on the contrary. Researchers emphasize the lack of implementation of one's own internal policy in the Ukrainian SSR, even in a limited, Soviet version. They compare it to former pro-Soviet Poland, which had more opportunities than its eastern neighbor. Scientists strive to combine micro and macro studies. And their Soviet studies are devoted to the totalitarian language, which remained a difficult legacy from the times of totalitarian and authoritarian regimes. They studied the role of dissidents and intellectuals in their downfall. Scientists devoted their research to the problems of pedagogical education and its staffing. But they were supposed to contribute to the development of the younger generation, to keep up with the demands of the times, and not to join ideological postulates that cluttered consciousness and prevented critical thinking and testing new ideas in education.

Key words: research, problem, scientists, Soviet society, culture, education.

Найбільш широке і глибоке вивчення проблеми з різних боків сприяє повнішій її характеристиці, залучаючи до цього надбання не лише вітчизняних, а й зарубіжних дослідників. У попередніх розвідках ми приділяли увагу надбаням американської та британської наук на питання шкільної освіти в Українській РСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років. На порядок денний постало

вивчення цього й у наукових колах інших країн, зокрема західного сусіда, з яким маємо спільну неоднозначну історичну спадщину, але яка йде назустріч українським устремлінням та підтримує їх, – Республіці Польській.

Ще Єжи Гедройц, відомий видавець, редактор, громадський діяч, акцентував на важливості польсько-українського порозуміння, фактично ставши його основоположником. Не дивно, що Іван Дзюба назвав його другом українського народу, а його наступники у Польщі та Україні – творцем нових взаємовідносин між країнами. У 1947 р. він став редактором еміграційного часопису «Культура», діяльність якого була спрямована на формування громадської думки поляків і розвиток польсько-українського діалогу [1]. На сторінках «Культури» «Декларація щодо української справи» засуджувала імперіалізм загалом і кривди польського імперіалізму українцям зокрема. Не дивно, що російські «дослідники» звинувачували його у «русофобії», а його послідовників таврували так званими «необандерівцями». Прихильники Єжи Гедройця акцентували на важливості багатоманітності та багатокультурності [2].

Сучасна польська історіографія наголошує на тому, що для проведення серйозних і розлогих історичних досліджень необхідно якомога краще пізнавати її здобутки, задля чого у роботах має бути присутня допитливість. Із метою розуміння старшого покоління історіографів Марек Корнат справедливо вбачає вплив подій від міжвоєнного періоду та у роки Другої світової війни на формування їхнього світогляду. Дослідники намагаються вивчити менталітет і культуру жителів радянських і пострадянських країн у минулому і зараз, що зумовлено їхнім впливом на поведінку та звички поколінь, вихованих у комуністичну добу. Вони можуть ще передавати так чи інакше риси своєї «радянськості» молодшим поколінням, що негативно впливає на існування стереотипів і реалізацію демократичних цінностей та реформ [3].

Історики акцентують на уникненні надмірної спеціалізації, що призводить до обмеженості у різних сферах дослідження. Вони наполягають на використанні і запровадженні здобутків з інших галузей знань, інтегрувавши їх. Використовуючи цей підхід, вимальовуватиметься цілісна картина життя суспільства. Увагу приділяють і мікроісторичним дослідженням, які допомагають презентувати світ маленької людини у макроісторичному вимірі.

Важливим, на їхню думку, залишається порівняльний підхід, що стосується й функціонування комуністичних систем у різних країнах Східного блоку, який існував від початку «холодної війни» до розпаду СРСР. Історики категорично висловлюються проти псевдоісторії, яка поширюється медіа, знижуючи науку до «таблоїдації». Дослідження повинні обходити й політичне замовлення та домінування конфлікту. Марцін Заремба справедливо зазначає про те, що польська історіографія стає «колеритнішою та багатогранною», а фахівці використовують різні методи дослідження, розглядаючи аспекти наукових проблем. Марек Корнат наголошує на позитивному розвитку новітньої вітчизняної історіографічної науки, оскільки вона функціонує в умовах свободи наукових досліджень [4].

Польські дослідники приділяють значну увагу європейській історії, її ідентичності, демократичним цінностям, правонаступності різних держав у контексті міжнародних відносин, мультикультуралізму, ідей толерантності, тісних зв'язків з європейською інтелектуальною традицією, що фактично було відсутнє в СРСР і УРСР зокрема [5]. У 1998 р. у Польщі був відкритий Центр східноєвропейських студій, який фактично відновив советологічні студії після півстоліття мовчання. На початку ХХІ ст. уряд фінансово підтримував стипендіальні програми спеціальності «Східні студії» [6].

Польський історик Анджей Фрішке, член-кореспондент Польської академії наук, порівнює повоєнну Польщу і УРСР, які були складовими частинами радянської системи, проте відрізнялися власним статусом. Формально обидві були незалежні, але Польща – більше. Автор пише не про радянський вплив як такий, а російський у радянському образі. У Польщі збереглася приватна власність на землю та інші приватні власності. Особливо з 1956 р. наукові та культурні інституції набули значних можливостей до вільного простору своєї діяльності. Польща на відміну від України успадкувала довоєнну еліту, яка була рушієм її розвитку. Автор вважає, що українська інтелігенція і дисиденти були ізольовані, оскільки наважувалися боротися із владою. У польському просторі такі групи отримували допомогу від незалежних середовищ, про що не можна сказати в Україні [7].

Томаш Стрик звертає увагу на візії сучасних українських науковців щодо питань національної пам'яті, історії та культури з позиції подолання «війни пам'яті» та розбудови у майбутньому демократичного суспільства [8]. Дослідник зосереджується на тому, як українські інтелектуали і науковці після здобуття незалежності переосмислювали такі базові категорії, як нація, пам'ять, національна історія, перехідна справедливість. Порівнюючи український випадок із польським, російським та іспанським, автор простежує «війни пам'яті» останніх десяти років і розмірковує над тим, яка політика щодо пам'яті потрібна сучасній Україні, щоб подолати травматичне минуле і збудувати динамічне демократичне

суспільство сьогодні. У контексті порівняння різних режимів, зокрема авторитарного і тоталітарного, Влодзімеж Марціняк упевнений, що жоден із них не є постійним і рано чи пізно впаде, що буде досить несподіваним, але довгоочікуваним з усіма його складниками [9].

У книзі «Яке минуле потрібне майбутньому? Інтерпретації вітчизняної історії в історіографії та публічній дискусії в Україні 1991–2004» Томаш Стрик простежує трансформацію радянської схеми історії України у нову після 1991 р. Хиби «національно-пострадянського», за переконаннями автора, базуються «на однозначному самоотождженні з Українською державою за одночасного переконання в історично-культурному братерстві слов'ян» [10, с. 785]. Девід Р. Марплз у роботі «Герої і злочинці» історію України від 1991 р. розглянув як новий поворот у її розвитку і формуванні національної історії, наголосивши, що це не варто трактувати з позиції «чорно-білої», провінційно-«інтернаціональної», радянської версії історичних подій, а зосереджуватися на образі пригнобленого й незламного народу, сусіди якого прагнули панувати на його землях. Найбільш трагічним періодом дослідник справедливо вважає правління Йосипа Сталіна, що мав найбільший негативний вплив на формування в Україні способу мислення про народ і його зв'язок із минулим. Автору притаманне бачення історії України з огляду на діаспору, яка наголошує на геноциді українців, починаючи від Голодомору, боротьби ОУН/УПА, радянських репресій щодо їх та дисидентів і відновлення незалежності у 1991 р. як заключний етап національної історії [11].

Якуб Садовський, який представляє Ягеллонський університет, вивчає стратегії конструювання тоталітарної ідентичності в культурах сталінської моделі. Він визначає тоталітарну культуру, що була притаманна радянському суспільству, як результат появи двох тісно пов'язаних обставин у комунікаційному просторі міфологічної природи мови та вторинно племінного характеру спільно її користувачів. Без неї неможлива й тоталітарна мова, яка створена на основі початкового семітичного ресурсу мови, що генерує висловлювання і тексти на основі специфічної граматики, підпорядкованої функції передачі міфологічної системи, яка обслуговується. Тоталітарна мова мала привілейовану позицію на лінгвістичному ринку користувачів мови і прагне на цьому ринку до статусу монополіста і зливається з дискурсом влади, інакше – не має права на існування. Представники однієї культури стають універсальними для інших. Так сталося і з освітою [12].

Дослідники розглядали й проблеми педагогічної освіти в Європі та СРСР, зокрема її складники: підготовку фахівців, форми і методи навчання [13, с. 44–52]. Так, Аніта Млинарчик-Томчик охарактеризувала боротьбу за результати навчання як один з елементів соціалістичної дійсності в педагогічних закладах комуністичного періоду [14, с. 131–143]. Тадеуш Вілох приділив увагу аналізу педагогічної освіти в СРСР [15, с. 134–138]. Фрідріх В. Буш та Малгожата Фурманська акцентують на важливості підготовки педагогічних кадрів задля розвитку підростаючого покоління, крокуванні з вимогами часу, а не ідеологічних постулатів, які засмічують свідомість і заважають критично мислити і випробовувати нові ідеї в освіті [16, с. 53–64; 17, с. 125–129].

Отже, здобутки польської історіографічної науки про радянське суспільство є доволі презентативними. Учені справедливо наголошували на позбавленні людини можливостей реалізувати себе у соціумі, який покликаний був створити «нову людину», асимілювавши, дезінформувавши, маніпулювавши і применшивши її людське. Такі дії були спрямовані на підпорядкування власним ідеологічним постулатам, нівелювавши можливі майбутні досягнення, які знищувалися у корінні одразу після появи. Сфера освіти ставала тим механізмом, який мав виконати основні завдання компартії щодо населення у радянському соціумі. І це здебільшого вдалося. Перспективою нашого дослідження є звернення до надбань історіографії інших європейських країн задля вимальовування більш цілісного бачення картини в культурно-освітній сфері вибраного періоду.

Література:

1. Маслак В. Інтелектуальний вплив ідей Єжи Гедройця на польські студії української історії. *Емінак*. 2017. № 1(3). С. 73–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/emina_k_2017_1%283%29_16 (дата звернення: 15.08.2022).
2. Жебровський М. Як поставала легендарна паризька «Культура». URL: <https://novapolshcha.pl/article/yak-postavala-legendarna-parizka-kultura/> (дата звернення: 11.08.2022).
3. Machko K. Echakomunizmu. Dziedzictwo homo sovieticus. URL: <https://eastbook.eu/2017/11/15/echa-komunizmu-spuscizna-homo-sovieticus/> (дата звернення: 10.08.2022).
4. Kornat M. Prof. Polska historiografia historii nowo żytniejdziała w warunkach wolności badań naukowych. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-m-kornat-polska-historiografia-dziejow-najnowszych-funkcjonuje-w-warunkach> (дата звернення: 10.08.2022).
5. *Polskie widzenie Europy : historia i współczesność* : prac zbiorowa / podred. Wojciecha Józefa Burszty i Joanny Nowak ; Inst. Sławistyki Pol. Akad. Nauk. Warszawa : Sławistyczny Ośrodek wydawniczy, 2012. 231.

6. Маліцький Ян: Ми шукаємо студентів із ноткою «шляхетного східного божевілья». URL: <https://novapolshcha.pl/article/yan-malickii-mi-shukaemo-studentiv-iz-notkoju-shlyakhetnogo-skhidnogo/> (дата звернення: 19.07.2022).
7. Фрішке Анджей: Сталін хотів, щоб українці перестали існувати в Польщі. URL: <https://espreso.tv/article/2017/06/11/frishke> (дата звернення: 21.07.2022).
8. Стрик Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ : Ніка-Центр, 2015. 320 с.
9. Марціняк В. 1989 рік і крах ялтинського режиму. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/1989-rik-i-krakh-yaltynskoho-rezhymu> (дата звернення: 21.08.2022).
10. Stryjek, T. Jakiejprzeszłośćpotrzebujeprzyszłość? : interpretacjedziejównarodowych w historiografii i debaciepublicznejnaUkrainie 1991–2004. Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN : OficynaWydawnicza RYTM, 2007. 848 с.
11. David R. Marples. Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine. Budapest – NewYork : Central European University Press, 2007. P. 230. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/14/13_UM_14_Dyskusii_Stryjek.pdf (дата звернення: 22.07.2022).
12. Садовський Я. Стратегії конструювання тоталітарної ідентичності в культурах сталінської моделі. *Міжнародна наукова конференція «Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю»*, 24–26 червня 2021 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jaQU8dWvZUY> (дата звернення: 21.07.2022).
13. Wroczyński Ryshard. Problemy wychowania pedagogicznego w ZSRR. *Pedagogical Quarterly*. 1956. Ч. 3. № 2. С. 44–52.
14. Młynarczyk-Tomczyk A. «Walka o efekty kształcenia» jako jeden z elementów dyscypliny socjalistycznej w placówkach pedagogicznych okresu PRL. *Almanach historyczny*. Kielce : Wydawnictwo TACT, 1999. Т. 12. С. 131–143.
15. Vilokh Y. Tadeusz Dyskusja na temat edukacji pedagogicznej w ZSRR. *Pedagogical Quarterly*. 1956. R. 3. №. 2. С. 134–138.
16. Bush V. Friedrich. Kształcenie nauczycieli: kluczowa kwestia polityki edukacyjnej w Europie? *Pedagogical Quarterly*. 1956. R. 36. № 4. С. 53–64.
17. Furmańska M. Tendencje reformowania systemów edukacji pedagogicznej. *Czasopismo naukowe Wydziału Pedagogiki i Psychologii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku*. Białystok : Wydawnictwo «Trans Humana». uniwersytet, 1996. С. 125–129.

УДК 94(477) «1931/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.18>

ПРОЯВИ ВПЛИВУ ІСТОРИЧНИХ РЕАЛІЙ 30-Х РОКІВ ХХ СТ. НА ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ РОДИНАХ

Сергієнко Сергій,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології
Східноукраїнського національного університету**імені Володимира Даля*

ORCID ID: 0000-0002-9761-0897

На основі літератури, періодичних видань та архівних джерел розглянуто вплив насильницької колективізації, Голодомору та масових політичних репресій на особисті стосунки в українських родинах.

Зазначено, що відносини у пересічній родині будувалися на моральних засадах, освячених віками. Це не влаштувало нову владу, теорії якої далеко не завжди відповідали досвіду людства. Тому владі потрібно було розірвати ланцюг, що єднав покоління, представити старше покоління відсталим та реакційним. Удар по єдності поколінь наносився у самий центр життя людської спільноти – сім'ю. Владна пропаганда нав'язувала суспільству стандарти відносин, у яких людським природним почуттям до членів родини відводилася другорядна роль.

Підкреслено, що влада намагалася у відносинах між членами родини поставити на головне місце інтереси держави, провокувала неприязнь між поколіннями батьків і дітей. Показано методи і засоби, за допомогою яких досягалася поставлена мета. Висвітлено атмосферу недовіри, підозрливості, лицемірства у відносинах між найближчими родичами в тих сім'ях, що потрапили під вплив владної пропаганди і репресій.

Автор дійшов висновку, що родинні відносини під тиском влади зазнали значних трансформацій. Була розгорнута кампанія, мета якої – нав'язати членам сім'ї уяву, що родинні цінності є нічим порівняно з інтересами влади. Складовою частиною даної кампанії стали масові політичні репресії. Соціальні реалії тридцятих років нерідко призводили до розколу родин, до втрати їх членами природного відчуття близькості і навіть до прямої зради інтересів родини. Подібний стан відносин не міг не вплинути на особисті сімейні стосунки: вони викривлялися, ставали нещирими, лицемірними. Не можна сказати, що це явище охопило абсолютно всі родини, але ті, члени яких боялися потрапити під підозру у нелояльності до влади або ж беззастережно вірили владній пропаганді, були спотворені нещирими відносинами, і кількість таких родин була дуже великою.

Ключові слова: сім'я, діти, Голодомор, особисті відносини, суспільство.

Serhiienko Serhii. Manifestations of the Influence of Historical Reality of the 1930s on Personal Relationships in Ukrainian Families

Based on literature, periodicals, and archival sources, the impact of violent collectivization, the Holodomor, and mass political repressions on personal relationships in Ukrainian families is considered.

It is noted that relationships in a common family were built on moral principles sanctified by ages. That did not suit the new government, whose theories did not always correspond to the experience of humankind. Therefore, the authorities needed to break the bounds that connected generations, to present the older generation as backward and reactionary. A blow to the unity of generations was struck at the very center of the life of the human community – the family. The government propaganda imposed on society such standards of relationships, where natural human feelings for family members were assigned a secondary role.

It is emphasized that the authorities tried to prioritize the interests of the state in relationships between family members, and provoked hostility between generations of parents and children. The methods and means used to achieve the set goal are shown. The atmosphere of mistrust, suspicion, and hypocrisy in the relationships between the closest relatives in those families that came under the influence of the government propaganda and repression is highlighted.

The author has come to the conclusion that family relationships undergone significant transformations under the pressure of the authorities. A campaign was launched with the purpose to impose on family members the idea that family values were nothing compared to the interests of the authorities. Mass political repressions became a component of that campaign. The social realities of the 1930s often led to the split of families, the loss of their members' natural sense of intimacy, and even outright betrayal of the family's interests. Such a state could not but affect personal family relationships as they became distorted, insincere, and hypocritical. It cannot be said that this phenomenon covered absolutely all families, but those whose members were afraid to be suspected of disloyalty to the authorities, or who unconditionally believed the propaganda of the authorities, were distorted by insincere relationships and the number of such families was very large.

Key words: family, children, Holodomor, personal relationships, society.

Тридцять років увійшли в українську історію як один із найтрагічніших періодів. Вони розпочалися погромом селянства і національної інтелігенції та Голодомором. На другу половину цих років припали

небачені раніше політичні репресії. Прояви і наслідки цих подій отримали належне висвітлення в працях істориків [1]. Однак до цього часу бракує досліджень трансформації особистих відносин в українських родинах у цей надзвичайно складний період. Автор спробує розкрити, як історичні реалії 1930-х років і, перш за все, насильницька колективізація та пов'язаний із нею Голодомор, а також масові політичні репресії вплинули на особисті відносини в українських родинах.

Відносини у пересічній родині будувалися на моральних засадах, освячених віками. Серед них центральне місце займала заповідь «шануй батька і матір свою». Вона скріпляла єдність батьків та нащадків і сприяла шанобливому ставленню до досвіду минулих поколінь. Але це не влаштовувало нову владу, теорії якої далеко не завжди відповідали досвіду людства. Тому владі потрібно було розірвати ланцюг, що єднав покоління, представити старше покоління відсталим, реакційним. Удар по єдності поколінь наносився у самий центр життя людської спільноти – сім'ю. В Україні цей процес проводився владою цілеспрямовано і наполегливо. Нове покоління повинно було стати не таким, як покоління батьків. Один із сучасників, який мав змогу спілкуватися з тодішніми очільниками України С. Косіором і М. Хатаевичем, згадує: «Особливе враження на мене справило, як обидва керівники дивилися на майбутнє України. Економічні проблеми і трагедію колективізації вони розглядали як тимчасові труднощі, які належить подолати всіма можливими засобами. За їхніми словами, необхідно було виховати нове покоління, абсолютно віддане справі комунізму і вільне від будь-яких зобов'язань перед старою мораллю. Найбільше уваги належало приділяти розвитку і підтримці нової української інтелігенції, яка б вороже відносилася до націоналістичних ідей» [2]. Виховати таке покоління можливо було лише підірвавши авторитет батьків, що керувалися саме старою мораллю.

Владна пропаганда нав'язувала суспільству стандарти відносин, у яких людським природним почуттям до членів родини відводилася другорядна роль. Українські очільники використали досвід Росії, де на початку тридцятих років була створена легенда про Павліка Морозова, який поставив любов до держави, її вождя вище любові до батька і доніс на нього в каральні органи. На основі цієї легенди відбувався виховний процес у суспільстві. Учинок Павліка Морозова настирливо подавався суспільству і, перш за все, його молодіжній частині як зразок поведінки дітей по відношенню до батьків. Коли потрапляли до лав «зрадників» діти, то батьків також змушували відректися від них, в іншому разі «світило» ув'язнення в таборах. Вимагали, як згадував один із постраждалих, «щоб офіційно відреклись ... через газети, осудили і прокляли». Ставили у приклад Тараса Бульбу, який «сина свого застрелив як патріот батьківщини» [3]. До речі, відома російська дисидентка В. Новодворська вважала, що Павлік Морозов «нічим не гірше консула Брута, який скарав на смерть своїх синів за спробу реставрації царської влади» [4]. Тобто підхід більшовиків та їх російської опонентки у цьому питанні збігається. Та і не тільки у цьому. Спотворення особистих відносин між людьми йшли не лише від більшовизму, а й від деяких їхніх опонентів, що, не приймаючи мети більшовиків, фактично приймали їхні методи. Таке «виховання» нових сімейних відносин проникало глибоко в людину. Основою його був страх за власну долю. Кожний знав, що держава за бажання може розправитися з будь-ким і коли їй завгодно. На кінець тридцятих років легенда про Павліка Морозова стала основою виховання молодого покоління як у СРСР у цілому, так і в Україні. Починаючи від самого раннього віку в голови дітей утілювалася ідея первинності держави, її вождя в усіх відносинах. Кожна дитина повинна вести себе, як Павлік Морозов, і тоді буде досягнуте світле майбутнє. Розпочатий ще в 20-ті роки процес побудови «нової» сім'ї отримав найважливіший компонент – сім'я насамперед служить державі. Державу уособлював вождь. Такий «виховний процес» впливав не лише на молодь. Під його дію з часом потрапляли і зрілі люди, серед яких були і вагомі особи українського суспільства. В. Сосюра писав, що коли у 1949 р. заарештували його дружину Марію, «я страшно угнувся духовно, як поет і як людина». Вона була коханою дружиною і, як показав час, замінити її йому ніхто не зміг. Саме вона провела його в останню путь. Поет згадував: «Я знав, що не в мене одного таке горе, хоч я ще вірив, що НКВС – меч диктатури пролетаріату, і раз заарештували Марію – значить було за що» [5, с. 302]. Такі були результати «виховного процесу» тридцятих років. До речі, таким самим шляхом йшов і італійський фашизм, ідеологи якого підкреслювали, що батьківщина (мається на увазі держава) повинна стояти попереду родини. Італійський фашизм, як відомо, орієнтувався на Давній Рим. Схоже, на такі ж цінності орієнтувався і російський комунізм. Російська дисидентка В. Новодворська вважала, що більшовики, по суті, відновили в Росії культ чеснот Риму: Вітчизна, Честь, Обов'язок, Слава, Мужність. Правда, ненадовго: «у 1965 році такі ідеї стали вже антикваріатом» [4].

Однак у тридцятих роках ці чесноти (звичайно, у більшовицькому наповненні) були у фаворі. Перш за все – інтереси Вітчизни (у більшовицькому понятті – держави), яка фактично ототожнювалася з правлячою партією та з її вождем Сталіним. Головне – вірність партії, державі, Сталіну, все інше – другорядне.

Держава широко залучала до популяризації такого погляду талановитих літераторів, відомих кінорежисерів, діячів театру. Явищем літературного і театрального життя стала п'єса нашого земляка К. Треньова «Любов Ярова», яка, без перебільшення, триумфально обійшла всі театральні сцени як України, так і Радянського Союзу. І лише один критик у СРСР у бесіді з колегою назвав її «реакційною» [6]. Інші вихваляли на всі лади. Хто знайомий із цим твором, повинен визнати його достатній художній рівень, але ідея, яка проводилася у творі, дійсно була реакційною: близькі родинні зв'язки ніщо порівняно з політичними уподобаннями. Потрібно відзначити, що в тридцять роки погляд на сімейні відносини з боку правлячої партії зазнав змін. Теорія «вільного кохання» не прижилася. У норму входили консервативні погляди із сильною домішкою ідеологічних «чеснот». Один із харківських комсомольських активістів, будучи одруженим, не дозволяв собі навіть пожартувати з дівчатами, котрі так і вилися біля нього. Він уважав, що комсомольська сім'я повинна бути зразковою і говорив: «Міщани про нас чорт знає яку гидоту розповсюджують: «без черемухи», «собачі весілля». Комсомолец, який корчить із себе Дон-Жуана, допомагає міщанській, антирадянській агітації. І взагалі: хто брудний у побуті, буде брудним і в суспільному житті. Хто бреше дружині, збреше і товаришам, і комсомолу [7]. Але і такі погляди на родинні відносини передбачали первинність політичних цінностей над сімейними.

У середовищі нового чиновництва ідея про первинність інтересів держави над інтересами родини ставала нормою життя. Коли київський міщанин Ф.В. Семерик видав свою дочку за члена Київської міськради, то дуже розраховував на всілякі пільги і матеріальні вигоди. Але зять «нічого в дім не ніс» (мається на увазі крім зарплатні), і навіть коли Ф. Семерик йшов по якійсь справі до зятя – радянського службовця, то змушений був сидіти у черзі, як і всі інші [8, с. 180]. Родинні зв'язки не повинні були впливати на службові справи. Само по собі це, мабуть, і вірно, але в даний період явно виявлялося прагнення держави поставити себе над усе. Таким чином привчали людей до того, що родинні відносини ніщо порівняно з державними інтересами. Навіть деякі матері намагалися довести владі, що партійні справи значать для них більше, ніж рідні діти. Коли одну з таких матерів прийшли заарештовувати (а її чоловік вже знаходився за ґратами), то вона під час чотиригодинного обшуку її квартири невпинно приводила в порядок протокол з'їзду стахановців щетинно-щіточної промисловості, на якому була секретарем за день до арешту. Слідчий НКВД, що керував обшуком, не витримав і сказав: «Ви б краще з дітьми попрощалися!». Які ж можуть бути діти, коли партійне доручення не виконане до кінця? Хоча пізніше ця жінка виправдовувала свій учинок «збентеженням від переляку» [9]. Коли ще так руйнувалися природні відносини між матір'ю і дітьми? Що вже говорити про подружні стосунки. Вони нерідко під ударами держави розпадалися. Ось один із таких випадків. Капітан НКВС Саєнко закохався в «кавежединку» Коханську («кавежединцями» називали людей, які працювали на Китайсько-Східній залізниці (російська абревіатура – КВЖД), а в 1935 р. вони повернулися до СРСР. Бравий капітан одружився. Можливо, прожили б до глибокої старості, але раптом капітан зі своїх джерел дізнався, що «кавежединців» відправлятимуть за ґрати. Що зробив закоханий чоловік? Ні хвилини не гаючись, він сфабрикував справу і «посадив» кохану дружину. У результаті замість неприємностей, які загрожували йому в разі арешту дружини не з його ініціативи, він отримав підвищення по службі [10, с. 116]. Судячи з прізвищ, подружжя мало українське етнічне коріння. Чоловіки, насамперед ті, що займали більш-менш значні посади, потенційно були налаштовані в разі нелояльних до влади дій дружини розірвати з нею стосунки. Промовисте свідчення дає відома балерина М. Плисецька, дитячі та юнацькі роки якої припали саме на тридцять роки: «Виховання мого покоління було таким, немов би ми на фронті, йде війна – свої і вороги, ми воюємо. Той, хто побіжить на бік ворога – зрадник. Кара перебіжчику – помста. Про це волали всі фільми, п'єси, радіопередачі, газети. Коли я запитала свою матір, чому у 34-му – бо ж ми були в Норвегії всією сім'єю – не залишилися з батьком на Заході, вона відповіла мені: – Якби я тільки заїкнулася йому про це, він кинув би мене з дітьми в ту ж хвилину. Міша (*батько М. Плисецької. – Авт.*) ніколи не став би зрадником» [11]. Сім'я повернулася до СРСР, і батько М. Плисецької був страчений.

У доказі своєї відданості владі не відставали і дружини. «Дуже частими були випадки, коли після арешту чоловіка жінка зрікалася його й розлучалася з ним» [12, с. 280]. Можна припустити, що таким чином жінки рятували дітей і себе від переслідувань владою як членів сім'ї «ворога народу». Атмосфера страху пронизувала в тридцять роки все суспільство. Таких сімей, у яких могли впевнено сказати, що їх не зачеплять арешти, практично не було. Це не могло не позначитися на сімейних відносинах. Згадує очевидець Ф. Пігідо: «Досить того, щоб після опівночі спинилося десь недалеко авто, як «безпартійні большевики» в усіх околицьких будинках схоплюються з ліжок і біжать до вікна – поглянути, де саме спинився «чорний ворон». Нервово тичуть у руки схвильованої, напівсонної дружини течку з грішми і якісь мізерні цінності, як прихований шлюбний перстень або щось подібне. Нервовим, притишеним голосом даються останні поради: «як мене заберуть, то ... не плач, не журись, бережи діток» і т. п. Такі

сцени відбувалися майже в кожній квартирі середнього радянського інтелігента, та й не тільки інтелігента. Усі кола «безпартійних більшовиків» як міського, так і сільського населення платили цю данину ненажерливому «отцю трудящихся» [13]. Слід додати, що данину платили і партійні більшовики. Одна щира комуністка, зрозумівши уже за ґратами, які відносини між людьми приніс новий режим, дуже жалкувала, що на питання свого малолітнього сина, який самий хижий звір, не відповіла, що самий хижий звір – людина і що саме її потрібно найбільш остерігатися [14, с. 77].

Дружин заарештованих звинувачували в тому, що вони, знаючи про антирадянську діяльність своїх чоловіків, не повідомляли про це владу. За таку провину засуджували на вісім років. Але потрібно було не тільки карою, а й «пряником» заохотити жінок доносити на своїх чоловіків. І тут влада діяла рішуче. У серпні 1937 р. вийшов оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова, у якому говорилося: «Арешт не застосовується (до) дружин засуджених, котрі викрили своїх чоловіків і повідомили про них органам влади відомості, що послуговували ґрунтом для розроблення і арешту чоловіків» [15, с. 668]. Наскільки було залякане суспільство, говорить такий випадок. У квітні 1953 р. робітниця однієї з фабрик випадково почула, як її колега говорить, що можна підкупити Верховний суд СРСР. Далі цитата: «Я підійшла до дверей кабінету директора і голосно сказала: «Анісія Василівна, вийдіть сюди! Це було грубим порушенням субординації, у нас зовсім не прийнятним. – «Що ви сказали, Ольга Львівна? – «Те, що ви чуєте. Вийдіть сюди разом із Ганною Петрівною (наш парторг)». Вони вийшли. – «Тільки що Марія Микитівна (Пузікова) сказала, що Верховний суд підкуплений американцями. Я відсиділа за недонесення на чоловіка вісім років і не хочу сидіти ще за Пузікову. В її словах повний склад статті 58 п. 10 – дискредитація радянського суду. Звичайно це карається десятима роками позбавлення волі. Тут усі ці слова чули і можуть підтвердити. До МДБ я не піду, а ось вам при свідках повідомляю. Ви вже і йдіть до МДБ». Всі закам'яніли. – «Марія Микитівна, як ви могли сказати таку річ?!» – вигукнула Анісія Василівна. – «Ох, я не знаю, не знаю, я не подумала!» – Марія Микитівна заридала і побігла до дому». Коли її чоловік – член обласного комітету партії дізнався, в чому справа, то так побив дружину, що вона чотири дні не виходила на роботу, а на п'ятий прийшла із синцями, які старанно припудрила [9]. І хоча цей факт виходить за хронологічні межі дослідження, але він, беззаперечно, був результатом відносин, що склалися саме в тридцяті роки. Коли у липні 1937 р. було заарештовано чекіста В. Балицького, який до травня 1937 р. очолював НКВС УСРР, то слідом заарештували і його дружину. Слідчий поставив своє запитання так: «Ваш чоловік – Балицький В.А. заарештований і зізнався у своїй злочинній зрадницькій діяльності. Що вам було відомо по суті здійснюваної ним антирадянської роботи? Нещасна хвора жінка не визнавала своєї вини і згодом написала заяву на ім'я слідчого, у якій, зокрема, говорилося: «Г-нин слідчий, ще раз завіряю і клянусь Вам, що я нічого не знаю. Я вже цілком інвалід, жити мені залишилося небагато. Моспрохання прискорити ведення слідства. 16.IX буде два місяця, як я заарештована». Але ніякі прохання на слідчих не подіяли [16, с. 41–42]. Дружина «ворога народу» повинна була «викрити» свого чоловіка. Слідчі ретельно виконували отримані завдання.

Під тавро дружини «ворога народу» іноді потрапляли й жінки, які фактично були незаміжніми. У другій половині тридцятих років в Одесі стався такий випадок. Була заарештована проста портова робітниця Діна як дружина «ворога народу». На слідстві вона пояснила, що вже багато років сама виховує своїх дітей, оскільки її колишній чоловік кинув сім'ю і зник із міста. Вона його не розшукувала. Виявилось, що чоловік в іншому місті зайняв високу посаду, але був заарештований. Ніякі докази, що подружніх відносин уже багато років немає, не допомогли. Жінку запроторили за ґрати. Діти залишилися сиротами. Правда, у даному випадку був один нюанс. Дружина М.І. Бухаріна, яка разом із Діною відбувала покарання, згадувала: «Окрім того, що Діна не була нічиєю дружиною, ні «ворога народу», ні його друга, вона відрізнялася від усіх нас і тим, що була єдиною, кому подобалося в таборі, і цим викликала жалість. Таким убогим було її існування на волі, так заповнене воно було турботами про дітей, про хліб насущний, так тяжка була для неї праця в порту, таким безрадіним усе життя, що в таборі Діна відчула не ув'язнення, а визволення від життєвих тягарів і радість безтурботних днів». Вона пояснювала це так: «Діти в дитбудинку, по-перше, ситі, ... по-друге, вдягнені, ... по-третє, взуті...» На питання, чи не сумує вона за дітьми і чи не шкодує за свободою, Діна відповідала: «А яка там свобода! З ранку до ночі в порту. Та і дітей я майже не бачила» [17, с. 129–131]. Ця деталь також свідчить про особисті відносини в окремих родин в Україні в тридцяті роки у результаті втілення в життя більшовицьких планів.

Один із тих мільйонів, які пройшли виховання в дусі відданості новим цінностям, згадує, що коли зустрів симпатичного чоловіка, привітного, розумного, добродушного, але колишнього білогвардійця, то не противився почуттю симпатії. «Однак я був упевнений, що дійсна революційна, соціалістична етика передбачає виходити з «об'єктивної історичної необхідності» і нелицеприємно судити про будь-яку людину, турбуючись насамперед про інтереси держави, партії чи трудового колективу. Вища

необхідність може примусити жорстоко принизити або навіть вбити того, хто тобі особисто приємний або кровно близький... Нас учили, що громадянський і комсомольський обов'язок вимагає зраджувати друзів та рідних, не мати ніяких таємниць від партії» [3].

Академік А.Д. Сахаров, згадуючи тридцять років, говорив, що його батько утаював свої думки від сина щодо суспільного життя. «Я думаю, що поки я не став дорослим, тато боявся, що якщо я буду багато розуміти, то не зможу вжитися у цьому світі. І, можливо, це утаювання своїх думок від сина – дуже типове – найсильніше характеризує жах епохи» [18, с. 19].

Намагаючись урятувати дітей в атмосфері взаємної підозрливості, батьки вчили дітей не виказувати людям відкрито своїх поглядів. Тобто фактично навчали лицемірству в особистих відносинах. У 1930 р. батько відомої в подальшому кіноактриси Т. Окуневської повчав дочку-підлітка: «Не можна бути безпосередньою, щирою, відкритою – тобі нанесуть безліч ран, потрібно себе переробити, замкнутися в собі, не виказувати ніяких думок, почуттів, емоцій, потрібно бути обережною, відчувати небезпеку, не лізти з відкритим забралом у бій...» [19]. Одна з киянок (найімовірніше – вчителька) так характеризувала відносини людей у тридцять років: «День за днем із головою під сокирою. Не маєш права говорити, думай над кожним словом, бійся власної тіні, нікому не вір. Батько рідний, чоловік, коханий, дитя власне – можливий стукач і провокатор» [8, с. 89]. Взаємну недовіру між батьками та дітьми у тридцять років зафіксував і відомий радянський політик П.Ю. Шелест: «Усі один одного остерегалися, не довіряли: батько – сину, син – батькові» [20]. Подібну реальність підтверджує Д. Гойченко: «Це був такий лютий час, що не кожний міг довіряти батькові чи дружині... Доводилося стерегтися, якби не потрапити в число знайомих людини, котра назавтра могла виявитися «ворогом». А таким потенційно можна було передбачати кожного» [21, с. 50].

Таким чином, люди, які з власного досвіду знали обставини сімейного життя тих років, одногласно зафіксували, що утаювання батьками від дітей своїх дійсних думок щодо суспільного життя було типовим явищем. Такі відносини між поколіннями не могли не спотворювати сімейні особисті стосунки, штовхати їх до лицемірства, руйнувати тисячоліттями діючу схему передачі досвіду від старшого до наступного покоління. Збочення у свідомості людей, котрі виростили за таких умов, пояснюються чималою мірою й тим, що відносини в сім'ї не давали змоги передавати вірну інформацію від батьків до дітей. З'явилися особи, котрі вимагали особливо пильно ставитися до членів родини. Прикладом може бути член ВКП(б) П.Т. Николаєнко, яка закликала не вірити рідному батькові, не те що дружині [22]. І хоча М. Хрущов, який добре знав П. Николаєнко, вважав її божевільною [23], тим не менше сам Й. Сталін у 1937 р. підтримав П. Николаєнко, яка, на його думку, викривала сімейність, міщансько-обивательський підхід. Коли в Києві П. Николаєнко була виключена з партії, вождь утрутився особисто: «У Києві від Николаєнко хотіли відмахнутися як від набридливої мухи. Вони посміли виключити її з партії. І тільки втручання Центрального Комітету нашої партії допомогло розплутати цей вузол. І що ж показало розслідування? Воно показало, що правдива була Николаєнко, а не київський міськом партії». Хоча пізніше Сталін змушений був визнати Николаєнко психічно хворою. Але на той час за її доносами було вже знищено 800 осіб [15, с. 198–199]. Однак принципова позиція більшовицького вождя залишалася незмінною. Ще на початку двадцятих років він виказав таку думку: «Якби моя дружина, член партії, вчинила неправильно і її покарали, я не вважав би потрібним втручатися у цю справу» [24, с. 57]. Дочка Сталіна свідчить, що батько повсюди бачив ворогів. На її думку, «це вже було патологією...». Якимось рідній дочці сказав цілком серйозно і зі злістю: «У тебе також бувають антирадянські висловлювання» [25, с. 141]. Таке «свідоме» відношення до близьких родичів наслідували і в Україні. Нарком (міністр) соціального забезпечення України в тридцятих роках в одній із бесід із молодим комсомольцем повчав: «Дружба дружбою, а партія нам дорожче всіх друзів... Хто б там не був, хоч брат, хоч сват, хоч мої дорогі дочки, – якщо підуть проти партії, – і знати їх не хочу» [7]. Що партія над усе, вторила за наркомом і шахтарка-комуністка Фрецова з Кривого Рогу. Вона, якщо вірити парторгу шахти «Комунар» І. Онищенко, схвилювано говорила: «Партія для мене дорожче за все» [26].

Однак були і винятки, коли подружні почуття в родині комуністів переважали державні інтереси. У другій половині тридцятих років на Всеукраїнському з'їзді рад у президії сидів О. Стаханов – знаменитий шахтар-рекордсмен. Його знала вся країна. Він постійно кидав погляди на молоденьку блондинку – делегатку з'їзду, котра сиділа в залі. Це була його нова дружина, яка ніяких заслуг перед державою і народом не мала, але стала делегатом з'їзду, який формально був вищим органом влади в Україні. Сталося це так. Стаханов поставив вимогу перед мандатною комісією з'їзду зробити його дружину делегатом. Мандатна комісія покрутилася, порадила, проконсультувалася і вирішила видати дружині знаменитості мандат з дорадчим голосом. Стаханов обурився і наполіг на видачі мандату з вирішальним голосом. Комісія змушена була видати [27, с. 88]. Але подібний факт був усе ж таки винятком. Правилем було в усіх особистих відносинах ставити державні інтереси на перше місце.

І правлячу партію, і державу в тридцять роки уособлював Сталін, він і повинен був стати ближче і рідніше батька-матері і дітей. І така мета досягалася руйнацією вікових сімейних відносин. «Мої хлопчики, – говорила про своїх дітей дружина поета Б. Пастернака, – найбільше люблять Сталіна, а потім уже мене» [28, с. 41]. Любити найближчих родичів більше, ніж Сталіна, вважалося поганим тоном. Заарештований у 1938 р. начальник Управління вищих військових навчальних закладів СРСР комкор (генерал) Червоної армії О.І. Тодорський витримав усі тортури, але не підписав наклепницьких протоколів слідства. Йому відбили нирки, довели до стану клінічної смерті. Після лікування до нього приставили нового слідчого. Він звертався до ув'язненого на «ви», не кричав, а вів бесіду, запропонував чай. О. Тодорський розказав доброму слідчому, що спочатку терпів тортури заради Сталіна, партії, а в кінцевому підсумку – заради дочки, яка у разі його «зіння» у злочинах була б репресована. Після чого «добрий» слідчий тихо сказав: «Ось ти і попався, сволота, значить, тобі дочка дорожча Сталіна і партії». Зайшли кати, і слідчий сказав, що вони будуть бити О. Тодорського до смерті, якщо він не підпише протокол зіння [29]. У суспільстві була створена атмосфера взаємної недовіри. Чимало людей намагалися жити замкнуто, контактуючи тільки з близькими, підозріливість, недовіра підточували людські взаємовідносини.

Свій вплив на сімейні стосунки в тридцять роки зробив Голодомор. Про це свідчать чисельні факти. Доречно навести один із них. Лише в Харківській області, судячи з повідомлення ОГПУ, зафіксовано 420 випадків, коли батьки з'їдали померлих від голоду дітей і коли голодуюча сім'я вбивала самого слабкого, частіше дитину, і з'їдала її. Ці дані наводить авторка книги «Червоний голод. Війна Сталіна з Україною» Енн Епплбаум [30]. Цей та інші факти, які є у розпорядженні автора, дають змогу констатувати, що Голодомор суттєво вплинув на сімейні особисті відносини, особливо в українському селі. За умов Голодомору не могла не зменшитися щирість цих відносин, деградувала традиційна українська привітність, закріплювалися брутальність і цинізм. Рівень чесності відносин значно знизився. Злодійство, котре до Голодомору було рідкісним в українському селі, стало звичайним явищем. Колективізація і викликаний нею Голодомор паралізували моральну силу сільської громади, яка була берегинею особистих взаємовідносин селян. Як писав очевидець, «на весну 1933 року село було смертельно паралізоване» [7]. Розбрат, посяаний у суспільстві владою, підточував особисті відносини як у селах, так і в містах.

Не можна оминати і того факту, що насіння розбрату потрапляло до підготованого реаліями життя ґрунту. Є чимало фактів, коли сусіди буквально грабували родини, які потрапили під удар влади. Подібне відбувалося не лише в Україні. У 1937 р. в Кемеровській області заарештували місцевого селянина, у якого було восьмеро дітей і вагітна дружина. Селянин був працелюбним, обирався навіть головою місцевої сільради, його дружина була сільською вчителькою. Тобто сім'я була цілком порядна. Але коли після арешту батька родини односельцям сказали: «Це вороги народу, беріть у них що хочете!», то односельці зняли навіть штанці з трирічного хлопчика [31]. Ця подія, без сумніву, загубилася б у безлічі подібних, якби хлопчик не став всесвітньо відомим космонавтом О. Леоновим і не розповів про неї широкому загалу.

Один з українських інтелігентів уважав, що «експерименти більшовиків над людськими душами так спотворили їх, ті душі, що люди втратили образ Божий, і що це є ґрунтом, на якому стали можливі оті явища. Безнастанне руйнування «буржуазної моралі», руйнування віри в Бога, безнастанне маніякально вперте прищиплювання матеріалістичного світосприйняття, вперто-послідовне руйнування родини, зведення поняття родини до чогось набагато нижчого, ніж у тварин... Безнастанне руйнування дитячої любові до своїх батьків, щоденні нацьковування дітей на їхніх батьків, повсякденні вихвалювання «пильності» в піонерів та комсомольців, не спиняючись перед доносами на своїх батьків, ставлення пам'ятників таким павликам морозовим, що у своїй «преданності» советській владі віддають на страту своїх батьків – «ворогів народу»... [12, с. 63].

Хоча для уточнення потрібно відзначити, що подібні методи не були винаходом більшовиків. Ще свята інквізиція, котра спалила на вогнищах і замучила тисячі людей, оголошувала дітей і внуків цих людей «безчесними», однак робила винятки для тих, хто доніс на своїх батьків. Вони не вважалися безчесними [32, с. 100].

Родинні стосунки проявлялися найбільше у сімейному гнізді. У місті це була, як правило, «комуналка». Ось як описує київську «комуналку» У. Самчук: «Убиральня і ванна були для всіх спільні, так само і кухня. Кожна господиня мала свій кутик, свій столик, свій примус. Там пахло міцно нафтою, було багато шуму...» [33, с. 31]. Що стосується міжособових відносин, то в київській «комуналці», де проживала творча інтелігенція, «жили між собою приязно. Вставали раненько, заводили примуси, пили чай, одягалися і зникали. А приходили вечором – розходилися по своїх жилплощах, намагалися рідше зустрічатися, говорити стиснено і навіть сварилися півголосом. Коли у кімнаті режисера К. щось

грюкотіло, всі знали, що проходить шквал чергового подружнього ударення на ґрунті ревнощів, але це було за стіною і ніхто до того не думав втручатися. Тим більше що сварилися вони без слів, на мигах, пошепки» [33, с. 31]. Атмосфера страху породжувала закритість, підозріливість внутрішньосімейних відносин, недовіру до оточуючих.

Таким чином, родинні відносини, які є основою відносин у суспільстві і певною мірою взірцем для всіх людських відносин, під тиском влади зазнали значних трансформацій. Влада вважала: суспільство ділиться на «своїх» і «ворогів», і цей розділ може проходити і через сім'ю. Головний критерій визначення «своїх» – відданість владі, її очільникам. Відноситися до «ворога», навіть якщо він близький родич, потрібно було як до лютого недруга. Була розгорнута кампанія, мета якої – нав'язати членам сім'ї уяву, що родинні цінності ніщо порівняно з інтересами влади. Складовою частиною даної кампанії стали масові політичні репресії. Без тотального залякування навряд чи кампанія мала б успіх. Під тиском пропаганди і жаху репресій діти заради політичних інтересів держави зраджували батьків, а батьки дітей, дружини відмовлялися від чоловіків, а чоловіки від дружин. Є свідчення, що дехто робив це, будучи впевненим, що такі дії влади є необхідними для побудови «світлого майбутнього». Можна констатувати, що відхилення від норм людських стосунків, що віками формувалися в суспільстві, у частини людей стали правилом. Подібний стан відносин не міг не вплинути на внутрішньосімейні особисті стосунки: вони викривлялися, ставали нещирими, лицемірними. Не можна сказати, що це явище охопило абсолютно всі родини, але ті, члени яких боялися потрапити під підозру у нелояльності до влади або ж беззастережно вірили владній пропаганді, були спотворені нещирими відносинами, і таких родин було дуже багато.

Література:

1. Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с. ; *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938)*, 2013 / С.В. Кульчицький, В.Ю. Васильєв, Г.Г. Єфіменко та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019) ; Кульчицький С. Голодомор – 1933: міфи та реальність. *Дзеркало тижня*. 16 лютого 2018. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/golodomor-1933-mifi-i-realnist-269547_.html (дата звернення: 11.06.2022) ; Гула С. Взаємовідносини радянських органів держбезпеки з місцевими управлінськими структурами на Поділлі (кінець 1920-х – 1930 рр.) *Емінак*. 2018. № 4(2). URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2018_4\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2018_4(2)_7) (дата звернення 18.06.2022) ; Ryabchenko O., Young People Mobilizing for Participation in Communist Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 15.01.2020) та ін.
2. Судоплатов П. Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. URL: <http://history.org.ua/LibegUA/5-87322-726-8/5-87322-726-8.pdf> (дата звернення: 08.02.2022).
3. Копелев Л. Хранить вечно. URL: https://royallib.com/book/kopelev_lev/hranit_vechno.html (дата звернення: 08.12.2019).
4. Новодворская В. Над пропастью во лжи. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=68336> (дата звернення: 21.04.2022).
5. Сосюра В. Третя Рота. Київ, 2010. 352 с.
6. Булгакова Е.С., Ляндрес С.А. Воспоминания о Михаиле Булгакове. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=583945> (дата звернення: 12.04.2022).
7. Копелев Л. И сотворил себе кумира. URL: https://royallib.com/book/kopelev_lev/i_sotvoril_sebe_kumira.html (дата звернення: 10.11.2021).
8. Кузнецов А. Бабий Яр. Москва : Посев, 1973. 584 с.
9. Адамова-Слиозберг О. Путь. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=27442> (дата звернення: 22.04.2022).
10. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. *Малое собрание сочинений*. Т. 5. Москва : ИНКОМ НВ, 1991. 431 с.
11. Плисецкая М. Я. Майя Плисецкая. URL: https://royallib.com/book/plisetskaya_maуya/ya_maуya_plisetskaya.html (дата звернення: 30.04.2022).
12. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон : Альбертський університет, 1985. 417 с.
13. Пігідо Ф. Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця. URL: https://royallib.com/book/r%D1%96g%D1%96do_fed%D1%96r/velika_vtchiznyana_vyna_sporadi_ta_rozdumi_ochividtsya.html (дата звернення: 20.04.2022).
14. Гинзбург Е. Крутой маршрут. Москва : Советский писатель, 1990. 608 с.
15. Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с.
16. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
17. Бухарина А. Незабываемое. *Знамя*. 1988. № 10. С. 126–165.
18. Сахаров А. Воспоминания. *Знамя*. 1990. № 10. С. 3–64.
19. Окуневская Т. Татьяна день. URL: https://royallib.com/book/okunevskaya_tatyana/tatyana_den.html (дата звернення: 2.05.2022).
20. Шелест П. ... Да не судимы будете. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=54936&p=1 (дата звернення: 10.05.2022).

21. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 402 с.
22. Стенограмма XIII съезда КП(б)У / Центральный державный архив громадських об'єднань України. Ф.1. Оп.1. Спр. 491. Арк. 57.
23. Хрущев Н. Воспоминания (книга 1). URL: http://history.org.ua/LiberUA/VLV_1999/VLV_1999.pdf (дата звернення: 10.04.2022).
24. Колесник А. Мифы и правда о семье Сталина. Харьков : Простор, 1990. 174 с.
25. Аллилуева С. Двадцать писем к другу. Київ : Молодь, 1991. 176 с.
26. Онищенко І. – парторг шахти «Комунар» *Комуніст*. 1937. № 3. 4 січня.
27. Авдеенко А. Отлучение. *Знамя*. 1989. № 4.
28. Мандельштам Н. Воспоминания. Москва : Книга, 1989. 480 с.
29. Чирков Ю. А было все так... URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=170211> (дата звернення: 25.05.2022).
30. Війна Сталіна з Україною. *День*. 2017. 25 вересня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/top-net/viyna-stalina-z-ukrayinoyu-gos> (дата звернення: 15.06.2022).
31. Интервью с А. Леоновым. *Бульвар Гордона*. 2016. № 11.15 березня.
32. Сафронова Н.Н. Виктор Гюго. Москва : Просвещение, 1989. 176 с.
33. Самчук У. На коні вороному. Вінніпег : Волинь, 1990. 360 с.

УДК 93/94(477) «14/15»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.19>

ДОКТРИНА ТА ІДЕОЛОГІЯ СТРИГОЛЬНИЦТВА ЯК СПРОБА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СВІТОГЛЯДНОЇ ПАРАДИГМИ НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТ.

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

У статті проаналізовано основні елементи віровчень стригольників, виявлено їхні особливості на основі детального аналізу доступних для нас джерел. Розгляд доктрини та ідеології здійснено виходячи з розуміння того, що рух стригольників був досить локальним у часі та просторі.

Наголошено на тому, що даний єретичний рух охопив лише Новгород і Псков, скоріш за все, навіть без округи, тобто був міським рухом. Але навіть у межах найбільших міст північно-східних руських земель він не став достатньо масовим, аби наповнити повідомленнями про себе сторінки літописів.

Попри це, стригольництво спричинило листування новгородської й псковської влади (світської та духовної) з вищими ієрархами церкви – константинопольським патріархом і московським митрополитом. Це свідчить про серйозність проблеми, що постала перед церквою в Новгороді та Пскові. Підтвердженням цієї тези слугують активні заходи щодо викорінення першого організованого єретичного руху в Північно-Східній Русі – гоніння архієпископа Мойсея, антистригольницька місія архієпископа Діонісія, викриття єпископа Стефана Пермського, можливо, соборний суд під головуванням Новгорода та Пскова.

Звернено увагу на те, що стригольники не були цілком оригінальними релігійними мислителями. Їхній світогляд навряд чи докорінно відрізнявся від церковного. В ідеологічній доктрині не було інтелектуально-витонченого гуманістичного критицизму чи раціоналізму. Водночас стригольницька доктрина була догматично бездоганною, що визнавали навіть найзапекліші її опоненти.

Загалом єресь стригольників розглядається як своєрідний релігійний феномен духовного життя в означеному регіоні Східної Європи. Віровчення єретиків трактується передусім як реакція частини населення на трансформацію статусу церкви в суспільстві та шляхів і методів його досягнення. Ведучи гостру полеміку з офіційною церквою, стригольники заперечували основні християнські догмати, сповідалися матінці-землі, не визнавали духовенство станом, наділим благодаттю, та звинувачували священників у поставленні «по мзді». Швидке поширення таких ідей у Новгороді та Пскові стало причиною активної боротьби офіційної Церкви з єретиками.

Ключові слова: доктрина, духовенство, єресь, ідеологія, мзда, світогляд, стригольники, хіротонія.

Tkachuk Anatolii. The doctrine and ideology of strigolism as an attempt to form a new worldview paradigm on the territory of the North-Eastern Rusi lands in the 14th – early 15th centuries

The article analyzes the main elements of the beliefs of the strigolniks, reveals their features based on a detailed analysis of the sources available to us. The consideration of doctrine and ideology was carried out based on the understanding that the strigolnik movement was quite local in time and space.

It is emphasized that this heretical movement covered only Novgorod and Pskov, most likely even without the district, that is, it was an urban movement. But even within the largest cities of the north-eastern Russian lands, it did not become massive enough to fill the pages of chronicles with reports about itself.

Despite this, strigolism caused correspondence between the Novgorod and Pskov authorities (secular and spiritual) with the highest church hierarchs - the Patriarch of Constantinople and the Metropolitan of Moscow. This testifies to the seriousness of the problem facing the church in Novgorod and Pskov. This thesis is confirmed by active measures to eradicate the first organized heretical movement in North-Eastern Russia - the persecution of Archbishop Moisei, the anti-strigolnitsa mission of Archbishop Dionysius, the exposure of Bishop Stefan of Perm, possibly the cathedral court presided over by Novgorod and Pskov.

Attention was also paid to the fact that the strigolniks were not completely original religious thinkers. Their worldview was hardly fundamentally different from that of the church. There was no intellectually sophisticated humanistic criticism or rationalism in the ideological doctrine. At the same time, the Strigolnitsa doctrine was dogmatically impeccable, as even its most ardent opponents recognized

In general, the heresy of the strigolniks is considered as a kind of religious phenomenon of spiritual life in the specified region of Eastern Europe. The creed of heretics is interpreted, first of all, as a reaction of a part of the population to the transformation of the status of the church in society and the ways and methods of its achievement. Waging a sharp

polemic with the official church, the strygnolniks denied the main Christian dogmas, confessed to Mother Earth, did not recognize the clergy as an estate endowed with grace, and accused priests of being appointed "for wages." The rapid spread of such ideas in Novgorod and Pskov became the reason for the active struggle of the official church with heretics.

Key words: doctrine, clergy, heresy, ideology, wages, worldview, strygnoliniks, ordination.

Істотним чинником релігійно-культурного життя в XIV–XV ст. були єретичні течії. Слово ересь походить від грецького *haireisis*, що означає «вибір», «окреме вчення». Згодом під ерессю стали розуміти небезпечне для офіційної Церкви відхилення від обов'язкових засад учення, культу, практики. Осередками єретичної думки виступили переважно міста, де виникали умови для ширшого утвердження гуманістичного світогляду, появи елементів раціонального осмислення дійсності.

У західному християнстві поняття ересі найчастіше відносять до тих вірувань, які були піддані анафемі на одному зі вселенських соборів, визнаних католицькою Церквою. На Сході «ересь» є менш конкретним поняттям і може розумітися як відхилення від церковної традиції.

Стригольництво як єретичний рух зародилося наприкінці XIV ст. у Пскові, згодом набуло поширення у Твері, Новгороді, а звідти перекочувало в Москву і впродовж століття продовжувало боротися з офіційною Церквою.

Поширення стригольництва в найбільших містах означеного регіону, дає підстави стверджувати, що це була типова міська ересь. Основними її прихильниками, з одного боку, були посадські люди – ремісники та торговці, а з іншого – плебейські елементи.

Сьогодні в історіографії існує кілька версій про генезу ересі. Однак це важливе питання не є предметом даного дослідження.

Одним із найголовніших пунктів у доктрині стригольників була критика духовних осіб і осуд їх за те, що вони займали свої посади не завдяки особистим моральним якостям і професіоналізму, а через мзду (фактично хабарництво).

Згідно з традиціями православної Церкви, людина, що займала посаду священника, мала перед цим пройти таїнство хіротонії – обряду поставлення у священнослужителі. Він полягав у тому, що вища духовна особа клала свою руку на голову того, хто посвячувався, та читала молитву. Уважалося, що таким чином на кандидата в священники сходила Божа благодать і він ставав висвяченим на певний духовний сан [14]. Однак ще в давні часи встановилася традиція, за якою поставлення в священнослужителі здійснювалося за певну плату вищим духовним особам, що здійснювали це посвячення. Це суперечило церковним канонам і моральним нормам. Розмір цієї плати не був чітко фіксованим, а тому вище духовенство часто намагалося виманити з кандидата в священники якомога більшу суму [4, с. 69]. Таким чином, таїнство хіротонії перетворилося на своєрідну торгівлю церковними посадами і стало відбуватися, як тоді казали, «по мзді».

Одне з рішень Володимирського собору 1274 р. стосувалося обмежень мзди та симонії. Відтепер за таїнство хіротонії встановлювалася фіксована оплата – не більше 7 гривень [9]. Це рішення, по суті, дало змогу ще більше зловживати практикою поставлення «по мзді».

Стригольники почали боротьбу проти духовенства від самого початку свого існування. У грамоті константинопольського патріарха Ніла йдеться: «Вся єретикимняще святителя і священники и вся клирики, и прочаа люди христьяны, яко се поставляющия и поставляемя, себе же токмо правоверныхмняще» [5]. Єпископ Стефан у своєму «Повчанні» з обуренням засуджував стригольника: «Оклеветал весь вселенський събор, патриархов и митрополитов, и епископов, и игуменов, и попов, и весь чин священнический, яко не по достоянию поставляеми» [13]. Це дає підстави стверджувати, що стригольники вважали незаконним висвячення не лише місцевих священників, а й вселенських патріархів, які, на їхню думку, теж були поставлені на свої посади «по мзді».

У XV ст. стригольники продовжували виступати з критикою духовенства. Так, у грамоті митрополита Фотія 1416 р. йшлося про єретиків таке: «На истинну и на православную христьянскую веру възлагают ложная, и на великое божие священство, вышшее великого ангельскаго ликостояния» [11]. У цій же грамоті митрополит наводить довгий список правил, які закріплюють порядок поставлення в священники, та суму внеску, який необхідно було заплатити за ту чи іншу духовну посаду.

У «Повчанні» Стефана Пермського наголошувалося: «Тако и нене стригольницы, ни священна имущи, ни учительскаго сана, сами ся поставляют учителя народа» [13]. Із цього твердження можна зрозуміти, що стригольники взагалі заперечували статус духовенства як особливої суспільної верстви. Вони вважали, що проповідником у них може бути будь-хто з бажаючих. Водночас аналіз джерел засвідчує, що духовним учителем стригольників могла стати лише освічена людина, знавець біблійних текстів та вмілий оратор.

Згідно з канонами православної Церкви, лише та особа, яка пройшла через таїнство хіротонії, мала право проводити службу й бути духовним учителем. Стригольники ж запевняли, що миряни теж мають право на проповідь та духовне наставництво. Як приклад вони наводили слова апостола Павла: «Вы же, стригольницы, глаголете, еже Павел и простому человеку повеле учить» [13].

У джерелах XV ст., зокрема у грамоті митрополита Фотія 1427 р., чітко простежується ще один елемент доктрини стригольництва – невизнання інституту чернецтва. «Слышу тех некоторых, яко отступлены от бога, о своїм крестыанстве небрегуще, но и чин великого божиа священства, иночства яко ни во что же полагающе, но и умаляюще» [12], – писав митрополит.

Скоріше за все, виступ стригольників проти чернецтва був конкретною дією, яка завдавала удару по феодалній земельній власності. Відомо, що за часів середньовіччя Церква була великим землевласником і більша частина цих земель знаходилася у володінні монастирів. Тому, заперечуючи існування чернецтва, стригольники виступали й проти його земельних володінь.

Гостро критикували єретики й поведінку духовних осіб, яку вважали неприйнятною для такого рівня людей, а також їхній спосіб життя: «Сии учителя пьяницы суть, ядят и пьют с пьяницами, и взимають от них злато и сребро и порты, от живых и от мертвых» [13]. Окрім звинувачень у пияцтві та ненаситності, єретики засуджували духовенство за грошолобство та наживання власних статків за чужий рахунок.

Особливим було ставлення стригольників і до святих текстів. Хоча проповідники єретиків були обізнані з християнською літературою, однак відносилися до неї досить критично, тому деякі відомі твори трактували по-своєму. Це стосувалося також і Євангелія [6, с. 47].

У джерелах містяться згадки про те, що саме Євангеліє вивчалось стригольниками: «Вы же, стригольницы, почитая святое Еуаггелие». Церква рекомендувала прихожанам безумовно дотримуватися Святого Письма. Стригольники ж вдумливо аналізували його, використовували певні уривки для трактування свого віровчення та критики багатьох аспектів діяльності православної Церкви. Саме тому в «Поучении Стефана Пермского» наголошувалося на справжньому значенні Євангелія: «Не того делядал Христос Еуаггелие в мир, чтобы почитая его, смотрити того слова, чим бо кого укорити, но того деля да лесть Христос Еуаггелие, егда почитаяего, себе укоряти, и преже себе управляем» [13].

Тут доречно згадати про мешканця Пскова протопопа Іова, якого шанували місцеві жителі за те, що «от Бога сице дарова ся ему протолковати всякого писания Ветхаго и Новаго Завета» [1, с. 152]. Тобто саме знання біблійних текстів та змога трактувати Святе Письмо, а не заслуги в певній діяльності, принесли йому славу та пошану від людей.

Ще одним пунктом у віровченні стригольників було заперечення причастя. Мабуть, єретики відхиляли це таїнство тому, що не сприймали його здійснення недостойним цього духовенством. Про це може свідчити уривок із «Поучения русского епископа Стефана против стригольников»: «Егда священник службу служит, тога иметиего, яко Христа в Сионе с ученикы вечерявша, и тако достойно причаститися от руки его, яко от руки Христовы, а не разсужая и не распытывая о ереси божиин, аще достоин, или не» [13].

Дослідниця Н. Казакова дає інше трактування і вважає, що причини відторгнення єретиками причастя не були такими поверховими. Вона наголошує на тому, що в основі невизнання стригольниками цього таїнства були більш принципові погляди, інакше Стефан Пермський у своєму «Поучении» не обґрунтовував би так детально його сенс і важливість. Тому Казакова стверджує, що єретики відхиляли причастя як щось не зрозуміле з погляду розуму, тобто виступали до певної міри як представники раціоналізму [6, с. 48].

Критично ставилися єретики і до іншого таїнства – сповіді. Вони не вважали духовенство таким, що може «взяти и разрешати грехи». Знову ж таки, заперечення цього таїнства було логічним продовженням критики духовенства.

Звичній для християн сповіді духовним особам стригольники протиставляли сповідь землі – один з основних обрядів їхньої релігійної практики. Єпископ Стефан повідомляє, що цей елемент віровчення був уведений зачинателем єресі Карпом: «Сю бо злую сеть диявол положил Карпом стригольником, что не велели споведатися к попом, дабы от попов честь ерейскую отнял, еже им Христос дал вязати и разрешати грехи» [13].

Б. Рибаків допускає, що не варто звинувачувати стригольників у запереченні одного з найважливіших християнських таїнств. Єретики, на його думку, сповідалися безпосередньо Богу, просто місцем цієї сповіді був не храм, а природа, матінка-земля, через яку можна було передати Всевишньому всі свої гріхи. Обґрунтування такої сповіді стригольники знаходили в переконанні, що для зв'язку між людиною і Богом не потрібно посередників. У цьому елементі віровчення фактично виявлявся певний

гуманізм єретиків, адже сповідь один на один із Господом, на їхню думку, давала людині відчуття особистої незалежності та розкутості під час покаяння [15, с. 99].

М. Тихонравов прирівнював обряд сповіді землі, який існував у стригольників, до схожого обряду німецьких єретиків. При здійсненні покаяння вони лягали у велике коло і розміщувалися відповідно до глибини свого гріха. Потім духовний учитель проходився по цьому колу і кожного вдаряв джгутом.

Ще одну точку зору висловив О. Афанасьєв. Він указував на те, що обряд сповіді землі у стригольників міг походити від давніх слов'янських звичаїв і ритуалів. Дослідник зібрав багато приказок, описів обрядів, народних прикмет слов'ян, які висловлювали в них свої вірування про землю, уважаючи її наділеною надприродними силами та енергією [16, с. 142–150].

В. Мильков розглядав обряд сповіді землі як наслідування язичницьких вірувань, в основі яких було шанування неба і землі. Він уважав, що стригольники сприймали Бога як частину природи, а основою їхнього сприйняття світу був пантеїзм [10, с. 120]. Однак це твердження виглядає досить суперечливим, позаяк у джерелах немає свідчень чи коментарів щодо поклоніння стригольників небу. У грамоті від 23 вересня 1427 р. митрополит Фотій наголошував, що стригольники пропагували не культ неба в язичницькому розумінні, а культ небесного Бога, тобто Господа в розумінні християн, якому єретики поклонялися не гідні: «Тие стригольници, отпадающеи от бога и на небо взирающе беху, тамо отца себе наричают... но како смеют, от земли к въздуху зряще, бога отца себе нарицающе, и како убо могут отца себе нарицати?» [12].

М. Печников у одній зі своїх статей дає трактування фрази митрополита Фотія зі згаданої вище грамоти про те, що стригольники «на небо взирающе беху, тамо отца себе наричают». Він вважає, йдеться про розспівування молитви «Отче наш», при цьому дивлячись на небо. Церковні служби в єретиків, скоріше за все, проводилися на вулиці. Згідно з канонами, молитися несвященникам і поза межами вівтаря (окрім літургії) не заборонялося. Позаяк стригольники були відлучені від Церкви, то Фотій і вважав їх не гідними звертатися до Бога Отця [10, с. 123].

Проаналізувавши останню грамоту митрополита проти стригольників від 23 вересня 1427 р., можна зробити висновок: єретики ніяк не персоніфікували Бога, не поклонялися іконам та іншим його зображенням. Вони уявляли його як надприродну силу. Під час покаяння опускалися на землю та припадали до неї обличчям. Так само під час молитви вони не уявляли подобу Господа перед собою, а піднімали погляд угору і зверталися до неба, до невидимого Бога [12].

Заперечення заупокійно-поминального культу було ще одним з елементів віровчення стригольників. Вони відхиляли поминальні служби, трапезу та роздачу милостині. Єретики наполягали, що «... не до стоит де над мрътвыми пети, ни поминати, ни службы творити, ни приноса за умершаго приносите к церкви, ни пиров творити, ни милостыни давати за душу умершаго».

Цікавим є ще один фрагмент із «Поучения» Стефана Пермського: «Глаголють бо стригольницы о нынешних святителех и о попе хчто не достойны де их службы, яко не нестяжаша, но имения взимають у хрестьян, подаваемое им приношение за живыя и за мертвыя» [13]. Ця теза може свідчити про те, що єретики не так заперечували заупокійно-поминальний культ, як виступали проти духовенства та зловживань священників під час його здійснення.

Можна припустити, що таке ставлення єретиків до похоронних обрядів могло бути спричинене тим, що наприкінці XIV ст. у руських землях вони почали активно формуватися та ускладнюватися. Із поглибленням майнового розшарування люди стали більш виражено показувати турботу про померлих. Раніше всіх ховали у звичайних могильних ямах, без монументального облаштування. Із XIV ст. починають з'являтися поховання в трунах, колодах та навіть кам'яних саркофагах. У церквах поширювалися форми турботи про померлих як сорокоуст, поминальні служби, що могло послужити чинником, який змусив стригольниківне сприймати нові канони заупокійного культу. Це було своєрідною реакцією на введення нових форм благочестя [1, с. 200].

Стефан Пермський робить акцент на запереченні стригольниками елементів ушанування померлих не лише через те, що це було звернено проти духовенства, а й тому, що це зачіпало інтереси Церкви в матеріальному плані. Милостині, пожертви, плата за заупокійні молитви становили значну частину прибутків священників. «Вклады по душе» були основою фінансування і джерелом розширення церковної земельної власності, адже досить часто ці пожертви здійснювалися у формі передачі благодійником свого земельного наділу [6, с. 49]. Заперечення цих внесків суперечило інтересам Церкви як феодального власника.

Стригольники не були закритою сектою, збори якої проходили цілком таємно. Про це може свідчити ще одна теза з «Поучения» єпископа Стефана, у якому він дає настанови християнам про те, як не варто себе поводити, ставлячи у приклад єретиків: «Тако же молитися Христос в тайне повеле,

всякого тщеславна и високоумна убежати, не молитися на распутиях и на ширинах градных, ни виситися словесы книжными». Ці слова можуть свідчити про те, що стригольники молилися та проводили проповіді на вулицях, тим самим значно спрощуючи вступ до їхньої громади всім бажаючим.

Єретики дотримувалися суворих життєвих правил. Це визнає навіть Стефан Пермський, але пояснює цю високоморальність стригольників як лицемірство та нещирість з їхнього боку та як спосіб маніпулювання людьми для залучення їх в общину єретиків: «Таковыи жебеша еретицы, постницы, молебницы, книжницы, лицемерницы пред людми чисти творящеса, аще бо бы не чисто житце их видели люди, то кто бе веровалере сиих?» [13].

Оскільки стригольники виступали проти матеріальних зловживань із боку Церкви, то, на думку Н. Казакової, можна припустити, що єретики не володіли якимось значимим майном та земельними наділами. Дослідниця вказує, що нестяжательство з точки зору стригольників було нормою для всіх їхніх прихильників. Однак не відомо, що насправді стояло за цим принципом: заклик відмовитися від нагромадження майна і збагачення чи, як в ідеології деяких єретичних течій Західної Європи, тенденція до матеріальної рівності в суспільстві [6, с. 51–52]. Скоріш за все, нестяжательство єретиків було проявом засудження основ феодального суспільства з його майновою та соціальною нерівністю, яка підтримувалася та визнавалася Церквою.

Лідери й очільники стригольництва, за свідченням джерел, загалом були освіченими людьми. Навіть противники ересі вказували на це, називаючи стригольників книжниками. Єретики створили навіть власне писання: «Писание книжное, еже и списа на помощь ереси своей» [13]. Цілком імовірно, що у стригольників була своя література, «періодичні видання», збірки, які містили інформацію про основи віровчень, діяльність членів громад. Однак ці писемні пам'ятки не дійшли до наших часів бо, ймовірно, були знищені Церквою під час репресій проти них.

Дослідники Н. Казакова та Я. Лур'є у своїй праці про єретичні рухи в північно-східних руських землях указують на цікавий факт: окрім основного традиційного напрямку стригольників, у XV ст. виділилася ще одна течія. Про це можна судити з грамоти митрополита Фотія від 22 червня 1427 р. У ній, окрім закликів до боротьби проти єретиків, митрополит пише: «И вы убо, священници, никало приношения тех. принимайте к церквам божиим, и отлучайте таковых и отметаите, яко согнили яуды, от здраваго тела церкви Христовы» [12]. Із цих слів можна зрозуміти, що не всі стригольники розривали свої стосунки із Церквою й продовжували відвідувати храми та службу Богу. Можна припустити, що ця частина єретиків не зовсім поділяла ставлення очільників руху щодо релігійних таїнств, догматів православної Церкви, однак підтримувала критику духовенства та звинувачення священників у поставленні через «мзду». Тільки в такому разі логічним виглядає пояснення, чому стригольники, яких згадує Фотій у своїй грамоті, продовжували відвідувати Церкву. Цю частину єретиків можна вважати своєрідним поміркованим крилом руху.

Паралельно існувало й радикальніше крило стригольництва. Воно сформувалося в першій половині XV ст. і дотримувалося тих самих поглядів, що й основна маса єретиків, доповнюючи їх дещо категоричнішими висновками. «Слышу тех. некоторых, яко отступлены от бога, о своём крестьянстве небрегуще, но и чин великого божия священства, иночества яко ни во что же полагающе, но и умаляюще; и тех, по слышанию слышу, иже яко саду кее монем проклятым подражающе суть, еже и яко и воскресению не надеюще быти няху» [12], – пише митрополит Фотій. Якщо основна течія стригольників заперечувала весь заупокійно-поминальний культ, то ця частина єретиків, про яку йдеться в джерелі, не вірила у воскресіння мертвих. Із цього випливає й те, що радикальне крило єретиків, скоріше за все, заперечувало існування Страшного суду, раю і пекла, адже якщо не існує воскресіння мертвих, то й судити та вибирати тобі «оселю» немає кому [6, с. 65]. Однак доступні для нас джерела не дають змоги аргументовано підтвердити цю тезу.

У цій же грамоті митрополит згадує про те, що Бог, окрім неба, існує також і на землі. Тут він уподібнений в образах духовних осіб, які наділені божественною силою та владою. Церква як їхній осередок, згідно з основами православ'я, вважалася небом на землі. Стригольники не поділяли це твердження. Фотій пише, що єретики «не имут чисте веровати православ'я истинаго, ни к божьим церквам, к небу земному, не имут быти прибегающе» [12], тобто вони не визнавали за православною Церквою приписаного їй статусу осередка присутності Бога на землі. Стригольники кінця XIV ст. на відміну від згадуваних у джерелі єретиків були менш радикальними та безкомпромісними у своїх висловлюваннях щодо православної Церкви і не визнавали її суто через організаційні принципи, таїнства та догмати.

Радикалізм єретиків XV ст. виявлявся й у ставленні до Євангелія. Відомо, що стригольники кінця XIV ст. розглядали його як основу свого вчення, на нього посилалися під час критики Церкви та духовних осіб. Що стосується радикального крила єретиків, то їхні погляди на Євангеліє були суттєво

іншими. «А понеже бо самых того истинных еуаггельских благовестей и преда ней апостольских и отеческих не верующе» [12], – йдеться про стригольників в останній грамоті митрополита Фотія. Із цих слів розуміємо, що описані в даному фрагменті еретики відхиляли Євангеліє та вміщенні в ньому повчання.

Є підстави стверджувати, що представники радикального крила стигольників не визнавали божественної природи Христа, адже вчення про Ісуса як про Сина Божого є основним складником Євангелія. Стригольників XV ст. дослідники іноді називають монотеїстами, оскільки вони визнавали лише Бога Отця і сприймали його як батька всього суцього. Однак навряд чи це твердження є беззаперечним. Якби стригольники були монотеїстами, то у джерелах були б згадки про те, що вони заперечують ще один важливий православний догмат – Святу Трійцю. Однак таких достовірних відомостей у джерелах не виявлено.

Таким чином, ересь стригольників була своєрідним релігійним феноменом духовного життя в Північно-Східній Русі. Віровчення еретиків стало реакцією частини населення на трансформацію статусу Церкви у суспільстві та шляхів і методів його досягнення. Вступивши в гостру полеміку з офіційною Церквою, стригольники заперечували основні християнські догмати, сповідалися матінці-землі, не визнавали духовенство як стан, наділений благодаттю, та звинувачували священників у поставленні «по мзді». Швидке поширення таких ідей у Новгороді та Пскові стало причиною активної боротьби офіційної Церкви з еретиками, підсумком якої став цілковитий занепад стригольництва як еретичного руху.

Література:

1. Алексеев А.И. Религиозные движения на Руси последней трети XIV – начала XVI в.: стригольники и жидовствующие. Москва : Индрик, 2012. 560 с.
2. Алексеев А.И. К изучению ереси стригольников. Москва : Индрик, 2019. URL: http://www.drevnyaya.ru/vyp/stat/s4_18_2.pdf.
3. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1. Москва, 1865. 804 с. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/85e/1.pdf>.
4. Голубинский Е.Е. История русской церкви. Т. 2. Период второй, московский, от нашествия монголов до митрополита Макария включительно. 2-я половина тома. Москва, 1900. 919 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/416951>.
5. Грамота константинопольского патриарха Нила в Псков о пошлинах, взимаемых с церковных ставленников (против стригольников). Ок. 1382 г. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/22.
6. Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1955. 573 с.
7. Любашенко В.І. Еретичні течії. *Ізборник. Історія української культури. Т. 2 (українська культура XIII – першої половини XVII століть)*. Київ, 2011. URL: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult222.htm>.
8. Любашенко В. Богомільство у Київській митрополії: гіпотези та коментарі. *Проблеми слов'янознавства*. 2013. Вип. 62. С. 23–37. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/slavytyka/eng/n62/02.pdf>.
9. Определения Владимирского собора 1274 года. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E%D0%BF%D1%80%D0%B5%B4>.
10. Печников М.В. Доктрина стригольников: опыт реконструкции. *Russiamediaevalis. Tomus X, 1*. Мюнхен, 2001. С. 107–125. URL: https://www.academia.edu/41157464/41157464/Доктрина_стригольников_опыт_реконструкции_Russia_mediaevalis_Tomus_X_1_2001_C_107_125.
11. Послание митрополита Фотия во Псков против стригольников. 23 сентября 1416 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433553/>.
12. Послание митрополита Фотия во Псков против стригольников 22 июня 1427 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433559/>.
13. Поучение русского епископа Стефана против стригольников. Около 1386 г. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/25.
14. Православно-догматическое богословие Макария, митрополита Московского и Коломенского. Т. 2. Санкт-Петербург, 1883. 674 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/pravoslavno-dogmaticheskoe-bogoslovie-tom2/29_1.
15. Рыбаков Б.А. Стригольники. Русские гуманисты XIV столетия. Москва : Наука, 1993. 336 с.
16. Тихонравов Н.С. Сочинения. Т. 1. Древняя русская литература. Москва : М. и С. Сабашниковы, 1898. 591 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/1095770>.

НОТАТКИ